

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLY VA O‘RTA MAXSUS TA‘LIM VAZIRLIGI
SAMARQAND VETERINARIYA MEDITSINASI INSTITUTI**

**OBID HAYDAROV, JAMOLIDDIN OSTONOV,
OZODA SULTONOVA**

FALSAFA

USLUBIY QO‘LLANMA

**(Kunduzgi ta‘lim bakalavriat ta‘lim yo‘nalishlarining
talabalari uchun)**

SAMARQAND – 2022

UDK::1:378

O.Haydarov, J.Ostonov, O.Sultonova. Falsafa. Uslubiy qo‘llanma. Samarqand. SamVMI. 2022. 250 bet.

Uslubiy qo‘llanma Oliy va o‘rta maxsus ta’lim vazirligi tomonidan “Falsafa” fanidan tavsiya qilingan yangi dastur asosida tayyorlandi.

Uslubiy qo‘llanma barcha bakalavriat ta’lim yo‘nalishlarida o‘tiladigan “Falsafa” fanini o‘qitishga mo‘ljallangan. Kitobdan shuningdek, falsafa, mantiq, etika, estetika, dinshunoslik, korrupsiya va ularning bahs mavzulariga qiziquvchilar ham foydalanishlari mumkin.

Taqrizchilar:

L.Jamolov- SamVMI “Gumanitar fanlar, jismoniy madaniyat va sport” kafedrası dotsenti, falsafa fanlari nomzodi

L.Jo‘rayev - SamDU “Falsafa va milliy g‘oya” kafedrası, falsafa fanlari doktori

*Ushbu uslubiy qo‘llanma Samarqand veterinariya meditsinasi instituti Markaziy o‘quv-uslubiy kengashi tomonidan chop etishga tavsiya qilindi.
(22.02.2022 y. Bayonnoma № 4)*

©O.Haydarov, J.Ostonov, O.Sultonova. 2022.

©SamVMI. 2022.

SO‘ZBOSHI

Insoniyat azal-azaldan olam va odam nima, ular qanday paydo bo‘lgan, voqelik qanday qonuniyatlar asosida yashaydi, o‘zgaradi va taraqqiy etadi, degan savollarga javob izlaydi. Umrning mazmuni nimadan iborat, avlodlar ortidan avlodlar kelib-ketaverishida qanday ma’no bor kabi masalalar barchani o‘ylantiradi. Falsafa ana shunday masalalar bilan shug‘ullanadi. Olam va odamlar o‘rtasidagi munosabatlar inson qadri va umrning mazmuni, dunyodagi o‘zgarishlar, o‘zaro aloqadorlik va bog‘liqlik hamda taraqqiyotning umumiy qonuniyatlari falsafaning asosiy mavzulari hisoblanadi.

Falsafa fanini o‘qitishdan maqsad talbalarning falsafa fani to‘g‘risidagi ilmiy, nazariy va amaliy bilimlarini shakllantirishdir.

Falsafa fanini o‘qitish quyidagi vazifalarni amalga oshirishni ko‘zda tutadi:

- tabiiy va ilmiy bilimlarning ijtimoiy ahamiyatini, texnik va texnologiyalarning inson pragmatik ehtiyojlariga javob sifatidagi evolyutsiyasini;

- madaniyat, ommaviy madaniyat va ommaviy madaniyat-sizlikning o‘zaro aloqasi va farqini, diniy madaniy an’analarda oila va farzand tarbiyasiga oid g‘oyalarning ahamiyatini;

- diniy bilimlarning fanatizm, dindorlik, shamanizm, terrorizmdan farqini, diniy e’tiqodning yo‘nalishlarini;

- korrupsiya nima, u qanday shakllanadi, korrupsiyani bartaraf etish yo‘llari va vositalari maslasini;

- dunyoviy bilim va malakalarni yangilanayotgan O‘zbekistondagi islohotlar jarayonida to‘liq namoyon qilish, ijtimoiy mas’uliyatni his qilishni o‘rgatishdan iboratdir.

Ushbu uslubiy qo‘llanma Oliy va o‘rta maxsus ta’lim vazirligi tomonidan 2020 yil 29 avgustda tasdiqlangan fan dasturi asosida tayyorlandi.

Uslubiy qo‘llanmaning oldingilaridan farqi unda nafaqat falsafiy masalalar, balki mantiq, etika, estetikaga oid materiallar, shu bilan birga din va dinshunoslik masalalari, korrupsiya muammosi hamda unga qarshi kurashning asoslari o‘z aksini topgan.

Ushbu uslubiy qo‘llanma falsafa fanidan yangi dastur asosida tayyorlangan ilk ishlardan bo‘layotganligi uchun ayrim kamchilklardan xoli emas, shuning uchun kitob yuzasidan bildirilgan fikr-mulohazalarni mamnuniyat bilan qabul qilamiz.

Mavzu: FALSAFA FANINING PREDMETI, MAZMUNI VA JAMIYATDAGI ROLI

Tayanch soʻz va iboralar: *Falsafa, faylasuf, dunyoqarash, mifologik va diniy dunyoqarash, falsafiy dunyoqarash, Avesto, zardushtiylik, jaynizm, buddizm, konfutsiychilik, daosizm, kalom, tasavvuf, atomizm, stixiyali dialektika, sxolastika, ratsionalizm, marifatparvarlar, neotomizm, pragmatizm, ekzistensializm, pozitivizm, sivilizatsion yondoshuv, jadidchilik, istiqlol falsafasi*

1. Falsafa tushunchasi, falsafa fanining predmeti. Dunyoqarashning tarixiy shakllari

Falsafa atamasi qadimgi yunon tilidagi «filosofiya» soʻzidan olingan boʻlib, «donishmandlikni sevish» («filo» - sevaman, «sofiya» - donolik) degan maʼnoni anglatadi. Bu – ushbu soʻzning, atamaning lugʻaviy maʼnosi boʻlib hisoblanadi. Asrlar davomida falsofiya soʻzining maʼno-mazmuniga xilma-xil qarashlar, uning jamiyat, inson va fanlar tizimidagi oʻrniga nisbatan turlicha munosabat va yondashuvlar boʻlgan, bu atamaning mohiyat-mazmuni ham oʻzgarib borgan. Qadimgi Yunonistonda «filosofiya» atamasini dastlab, matematika fani orqali barchamizga yaxshi maʼlum boʻlgan, buyuk alloma Pifagor ishlatgan. Yevropa madaniyatiga esa, u buyuk yunon faylasufi Aflotun asarlari orqali kirib kelgan. Shu tariqa, u avvalo, qadimgi Yunonistonda alohida bilim sohasiga, toʻgʻrirogʻi, «fanlarning otasi», yaʼni asosiy fanga aylangan.

Qadimgi dunyoda fanlarning barchasini, ular qanday ilmiy masalalar bilan shugʻullanishidan qatʼiy nazar, falsofiya deb ataganlar. U ham ijtimoiy borliq, ham tabiat toʻgʻrisidagi ilm hisoblanar edi. Shu maʼnoda, dastlabki falsofiya olam va unda insonning tutgan oʻrni haqidagi qarashlar tizimi boʻlib, dunyoni ilmiy bilish zaruratidan vujudga kelgan edi. Bundan tashqari, qadimgi Yunonistonda yuz bergan buyuk uygʻonish davri oʻziga xos falsafiy mafkurani ham yaratganligi shubhasiz. Uning eng asosiy qadriyati erkinlik tushunchasi ekanini, ana shu erkin hayot toʻgʻrisidagi qarashlar buyuk madaniy yuksalishga asos boʻlganini aksariyat olimlar alohida taʼkidlaydi.

Sharqda «Ikkinchi Arastu», «Ikkinchi muallim» deya e'tirof etilgan buyuk mutafakkir Abu Nasr Forobiy falsofiya so'zini «hikmatni qadrlash» deb talqin etgan. Falsafa Sharq xalqlari ijtimoiy tafakkurida «donishmandlikni sevish» degan mazmun bilan birga, olam sirlarini bilish, hayot va insonni qadrlash, umr mazmuni haqidagi qarash va hikmatlarni e'zozlash ma'nosida ishlatilgan.

Falsafa, avvalo, muayyan ilmiy bilimlar tizimidir. U, bir tomondan, insonning voqelikni aql vositasida idrok etishi, ikkinchi tomondan, ongning afsona va rivoyatlar asosidagi shakllardan uzil-kesil ajralish jarayoni natijasidir. Bu ikki jihat bir-biri bilan uzviy bog'liq. Chunki, behuda xayolparastlik, havoyi va afsonaviy fikrlash tarzidan xalos bo'lish ilmiy bilimlarni egallash orqali ro'y beradi. Eng muhimi, falsafa kundalik turmushda uchrab turadigan eskilik asoratlari, bid'at va cheklanishlarga muxolif bo'lgan hurfikrlkdir. Falsafa aynan ana shunday yangi dunyoqarashning shakllanishi uchun asos bo'ldi.

«Falsafa» atamasi «filosofiya»ning Sharq ijtimoiy tafakkuridagi shaklidir. Odatda u tushuncha sifatida tor va keng ma'nolarda qo'llanadi. Xususan, keng ma'noda uni antik-qadimiy falsafada «donishmandlikni sevish» deb tushunilganini aytib o'tdik. Ayrim faylasuflar va falsafiy oqimlar, chunonchi, ingliz faylasufi Gobbs uni «to'g'ri fikrlash orqali bilishga erishish», nemis faylasufi Gegel «umuman predmetlarga fikriy yondashish», yana bir nemis faylasufi Feyerbax esa «bor narsani bilish», pragmatizm ta'limoti namoyandalari esa, «foydali narsalarni bilish jarayoni» deya talqin etgan.

Falsafa kishilarga olam to'g'risida yaxlit tasavvur beradi, boshqa fanlar esa, uning ayrim jihatlarini o'rganadi. Masalan, biologiya o'simlik va hayvonot dunyosini, turlarining kelib chiqishi, o'zgarishi va takomillashib borishi kabi masalalarni o'rganadi. Bu sohaga oid fanlar ushbu yo'nalishdagi jarayonlarning ba'zi xususiyat va jihatlarini chuqurroq tadqiq etishga harakat qiladi. Binobarin, biolog har qanday rivojlanish jarayoni bilan emas, balki faqat jonli tanadagi rivojlanish jarayoni bilan qiziqadi. Umuman, rivojlanish jarayonining o'zi nima, uning mohiyati qanday? Masalaning aynan shu taxlitda qo'yilishi ilmiy muammolarni falsafiy masalaga aylantiradi. Ya'ni, shu tariqa muayyan mavzu oddiy ilm sohasidagi yo'nalishdan falsafiy muammo tusini oladi.

Falsafa fanining muammolari, o'z xususiyatlariga ko'ra, azaliy va yoki o'tkinchi bo'lishi mumkin. Azaliy muammolar insoniyat paydo bo'lgan davridayoq vujudga kelgan bo'lib, toki odamzod mavjud ekani, yashayveradi. Chunki, insoniyat taraqqiyotining har bir bosqichida ushbu muammolar yangidan kun tartibiga qo'yilaveradi. Ularni o'rganish jarayonida ilm-fan taraqqiy etib boradi.

Olam va odam munosabatlari, dunyoning mavjudligi, borliqning voqeligi, undagi o'zaro aloqadorlik va taraqqiy etish, insoniyat hayotidagi adolat va haqiqat, yaxshilik va yomonlik, urush va tinchlik, umrning mazmuni, tabiat va jamiyat taraqqiyotining asosiy tamoyillari bilan bog'liq ko'pdan-ko'p masalalar falsafa va falsafiy bilim sohalarining azaliy muammolari sirasiga kiradi.

Har bir kishining dunyoga nisbatan o'z qarashi, o'zi va o'zгалar, hayot va olam to'g'risidagi tasavvurlari, xulosalari bo'ladi. Ana shu tasavvurlar, tushunchalar, qarash va xulosalar muayyan kishining boshqa odamlarga munosabati va kundalik faoliyatining mazmunini belgilaydi. Shu ma'noda, *dunyoqarash* - insonning tevarak atrofini qurshab turgan voqelik to'g'risidagi, olamning mohiyati, tuzilishi, o'zining undagi o'rni haqidagi qarashlar, tasavvurlar, bilimlar tizimidir. Dunyoqarash - olamni eng umumiy tarzda tasavvur qilish, idrok etish va bilishdir.

Dunyoqarashning bir kishiga yoki alohida shaxsga xos shakli individual dunyoqarash deyiladi. Guruh, partiya, millat yoki butun jamiyatga xos dunyoqarashlar majmuasi esa, ijtimoiy dunyoqarash deb yuritiladi. Ijtimoiy dunyoqarash individual dunyoqarashlar yig'indisidan dunyoga keladi, deyish mumkin. Bunda ijtimoiy dunyoqarashning umumiy va xususiy shakllarini hisobga olish lozim.

Dunyoqarashning 3 ta asosiy turi ya'ni tarixiy shakllari bor:

- 1) mifologik dunyoqarash;
- 2) diniy dunyoqarash;
- 3) falsafiy dunyoqarash.

Dunyoqarashning dastlabki tarixiy shakli *mifologik dunyoqarashdir*. Mifologik dunyoqarash (mifologiya-yunoncha: mitos-naql, rivoyat; logos-fikr, ta'limot degani) ijtimoiy taraqqiyotning eng boshlang'ich bosqichlariga xos bo'lgan insonning dunyoni tushunishining o'ziga xos usuli sifatida paydo bo'lgan dunyoqarashning dastlabki shaklidir. Mifologik dunyoqarash odatda o'z ifodasini o'sha qadimgi davr kishilari tomonidan yaratilgan,

to‘qilgan naqlarda, rivoyat va afsonalarda topgandir. Har bir xalqda o‘zining uzoq tarixiy o‘tmishiga xos rivoyatlar va afsonalar mavjud. Ularda bu xalqlarning ijtimoiy hayoti, turmush va fikr tarzlari, ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy munosabatlari xayoliy tarzda xudolar, ilohiy kuchlar va afsonaviy qahramonlar obrazlarida g‘ayritabiiy, yovuz kuchlarga qarshi kurash olib boradilar. Oqibatda, bu kurashlarda doimo adolat va haqiqat tantana qiladi. Bunday rivoyat va afsonalar dastlabki paytlarda xalq og‘zaki ijodi namunalarida, keyinchalik yozuvning paydo bo‘lishi bilan taraqqiy topgan xalqlarda o‘ziga xos adabiy asarlarda o‘z ifodasini topadi. Bunga misol sifatida biz qadimgi yunon eposlari – “Iliada” va “Odessiya”ni, hind eposi “Ramayana”ni, qirg‘iz xalqining eposi “Manas”ni, o‘zbek xalqi eposi “Alpomish” va shu kabilarni keltirishimiz mumkin. Bu eposlarda o‘sha xalqlarning o‘tmishdagi ijtimoiy-iqtisodiy va ma’naviy hayoti, ularning madaniyati, urfodatlari, an’analari, axloqiy, diniy, estetik, huquqiy, siyosiy qarashlari va tasavvurlari o‘z ifodasini topgandir.

Dunyoqarashning ikkinchi tarixiy shakli *diniy dunyoqarashdir*. Diniy dunyoqarashning asosiy va hal qiluvchi belgisi ilohiy kuchlarga ishonish, butun olam, barcha mavjudot, insoniyat dunyosining Xudo tomonidan yaratilganligini va boshqarilishini e’tirof etish, Xudoga, ruhlarga sig‘inishdan iboratdir. Diniy dunyoqarashning o‘ziga xos xususiyati shundaki, u tabiiy va ijtimoiy hodisalar mohiyatini ularning o‘zidan emas, balki tabiatdan tashqari sabablar, xudoning qudrati bilan tushuntiradi. U hamma narsada va har qayerda ilohiy kuchlarning ta’siri, mo‘jizaviy kuch bor, deb pisanda qiladi. Umuman din o‘ziga xos dunyoqarash bo‘lishi bilan birga, u murakkab ma’naviy tuzilma sifatidagi ijtimoiy-tarixiy hodisa hamdir. Umuman, din dunyoqarash sifatida falsafaga yaqin turadi, diniy dunyoqarash falsafiy dunyoqarash bilan chambarchas bog‘liqdir. Ular dunyoqarashning shakllari sifatida o‘zaro umumiy birlikka ega bo‘lib, uning turli ijtimoiy-tarixiy tiplari sifatida bir-birlaridan tubdan farq ham qiladi. O‘zining insoniy tashvishlarga, ishonch va umidlarga, faqatgina e’tiqodga ustun darajada e’tiborini qaratuvchi diniy dunyoqarashdan farqli ravishda, falsafiy dunyoqarash insonning dunyoni aql va bilim asosida tushuntiruvchi intellektual tomonlariga ko‘proq e’tibor beradi.

Dunyoqarashning uchinchi tarixiy shakli *falsafiy dunyoqarashdir*. Falsafiy dunyoqarash mifologik va diniy dunyoqarash-

lardan farqli o'laroq, dunyoni sof ilmiy tushuntiruvchi nazariy qarashlar sistemasidir. Falsafiy dunyoqarashning o'ziga xos xususiyati shundan iboratki, u kishilarga tabiat, jamiyat, inson tafakkuri rivojlanishning umumiy qonuniyatlari haqida bir butun, yaxlit ma'lumot beradi. Shu bilan birga u insonni qurshab turgan moddiy olamning hech kim tomonidan yaratilmaganligini, abadiylikni uqtiradi. Falsafiy dunyoqarash dunyoni va uning taraqqiyot qonunlarini bilish mumkinligini, bilish murakkab, ziddiyatli jarayondan iboratligini ta'kidlaydi.

Mifologik va diniy dunyoqarashlardan farqli ravishda falsafiy dunyoqarash tabiat va insoniyat jamiyati taraqqiyotining sabablari va mohiyatini, o'ziga xos xususiyatlari va qonuniyatlarini to'g'ri, ilmiy asosda tushuntirib beradi. Falsafiy dunyoqarash butun mavjudot – organik va noorganik dunyo ham, insoniyat dunyosi ham, o'simliklar va hayvonot dunyosi ham, doimo harakatda, o'sish, o'zgarish va rivojlanishdadir, deb tushuntiradi. Falsafiy dunyoqarash asosida kishilar ob'ektiv olamdagi hamma narsa va hodisalar, jarayonlar o'zidan boshqa narsalar bilan ichki, zaruriy, muhim aloqadorlikda, ta'sir va aks ta'sirda ekanligini chuqur anglab oladilar. Falsafiy dunyoqarash qotib qolgan emas, balki doimiy ravishda o'zgarib, rivojlanib, boyib va takomillashib boradigan dunyoqarashdir. Tabiatda, jamiyatda bo'ladigan o'zgarishlar tufayli, birinchi navbatda, tabiiy, texnik va ijtimoiy fanlardagi kashfiyotlar, ijtimoiy hayotda to'xtovsiz ro'y berib turadigan muhim o'zgarishlar natijasida kishilarning ob'ektiv olam haqidagi ilmiy bilim va tasavvurlari, xususan falsafiy dunyoqarashlari oldingiga nisbatan ancha rivojlanadi, boyiydi va chuqurlashadi.

Falsafa - borliq, uning turli shakllari orasidagi o'zaro aloqadorlikni ifodalovchi nazariy qarashlar sistemasidir. U dunyo, borliq, materiya, inson, insonning ongi va tafakkuri, uning dunyoga munosabati, insoning dunyoni nazariy bilishining eng umumiy qonuniyatlari, prinsiplari va kategoriyalari haqidagi fandir. Falsafa dunyo va unda insonning tutgan o'rnini haqida, insonning dunyoga bo'lgan munosabatlari haqida, dunyoning eng umumiy qonuniyatlari haqida umumlashgan qarashlar sistemasini ishlab chiqadi. U fan sifatida dunyo, borliq, materiya, tabiat, jamiyat, inson ongi va tafakkuri taraqqiyotining eng umumiy qonunlari va asosiy harakatlan-tiruvchi kuchlarini o'rganadi.

Falsafiy bilish «Olam nima?» degan savolga javob berishdan boshlanadi. Bu savol mohiyatan «Biz olam haqida nimalarni bilamiz?» degan savol bilan tutashdir. Falsafa-bunday savolga javob izlaydigan yagona bilim sohasi emas. Asrlar davomida yangi va yangi nazariya va amaliyot natijalari unga javob berishga urinib koʻrdilar. Biroq falsafaning olamni bilish borasidagi vazifalari oʻziga xos xususiyatga ega. Xullas, falsafiy dunyoqarash nazariy sistemalashtirilgan, izchil, asoslangan qarashlar yigʻindisidir. Unda ikki qutb mavjud: olam va odam. Falsafaning asosiy masa-lasi ana shu ikki qutb orasidagi oʻzaro aloqadorlik muno-sabatni tadqiq etishdan iborat.

Hozirgi zamon falsafasi doirasida koʻpincha quyidagi mustaqil sohalarni ajratishadi: *falsafa tarixi*, *ontologiya* - borliq toʻgʻrisidagi taʼlimot, *gnoseologiya* (epistemologiya) - bilish toʻgʻrisidagi taʼlimot, *aksiologiya* - qadriyatlar toʻgʻrisidagi taʼlimot, *falsafiy antropologiya* - inson toʻgʻrisidagi taʼlimot, *ijtimoiy falsafa* – jamiyat toʻgʻrisidagi taʼlimot, *mantiq* – tafakkur qonunlari va shakllari toʻgʻrisidagi taʼlimot, *etika* – axloq toʻgʻrisidagi taʼlimot, *estetika* – goʻzallik toʻgʻrisidagi taʼlimot. Shuningdek tabiatshunoslik falsafasi, din falsafasi, huquq falsafasi, fan falsafasi, texnika falsafasi, tarix falsafasi, madaniyat falsafasi, siyosat falsafasi, global muammolar falsafasi kabi bugungi kunda mustaqil fan maqomini olish bilan birbutun yoʻnalishlarga ajralgan. Ulaning har birining oʻz tushunish apparati hamda muammoni hal qilishning oʻziga xos usullari bor.

2.Qadimgi Sharq va Gʻarb falsafasi.

Eramizdan avvalgi toʻrtinchi ming yillikning oxiri va uchinchi ming yillik boshlarida qadimgi Misr va Bobil hududida dastlabki diniy-falsafiy fikrlar, olam haqidagi fanlar, yaʼni astronomiya, kosmologiya, matematika, mifologiyaga oid qarashlar birmuncha rivoj topgan. Bu davrda hali odamning mavjudlik xossalarini va olam qonuniyatlarini ilmiy tushunish koʻnikmasi hali shakllanib ulgurmagan oʻsha qadim zamonlarda, afsona hamda rivoyatlarga asoslanib fikr yuritmaslikning imkoni ham yoʻq edi. Bu – oʻsha davrlardan qolgan yozma manbalarda, xususan, «Xoʻjayinning oʻz quli bilan hayotning mazmuni haqida suhbat», «Arfachi qoʻshigʻi», «Oʻz hayotidan hafsalasi pir boʻlgan kishining oʻz joni bilan suhbat» kabi bitiklarda yaqqol

namoyon bo'lgan. Ularda hayotning, umrning mazmuni, o'sha davrdagi odamlarga xos tuyg'ular bayon qilingan.

Eramizdan avvalgi X asrdan eramizning VII asrlarigacha bo'lgan davr mahsuli bo'lgan diniy-falsafiy ta'limotlardan biri **zardushtiylikdir**. Bu ta'limotga Zardusht asos solgan bo'lib, Sharq va Garbda Zaratushtra, Zaroastr nomlari bilan mashhurdir. Manbalarga ko'ra, Zardusht eramizdan avvalgi VI asrning birinchi yarmida yashagan. Keyingi yillarda olib borilgan tadqiqotlar shuni ko'rsatmoqdaki, bu ta'limot Vatanimiz hududida, xususan, Xorazm zaminida paydo bo'lgan. U o'z davrida xalqni ezgulik va adolat g'oyalariga da'vat etish, hayotbaxsh an'analarni shakllantirish, dehqonchilik va shahar madaniyatini rivojlantirishda muhim ahamiyatga ega bo'lgan, uning g'oyalari bilan bog'lik qadriyatlar bugungi kungacha yashab kelmoqda va xalqimiz turmush tarzining o'ziga xos xususiyatlarini belgilashda ulkan qimmat kasb etmoqda.

Zardushtiylikning bosh kitobi «**Avesto**»dir. Unda qadimgi xalqlarning dunyo to'g'risidagi tasavvurlari, o'ziga xos qadriyat va urf-odatlar aks etgan. Unda olamning azaliy qarama-qarshi kuchlari-yaxshilik va yomonlik, yorug'lik va zulmat, issiqlik va sovuqlik, hayot va o'lim borasidagi qarashlar o'z ifodasini topgan. «Avesto»da, shuningdek, tabiat falsafasi, tarix, etika, tibbiyotga oid ma'lumotlar ham berilgan.

Qadimgi Hindiston ham insoniyat madaniyatining beshiklaridan biridir. Unga xos dastlabki ta'limotlar yozma manba – «**Veda**»larda o'z aksini topgan. «Veda»lar eramizdan bir yarim ming yil oldin yozilgan bo'lib, mutaassib dindor hind uchun oliy muqaddas ilm va bashorat kitobidir. Hindlar «Veda»ni oliy tangri Braxma tomonidan aytilgan so'zlar deb biladilar. «Veda»da hindlarning qadimgi tarixi, iqtisodiyoti, dini, falsafasi, axloq va nafosatiga oid fikrlari aks etgan. Hind falsafasi asoslari «**Upanishadalar**» nomi bilan mashhur bo'lgan manbalarda ham o'z aksini topgan. «Upanishadalar» sirli bilim degani ma'noni anglatib, «Veda»larning falsafiy qismini tashkil etadi. «Upanishadalar» yaxlit kitob yoki falsafiy risola bo'lmay, balki turli vaqtda turli mavzuda ijod etgan noma'lum mualliflarning matnlaridan iboratdir.

Qadimgi Hind falsafiy maktablari ikki guruhga bo'linadi. Hindistonlik faylasuflar bu guruhlarni **astika** va **nastika** deb ataydi. Vedanta, sankhya, yoga, vaysheshika, n'yaya va mimansa – astika

guruhiga kiruvchi falsafiy maktablar. Ushbu maktablarning tarafdorlari «Veda»ning muqaddasligini tan olib, birdan-bir haqiqat undagina ifodalangan, deyishadi. Chorvaka-lokayata, buddizm va jaynizm – nastika guruhiga kiradi. Chorvaka-lokayata tarafdorlari materialistik ta'limotni ilgari surganlari uchun «Veda»ning muqaddasligini tan olishmaydi hamda olam ilohiy kuch tomonidan yaratilmagan, «Veda» haqiqiy bilim bermaydi, deb ta'kidlashadi. Buddizm va jaynizm diniy-falsafiy maktablar bo'lishiga qaramay, ular ham «Veda»ning muqaddasligini tan olmagan. Sankxya qadimgi Hindistondagi dualistik falsafiy maktab bo'lib, olam asosida moddiy va ruhiy ibtido yotadi, deb hisoblaydi.

Qadimgi Xitoyda fan va madaniyat o'ziga xos shaklda rivojlangan. Bu vaqtda diniy mifologik dunyoqarash hukmronlik qilgan. U olam va tabiatning paydo bo'lishini o'ziga xos tarzda tushuntirgan va dunyoviy bilimlar rivojiga o'z ta'sirini o'tkazgan. Bunday ruhdagi falsafiy g'oyalar ayniqsa qadimgi Xitoy donishmandi **Konfutsiy** (m.a. 551-479) ijodida yaqqol aks etgan. Uning «Hikmatlar»i, ya'ni aforizmlari juda mashhur. Konfutsiy ta'limotida umuminsoniy qadriyatlarning xitoy xalqi turmush tarzida o'ziga xos tarzda namoyon bo'lishi, bu xalqqa xos ma'naviy mezonlar aks etgan. Bu ta'limot bir necha asrlar davomida ushbu hududda milliy g'oyalar majmui, millatning mafkurasi sifatida odamlarning ma'naviy ongi va qiyofasi shakllanishiga ta'sir ko'rsatgan. U hozirgi Xitoyda ham o'zining muayyan ahamiyatini saqlab qolgan.

Konfutsiyning fikricha, olamni osmon boshqaradi. Osmon irodasi - taqdirdir. Biz yashab turgan olam, undagi tartib osmon hukmdori tomonidan yuborilgan. Jamiyat hayotidagi tartibga qattiq amal qilish talab etiladi. Tartib, Konfutsiy nuqtai nazariga ko'ra, ilohiy mazmunga ega va uning mohiyatini «Li» tushunchasi belgilaydi. U, ya'ni tartib dunyoning mohiyatini aks ettiradi. Binobarin, jamiyatdagi barcha harakatlar unga binoan amalga oshishi lozim. Tartib - insoniyat jamoasining eng oliy hayotiy qadriyatlaridan biridir.

Qadimgi Xitoyning ko'zga ko'ringan faylasuflaridan biri **Lao Szidir** (m.a. VI-V asrlar). Uning ta'limotiga ko'ra, olam, jamiyat va inson hayoti Dao qonuniga buysunmog'i lozim. Daosizm ta'limoti ana shu tariqa shakllangan. Dao qonuni - tabiatning yashash

qonunidir, undagi rang-baranglik kurashi va uyg'unligi abadiy-
ligining e'tirof etilishidir. Bu qonunga ko'ra, olamning asosini tashkil
etuvchi «Si», ya'ni beshta unsur - olov, suv, havo, yer va yog'och
yoki metall olamdagi barcha jismlar asosini tashkil etadi hamda
ularning yuzaga kelishini ta'minlaydi. Lao Szining ta'kidlashicha,
olamda hech bir narsa doimiy va o'zgarmas, harakatsiz holda bo'lishi
mumkin emas.

Qadimgi Yunoniston va Rimdagi falsafiy qarashlar - antik davr
falsafasi deb yuritiladi. Unda Milet falsafiy maktabi, Eley falsafiy
maktabi, Suqrot, Pifagor, Aflotun, Arastu va boshqalarning falsafiy,
tabiiy-ilmiy, ijtimoiy - axloqiy ta'limotlari o'rganiladi. Yunonistonda
dastlabki falsafiy ta'limotlar eramizda avvalgi VII-VI asrlar o'rtasida
Milet shahrida yuzaga kelgan va rivojlangan. Milet maktabi vakillari
Fales, Anaksimandr, Anaksimenlardir. Uning asoschisi **Fales** (m.a.
624 – 547 yillarda yashagan). U yunon fani va falsafasining asoschisi
bo'lib, o'z davrining yetuk siyosiy arbobi, jug'rofi, faylasufi bo'lgan.
Fales ta'limotiga ko'ra, tabiatdagi turli-tuman jism va hodisalar
dastlabki ibtido - suvdan paydo bo'lgan va yana suvga aylanadi va bu
moddiy birlik doimo o'zgarishda bo'ladi. Yana bir yunon faylasufi
Geraklit (m.a. 520 – 460 yillar) stixiyali dialektikaga asos solgan,
olov – olamnin gasosi, deb bilgan. Uning fikricha, olamda hamma
narsa harakatda. «Oqar suvga bir soniyada ikki marta tushish mumkin
emas, chunki suv har daqiqada yangilanib turadi». Olamda turg'unlik
yo'q. Harakat butun tabiatga, barcha jism va hodisalarga xosdir.
Abadiy harakat – abadiy o'zgarishdir. Harakat qarama-qarshilik
asosida sodir bo'ladi. **Suqrot** (m.a. 469-399 yillar.) (asli – Sokrat) –
Qadimgi Yunon faylasufi. Suqrot o'z ta'limotini og'zaki ravishda
ko'cha-ko'yda, maydonlarda, xiyobonlarda shogirdlari va izdoshlari
bilan birga shakllantirgan va xalq ongiga singdirishga harakat qilgan,
lekin bironta ham asar yozmagan. Uning falsafiy, axloqiy ta'limotlari
mohiyatini shogirdlari Ksenofant, Aristofan va Aflotunlarning
asarlaridan bilib olishimiz mumkin. Suqrotning fikricha, falsafaning
markazida axloq masalalari turmog'i lozim. Jamiyatning ravnaqi,
tinchlik va osoyishtaligi, farovon hayoti axloq va odobning ahvoliga
bog'liq. Bu masalalar Sharq falsafasida ham katta o'rin tutganli bois
xalqimiz, buyuk allomalarimiz Suqrot nomini benihoya hurmat bilan
tilga olgan, uning axloq-odob haqidagi pand-nasihatlariga amal
qilgan.

Suqrotning shogirdi **Aflotun** (asli – Platon) jahon falsafasi tarixida o‘chmas iz qoldirgan buyuk allomadir. U 35 dan ziyod dialog shaklidagi asarlar yozib qoldirgan. Arastuning u haqdagi ma’lumotlarini birdan-bir to‘g‘ri dalil deb qarash mumkin. Chunki Arastu Aflotunning eng yaqin do‘sti va shogirdi bo‘lgan. Aflotun «g‘oyalar dunyosi va soyalar dunyosi» ta’limotining asoschisidir. Uningcha, g‘oya haqiqiy borliq, biz biladigan va yashaydigan dunyo esa uning soyasidir. Haqiqiy o‘zgarish va taraqqiyot g‘oyalar dunyosiga xos, soyalar dunyosidagi harakat esa uning aksidir. G‘oyalar dunyosining qonuniyatlarini hamma ham bilolmaydi. Ularni biladigan zotlar nihoyatda kam uchraydi, ular ulkan aql egasi bo‘ladi va tarixda chuqur nom qoldiradi. Aksariyat kishilar esa, soyalar dunyosi bilan kifoyalanadi.

Aflotunning shogirdi va safdoshi **Arastu** (m.a. 384 – 322 yillar) (asli – Aristotel) qadimgi Yunonistonning buyuk faylasufi, o‘zining betakror, jahonni lol qoldirgan ilmiy merosi bilan mashhurdir. Uning barcha asarlari borliqni o‘rganishga qaratilgan. Mantiqqa oid asarlarining barchasini «Organon» (Qurol) nomli asariga jamlagan. Faylasuf barcha fanlarni ikki turga – nazariy va amaliy fanlarga bo‘lgan. Amaliy fanlar shogirdlarga yo‘l-yo‘riq ko‘rsatishga, biror bir foydali ishni amalga oshirishga yo‘naltirilgan. U nazariy fanlarni uch qismga – falsafa (metafizika), matematika va fizikaga ajratgan. Faylasuf olamdagi narsa va hodisalar to‘rtta sababga ega, deb ta’kidlaydi. Bular - moddiy sabab, ya’ni modda (materiya); shakliy sabab yoki shakl; yaratuvchi sabab; pirovard sabab yoki maqsad sabablardir. Yaratuvchi sabab, Arastu talqinicha, harakat manbaidir. Masalan, ota va ona bolaning ulg‘ayishi sababchisidir. Arastu pirovard sabab (maqsad sabab) vositasida insonga xos bo‘lgan maqsadni tabiat hodisalariga ham tatbiq etmoqchi bo‘lgan. Harakat olam singari abadiydir. Ayni paytda, olam o‘zining abadiy sababi, ya’ni harakatlantiruvchi kuchiga ega.

Yunon falsafasida **Demokritning** qarashlari ham muhim o‘rin tutadi. U haqiqiy borliq – moddiy dunyo, abadiy va poyonsiz, cheksiz-chegarasiz reallikdir, olam mayda moddiy zarrachalardan, ya’ni atomlardan va bo‘shliqdan iborat deya ta’lim beradi. Atomlar va bo‘shliq o‘zaro yaxlit abadiy ibtidodir. Atomlar – bo‘linmas va o‘zgarmas, sifat jihatdan bir xil, uning miqdori shakli singari

behisobdir. Demokrit tasodifiyatni inkor etgan. U «na tabiatda na jamiyatda hech bir narsa tasodifan paydo bo‘lmaydi», deb yozgan.

3.O‘rta asrlar Sharq va G‘arb falsafasi

VIII-XIII asrlarda O‘rta Osiyoda ijtimoiy-falsafiy fikrlar o‘z taraqqiyotining gullab yashnagan davrini kechirdi. Bu jarayonga O‘rta va Yaqin Sharq mamlakatlaridagi ilmiy, falsafiy, ijtimoiy-siyosiy, diniy ta‘limotlar ham katta ta‘sir ko‘rsatdi. Unda «sof arab-musulmon falsafasi» - **mashshoiyunlar** (Kindiy, Yah‘yo ibn Adi, Nasriddin Tusiy, Ibn Bajja, Ibn Tufayl, Ibn Rushd), Demokritning emperik tabiatshunoslik falsafasi yo‘nalishidagi **tabiiyunlar** (Jobir, Eronshahriy, Roziy, Beruniy, Abu-l-Barakot), **amaliy siyosat, davlat va axloq falsafasi** (Abu Hanifa, Abu Yusuf al-Hirojiy, Mavardiy, Forobiy, Ibn Miskavayh, Ibn Sino, Kaykovus, Nizomul-Mulk, Nasriddin Tusiy, Sa‘diy, Hofiz), **mantiqshunoslik va hozirgi semantik mantiq falsafasi yo‘nalishidagi falsafa** (Matta ibn Yunus, Yuhanna binni Haylon, Forobiy, Abu Sulaymon Mantiqiy as-Sijjistoniy, Ibn Sino, Nasriddin Tusiy, hurufiylar, Mir Said Sharif Jurjoniy), **fan, falsafiy va diniy ta‘limotlarni qiyosiy o‘rganuvchilar** (Ibn an-Nadim, Abu Abdulloh Kotib Xorazmiy, Abdulkarim ash-Shaharastoniyy, Bayhaqiy, Ibn Hallikon, Ibn abi Usaybi‘a, al-Forisiy al-Fahriy) kabi oqimlar ta‘siri katta bo‘ldi.

IX-X asrlarda imomlar Abu Hanifa, Ibn Anas, Abu Yusuf, Muhammad ash-Shaybon, Shofe‘iy, Ibn Hanballar mujtahidlik ko‘rsatib, islom va shariatdagi asosiy to‘rt mazhablarni tuzdilar. Imomlar Ibn Moja, Abu Dovud, Abu Iso at-Termiziy, Ismoil Buxoriy, Nasa‘iy va boshqa mo‘tabar siymolar payg‘ambar hadislarini yig‘ib, sistemalashtirib, ularning isnodlarini, sahihlarini aniqlab, ilmiy tadqiq qildilar. Ayni paytda Tabariy, Sa‘olibiy, Faxriddin Roziy, Zamaxshariy, Bayzoviy, Abdurahmonal-Ijjiy va boshqalar Qur‘on tafsirchiligini san‘at darajasiga ko‘tardilar.

Bundan tashqari, Abu al-Hasan al-Ash‘ariy, Abu Mansur Moturidiy Samarqandiy, Boqilloniyy, Abu Homid al-G‘azzoliy, Faxruddin Roziy, Abdurahmon al-Ijjiy, Sa‘duddin Taftazoniy, Abu Hafs Umar an-Nasafiy va boshqa qator aqidlar islomning ilohiyot falsafasini - **Kalomni** ishlab chiqib, shariat aqidaviy - dunyoqarash

asoslariga, shart-sharoit, taraqqiyot sur'atlariga moslasha oladigan yo'nalish berdilar.

Abu Bakr Roziy (865-925) buyuk mutafakkir va alloma (ensiklopedik) olim edi. Uning falsafiy qarashlari Eron, Hind va Qadimgi Yunon ta'limotlari ta'sirida shakllangan edi. Ar-Roziyning qayd etishicha, abadiy besh ibtido mavjud: xoliq, mutlaq makon, mutlaq zamon, ruh va modda. Dunyo ana shular yig'indisidan tashkil topgan. U Arastu va boshqa faylasuflarning harakat manbai ashyolardan tashqarida joylashgan va «*birinchi turtki*» mavjudligi haqidagi ta'limotlariga muvofiq nuqtai nazarda emas edi. Uning fikricha, harakat ashyolarning o'zining ajralmas xususiyati bo'lib, uning manbai ularning ichida edi.

Abu Yusuf ibn Is'hoq al-Kindiy (800-879) yirik faylasuf bo'lib, Sharq arastuchiligi deb atalgan oqimning boshlab beruvchisi edi. Al-Kindiy turli bilim sohalariga – geometriya, astronomiya, optika, meteorologiya, tabobat, musiqa va falsafaga bag'ishlangan 150 ga yaqin asar yozgan. U falsafa mavzusini boshqa xususiy fanlar mavzusidan farq qilar edi. «Xususiy narsa, - deb yozgan edi Kindiy, - falsafa mavzusini tashkil etmaydi. U o'zining mavzusi sifatida faqat umumiy va asosiy, tub masalalarnigina qamrab oladi»¹.

O'zining ensiklopedik (hamma tomonlama) bilimlari sharofati bilan «Sharq Arastusi» va «Ikkinchi muallim» (Arastudan keyin) unvonlariga sazovor bo'lgan **Abu Nasr ibn Muhammad Forobiy** (873-950) buyuk faylasuf edi. Uning 160 jilddan ko'proq asarlarining barchasini ikki guruhga bo'lish mumkin: qadimgi yunon olimlari risolalariga sharh shaklida yozilgan asarlar va asl nusxadagi tadqiqotlar. Forobiyning fikricha, yagona borliq olti bosqichdan iborat bo'lib, ular ayni bir vaqtda barcha mavjud narsalarning ibtidosi sifatida bir-birlari bilan sababiy bog'lanishdadir. Birinchi bosqich – birinchi sabab (Xudo); ikkinchisi – samoviy jismlar borlig'i; uchinchisi – faol aql, to'rtinchisi – ruh; beshinchisi – shakl; oltinchisi – modda. Shunday qilib, xudo va modda, yagona bir butunni tashkil etib, bir qator bosqichlar orqali bir-birlari bilan sababiy bog'lanishdadir. O'zlarining sababiy bog'lanishlari tufayli ushbu ibtidolar ikki ko'rinishga ajratiladilar: «*vojibul vujud*» - shunday narsaki, mavjudligi o'zidan kelib chiqadi; «*mumkinul vujud*» - shunday narsaki, uning mavjudligi boshqa narsadan kelib chiqadi.

¹ Избранные произведения мыслителей стран Ближнего и Среднего Востока. –М., 1961. 57-75-б.

Forobiy oʻrta asrlar davrida birinchi boʻlib fanlar tasnifini vujudga keltirdiki, u oʻsha vaqtdagi ilmiy bilimlarning ensiklopediyasi hisoblanar edi. Forobiy tabiatni bilish jarayonining cheksizligini qayd etib, uni bilmaslikdan bilish tomon koʻtarilishi, oqibatdan sababga, hodisadan mohiyatga, orazdan (aksidensiya) javhar (substansiya) tomon boradi, deb hisoblaydi.

Forobiy bilishning ikki bosqichini – hissiy va fikriyni bir-biridan farqlab koʻrsatadi. Hissiy bilimning oʻrniga toʻxtalib, Forobiy insonni tashqi dunyo bilan bogʻlaydigan besh xil sezgining har biriga alohida eʼtibor qaratadi. Forobiyning fikricha, har qanday sezgi badanning his qiluvchi aʼzolariga hech kimga bogʻliq boʻlmagan (obʼektiv) holda mavjud boʻlgan narsalarning muayyan xususiyatlarining tashqi jismoniy taʼsiri natijasidir. Forobiy falsafasining inkor etib boʻlmaydigan joyi shundaki, u **nazariy falsafani haqiqiy va asosiy ilm**, deb bilib, qolgan barcha fanlarni unga tobe boʻlgan ikkinchi darajali sohalar maqomiga qoʻydi. Uning fikricha, falsafadagi masalalar isbotini paygʻambarlar ramzlar shaklida bayon qilganlar, zero, mohiyat jihatidan falsafa bilan din oʻrtasida hech qanday tafovut yoʻq. Bunday qarash oʻz davrida nihoyat darajada muvaffaqiyat qozonib, islomiy falsafaning asosi va usulini belgilab beruvchi fikrlash tarziga aylandi.

Abu Rayhon Beruniy (973-1048) deyarli barcha fan sohalarida ijod qilgan buyuk qomusiy alloma va mashhur mutafakkirdir. U yaratgan 152 ta asardan 28 tasi bizgacha yetib kelgan. Alloma jismlarning oʻzaro tortishuvi, Quyosh va Oynning tutilishi, zarra, inertsiya va sunʼiy tanlanish, rivojlanish anomaliyasi, Yer qaʼrida roʻy beradigan geotektonik siljishlar, Yer qiyofasining tadrijiy tarzda oʻzgarib turishi, xilmaxil olamlar toʻgʻrisida ilmiy bashoratlarni ilgari surgan. Uning falsafiy qarashlari tabiiy-ilmiy qarashlari taʼsirida shakllandi. Beruniyning asarlarida bilish masalalari muhim maqomga egadir. Bilishga boʻlgan qiziqishning ikkita sababi bor. Birinchidan, bu oʻziga xos lazzatdir. Ikkinchidan, bilishdan maqsad odamlar ehtiyojlarini qondirishdir. Bilish sezgilar yetkazib bergan maʼlumotlardan boshlanadi. Ular bilishning yuqori bosqichi aqliy bilish uchun oʻziga xos koʻmakchi va asos boʻlib xizmat qiladi. Bilimning chinligi kuzatuv va sinov-tajriba orqali belgilanadi.

Abu Ali ibn Sino (980-1037) buyuk alloma va mutafakkir. Ibn Sino 260 (baʼzi manbalarda 400 ga yaqin) nomdan koʻproq boy

adabiy va ilmiy meros qoldirdi. Bizgacha uning 160 ta asari yetib kelgan. Ular ichida eng yirigi 22 jilddan iborat «Kitob ash-shifo» («Ruhni davolash kitobi») bo‘lib, o‘z ichiga mantiq, fizika, riyoziyot va metafizikani qamrab oladi. Ibn Sinoning boshqa asarlari: «Risola at-tayr», «Donishnoma» («Bilimlar kitobi»), «Solomon va Ibsol», «Hay ibn Yaqzon» kabilar. Ibn Sinoning fikricha, borliq *vojibul vujud* (zarur bo‘lgan vujud), ya’ni birinchi sabab, Xudo, barcha ashyolarning ibtidosi va *mumkinul vujud* (bo‘lishi mumkin bo‘lgan vujud), ya’ni qolgan barcha narsalardan iboratdir. Vojibul vujud o‘z-o‘zicha bor bo‘lib, yagonadir. Mumkinul vujud (mumkin bo‘lgan vujud) birinchi sababdan kelib chiqib, ayni vaqtda ko‘plikdir, ya’ni o‘zida ko‘p ashyolarning paydo bo‘lish imkoniyatini sig‘diradi. Ibn Sino harakat tahliliga katta e’tibor qaratib, uni mexanik tarzda o‘rin almashtirish deb qaramaydi: «Harakat deb odatda shunday narsaga aytiladiki, u makonda sodir bo‘ladi, ammo hozirgi vaqtda bu tushunchaning ma’nosi boshqacha bo‘lib, makoniy harakatdan ko‘ra umumiyroq bo‘lib qoldi».

Tasavvuf (so‘fiylik, sufizm) falsafiy oqim va diniy-ma’naviy hodisa sifatida islom dini doirasida (ko‘pgina ichki sabablar va ba’zi tashqi unsurlar – buddaviylikva hindiylikning ilk diniy tasavvurlari, sharqiy xristian tarkidunyochiligi, neoplatonizm kabilarning ta’siri ostida) paydo bo‘ldi. Tasavvuf uchun vahdoniyat – Ollohning birligi, Olloh va olamning porlab turishi, fano bo‘lish, orif shaxsining Tangri taolo bilan ruhan birlashib ketishi kabi mushohadalar muhim ahamiyat kasb etadi. Bu oqim namoyandalari va tarafdorlarini sufiylar, deb ataganlar va «sufizm» atamasi shundan paydo bo‘lgan. Ilk sufiylar aholining kambagal toifasi orasida shakllangan. Ularning qarashlari istilochilar zulmi, adolatsizlik, ijtimoiy tengsizlikka qarshi norozilik belgisi sifatida ham yuzaga kelgan. Tasavvufning muhim jihatlari yirik musulmon ilohiyotchisi **Abu Homid al-G‘azzoliyning** (1059-1111) «Diniy ilmlarning tiriltirilishi» asarida bayon etilgan. Ul zot dunyo qonuniyatlarini aql orqali bilishni e’tirof etgan, lekin Ollohni aql bilan anglash mumkin emasligini ta’kidlaganlar. U faqat qalb, maxsus ruhiy harakatlar – iltijo-ibodatlar ko‘magida bilib boriladi.

Rasmiyatchilik, aqidachilikni tasavvuf ahli qabul qilmagan. Ularning fikricha, iymon-e’tiqodning mohiyati Ollohdan boshqa narsaga muhtoj bo‘lmaslik, hech qanday mulkning quliga

aylanmaslik, boriga sabr-ganoat qilib yashashdir. Ollohga yetishish uchun qalbni poklash, nafs balosidan ozod bo'lish darkor. Ana shundagina inson dili nur bilan to'ladi, nuqsonlarni boshqalardan emas, o'zidan izlaydigan darajaga ko'tariladi. Tasavvufda **kubraviya, yassaviya, naqshbandiya** tariqat-suluklari keng tarqalgan.

Bahovuddin Naqshbandiy (1318-1389) – XIV asr Markaziy Osiyo tasavvufining eng yirik vakili edi. Naqshbandiy haqiqiy solihni chalg'ituvchi zohiriy taqvodorlik va marosimchilikni rad qildi: 40 kunlik ro'za tutish, daydilik, gadoylik, ko'pchilik oldida musiqa, ashula va raqs ijro etishni, baland ovoz bilan zikr aytishni ma'qullamadi. U *silotal-barakaning* («sharofat zanjiri»), ya'ni go'yo muqaddaslik sharofati tariqatning rahbariga uning asoschisi tomonidan berilishini foydasiz, deb hisobladi. Chunki *Baraka* har qanday soliqqa bevosita Xudo tomonidan beriladi. Shuning uchun u jazava vaqtida «pirni ko'rish» (mushohada) zarurligini ham rad etdi. Naqshbandiy **“Dil ba yoru dast ba kor»** g'oyasini ilgari suradi.

Yevropada Qadimgi Yunon va Rimdan O'rta asrlar falsafasigacha, ya'ni miloddan avvalgi I asrdan milodning XIV asrigacha bo'lgan davr falsafasida ikki xil jarayonni ko'rish mumkin: 1. Xiristianlikning shakllanib davlat dini va mafkurasiga aylanishi; 2. O'rta asrlarga kelib inkvizitsiyaning ustuvor yo'nalishga aylanishi. Gnostika, apologetika, patristika, realizm, nominalizm va boshqa oqimlar o'sha davr falsafasining qiyofasini belgilaydi. **Gnostiklar** shunday falsafiy ta'limot yaratdilar, ularning fikricha Xudo ruh sifatida yovuzlikdan mutlaqo sof, inson esa o'z tabiatning ruhiy jihati bilan xudoga moslashgan. **Apologetika** so'zining lug'aviy ma'nosi «himoya qilish», – demakdir. Apologetlar hukumatning xiristianlikka bo'lgan dushmanligini bartaraf qilishga, Rim davlatining xiristianlikni ta'qib qilishi hech qanday oqlashga loyiq emasligini isbotlashga harakat qilganlar. **Patristika** - so'zi «ota» («patre») so'zidan kelib chiqqan. G'arbda eng yirik cherkov otalaridan biri «Pok» degan unvonga sazovor bo'lgan **Avreliy Avgustin** (354-430) bo'lib hisoblanadi. U mushriklik falsafasini qoralaydi. Uningcha, bu falsafa insonni xiristian dinichalik hech mahal haqiqatga olib kelmaydi.

Sxolastika - so'zi yunoncha “shkola” (“shola”)dan olingan bo'lib, “o'qish joyi”, “maktab” ma'nolarini anglatadi. Sxolastikani ma'lum darajada ilohiyotni aqlga moslashtirish, dinni tafakkur yordamida quvvatlashga bo'lgan intilish deb ham baholash mumkin.

Sxolastlarning maqsadi e'tiqod aqlga muvofiqmi degan savolga javob berish bo'lgan. **Foma Akvinskiy** (1224-1292) mo'tadil realizmning yirik vakili bo'lib hisoblanadi. Fomaning fikricha, natural falsafada tafakkur va Arastu mantiqiy ta'limoti yordamida xudo mavjudligi haqidagi haqiqatga erishish mumkin.

Uyg'onish davrida Yevropada falsafaning rivojlanishiga katta hissa qo'shganlardan biri nemis olimi **Nikolay Kuzanskiydir** (1401-1464). Kuzanskiy ta'limoticha, xudo hamma narsalarda mavjud, shuningdek, hamma narsalar xudoda mavjud. Eng oliy haqiqatlarni bilish, sxolastik fikrlash bilan emas, balki, tajriba asosida amalga oshadi. Falsafa va fan rivojlanishiga eng katta hissa qo'shgan uyg'onish davrining mutafakkirlaridan biri polyak olimi **Nikolay Kopernikdir** (1473-1543). Ma'lumki, fan tarixida Kopernik o'zining fanda tub o'zgarish yasagan **geliosentrik** ta'limoti bilan mashhur bo'lgan. Uning ta'limoticha, insonlar tomonidan kuzatiladigan quyosh va yulduzlarning harakatlari aslida Yerning o'z o'qi atrofida kundalik aylanishidan va quyosh atrofida yillik aylanishidan iborat. Bizning planetamizning markazi yer emas, quyoshdir. Kopernikning buyuk kashfiyoti dunyoga teologik qarashga zarba berib, tabiatshunoslikda to'ntarish yasadi.

Kopernikning geliosentrik nazariyasidan chuqur ilmiy xulosalar chiqargan mutafakkirlardan biri italiyalik **Jordano Brunodir** (1548-1600). Bruno geliosentrik nazariyani himoya qilish va targ'ib qilish bilan cheklanib qolmaydi. Bruno ta'limoticha, haqiqiy falsafa ilmiy tajribaga suyanishi kerak, sxolastikani tugatish kerak. Uning ta'limoticha, koinot yagona, moddiy, cheksiz va abadiy. Biz ko'rib turgan narsalar koinotining eng kichik bir qismidir. Yulduzlar - bu boshqa planeta sistemalarining quyoshi. Yer - cheksiz dunyoning kichik bir zarrasi. Demak, Bruno tabiiy - ilmiy qarashlarida Kopernikdan ilgarilab ketib, koinotning cheksizligi haqidagi fikrni aytadi, Kopernik esa koinotni chekli deb hisoblagan edi.

4.Yangi davr falsafasi. XX-XXI asr G'arb va o'zbek falsafasi.

Yangi davr falsafasining asosiy vakillaridan biri **Frensis Bekon** edi. Uning ta'limoticha, fanning yangi binosini qurish uchun, to'g'ri fikrlashga o'rganish kerak. Bekon bilish nazariyasining birinchi bosqichi tajriba, ikkinchi bosqichi aqldir. Bekon ta'limoticha, olim

asalariga o'xshab gullardan olib keyin ularni asalga aylantirishi lozim. Bekon o'zining ijtimoiy-siyosiy qarashlari bo'yicha kuchli markazlashgan davlat tarafdori bo'lgan. Jamiyat hayotida asosiy rolni Bekon fikricha san'at va savdo rivojlanishi o'ynaydi. Uning ta'limotini **Tomas Gobbs** (1588-1679) takomillashtirgan va rivojlash-tirgan. Gobbs moddiylikni asosiy substansiya deb hisoblagan, materiyaning abadiyligi, harakatning esa mexanistik tarzda amalga oshirishining tarafdori bo'lgan olimdir. U matematik sifatida borliqning namoyon bo'lishini geometriya fani nuqtai nazaridan tushuntirgan. Bilish nazariyasida Gobbs ko'proq emperik jihatlariga o'z e'tiborini qaratgan, sezgilarning bilimlar hosil qilish jarayonidagi ahamiyatini tahlil qilgan. Jamiyat taraqqiyoti va unda davlatning o'rni hamda kelib chiqishi masalasida Gobbs ko'proq xususiy mulkchilikka asoslanadi.

Ingliz falsafasida **Jon Lokk** (1632-1704) qarashlari alohida o'rin tutadi. U tajribani bilishning asosiy manbai deb hisoblaydi. Bunda ichki va tashqi tajriba ajratib ko'rsatiladi. Lokkning fikricha bilish tabiat va inson o'rtasidagi munosabatlardan iborat bo'lib, haqiqatlar esa kishilarning bu jarayonda hosil qilgan tushunchalari, g'oyalari va xulosalarining olamga mos kelishidan iboratdir. Ijtimoiy-siyosiy qarashlariga ko'ra Lokk davlatning o'ziga xos quyidagi tamoyillarini ta'riflaydi: 1. Hokimiyatni qonun chiqaruvchi tizimi; 2. Hokimiyatning ijro etuvchi organlari; 3. Ittifoq federativ hokimiyati. Ana shu tamoyillar uyg'un bo'lganida davlatning faoliyati samarali amalga oshadi.

Yevropa falsafasi taraqqiyotida Fransiyada shakllangan milliy falsafa maktabi nihoyatda katta o'rin tutadi. Bu borada R.Dekart, Lametri, Gelvetsiy, Didro, Golbax va Russolarning qarashlari nihoyatda muhim. **Rene Dekart** (1596-1650) falsafasida **dualizm** asosiy o'rin tutadi. Uning fikricha materiya va ruh borliqning asosida yotadi va xudoga bo'ysunadi. Olam, Dekart fikricha cheksiz va abadiy, u inson tafakkuriga bog'liq bo'lmagan holda rivojlanadi va takomillashadi. R.Dekartning «men fikrlayapman, demak men mavjudman» degan fikri faylasuflar orasida mashhurdir. Bilishda fikr va sezgilarning ahamiyatini nihoyatda ortiqcha deb bilgan R.Dekart **ratsionalizm** ta'limotining asoschisi bo'lib hisoblanadi. Uningcha insonning fikrlashi va mulohaza qilishi shubha ostiga olib bo'lmaydigan jarayondir, undan boshqa hamma narsani tekshirish shubha ostiga olish mumkin. Dekart o'sha zamonning eng buyuk

matematiklaridan biri bo‘lib, o‘z davrida aniq fanlar sohasida katta ahamiyat kasb etgan **deduksiya** usulini falsafaga kiritgan olim bo‘lib hisoblanadi.

Lametri, Gelvetsiy, Didro va Golbax o‘z davrida fransuzlar hayotida nihoyatda katta ahamiyatga ega bo‘lgan milliy davlatchilik, inson erkinligi va haq-huquqlari muammolariga alohida e‘tibor qaratganlar. Fransuz millatini ma‘naviy jihatdan yuksaklikka ko‘tarish va ma‘rifatli xalqqa aylantirish uchun o‘z asarlarida ana shu qadriyatlarga erishishning yo‘llari va usullarini ko‘rsatib berganlar. Ular tomonidan yaratilgan ko‘p tomlik «**Ensiklopediya**» o‘sha zamonning ma‘naviy muammolarini ma‘rifatli yo‘l bilan hal qilish usullari va imkoniyatlari ko‘rsatib berilgan «Yevropa qomusi» darajasiga ko‘tarilgan edi. Aynan ana shu kitob mualliflari o‘zlarining boshqa asarlari va faoliyatlari bilan 1789-1884 yillardagi Fransuz inqilobi qabul qilgan «Inson va grajdanlar huquqlar deklaratsiyasi»da ilgari surilgan umuminsoniy qadriyatlarni jamiyat taraqqiyotining eng ustivor ma‘naviy mezonlariga aylantirdilar.

XVIII asrning oxiri va XIX asrning boshlarida Germaniya boshqa G‘arbiy Yevropa mamlakatlariga nisbatan iqtisodiy va siyosiy jihatdan qoloq edi. Ammo fransuz inqilobining kuchli ta‘siri ostida shunday falsafiy ta‘limot vujudga keldiki, uning shakllanishida tabiatshunoslik va ijtimoiy fanlarning rivoji asosiy o‘rinni egalladi. Mana shunday tarixiy sharoitlar taqozosi bilan XVIII asrning II yarmi va XIX asr boshlarida nemis falsafasi vujudga keldi.

Nemis falsafasining asoschilaridan biri **Immanuil Kant** (1724-1804) faqat mashhur faylasufgina bo‘lib qolmasdan, yirik tabiatshunos olim hamdir. Kantning tabiiy-ilmiy qarashlari tabiat hodisalarini metafizik ruhda tushuntiruvchi ta‘limotlarga zarba berdi. Kant ta‘limoti bo‘yicha, falsafaning eng muhim muammolari bo‘lmish - borliq, axloq masalalarini tahlil qilish uchun eng avvalo, inson bilimining imkoniyatlari va chegaralarini aniqlamoq kerak. Bizning aqlimiz tabiatga qonunlar kiritadi. Lekin hodisalar dunyosiga inson ongiga bog‘liq bo‘lmagan narsalarning mohiyati, ya‘ni “**narsa o‘zida**” mos keladi. Ularni mutlaq bilish mumkin emas. “**Narsa o‘zida**” biz uchun faqat aql bilan bilish mumkin bo‘lgan, lekin tajribadan kelib chiqmaydigan mohiyatdir. Kantning fikricha “narsa biz uchun”ni inson bila oladi. U “narsa biz uchun” deganda olamdagi narsa va hodisalarni ko‘zda tutadi. Kant inson aqlining cheksiz qudratiga

ishonchsiz qaraydi. Uning qarashlarida **skeptitsizm** g'oyasi sezilib turadi.

Kantning vafotidan keyin nemis falsafasining rivoji **Gegel** (1770-1831) ijodida o'zining yuksak chuqqisiga erishadi. Gegel dialektikaning qonunlari va kategoriyalari haqidagi ta'limotni rivojlantirdi. U falsafa tarixida birinchi marta bir tizimga solgan holda dialektik logikaning asosiy qoidalarini ishlab chiqdi. O'sha davrlarda hukmron bo'lgan metafizik fikrlash uslubini tanqid qildi. Kantning "narsa o'zida" haqidagi ta'limotiga qarama-qarshi qilib, shunday ta'limotni ilgari surdi: «Mohiyat namoyon bo'ladi, hodisa mohiyatdan ajralmasdir». Gegelning ta'kidlashicha, kategoriyalar borliqning ob'ektiv shakllaridir. Borliqning asosida esa «dunyoviy aql», «mutlaq g'oya» yoki «dunyo ruhi» yotadi.

Rivojlanish g'oyasi Gegel falsafasini qamrab olgan. Uning ta'kidlashicha, rivojlanish tor doira ichida emas, doimiy, quyidan yuqoriga qarab boradi. Mana shu jarayonda miqdor o'zgarishlarining tub sifat o'zgarishlariga o'tishi yuz beradi. Rivojlanishning manbai esa har qanday o'z-o'zidan harakatning sababi bo'lgan qarama-qarshilikdir. Gegel falsafasida borliq dialektik o'tishlar zanjiri sifatida bayon qilingan.

Turkistonda **ma'rifatparvarlik** uzoq tarixiy ildizga ega. XIX asrda ma'rifatparvarlik falsafasining kuchayishi XVI asrda Buyuk ipak yo'lining o'z faoliyatini to'xtatishi, dengiz yo'llarining ochilishi hamda XVIII-XIX asrlarda Yevropa mamlakatlarida sodir bo'lgan shiddatli texnologik rivojlanish natijasida O'rta Osiyo xonliklarining ob'ektiv sabablarga ko'ra taraqqiyotdan orqada qolishi bilan bog'liqligi hech kimga sir emas. Xalq xo'jaligi va umumiy taraqqiyotga katta zarar yetkazgan ichki o'zaro urushlar esa bu qoloqlikning sub'ektiv sabablari hisoblanadi. Shunday sharoitda ilg'or ziyolilar mazkur qoloqlik sabablarini teran tahlil qilib, taraqqiyotga erishish yo'llarini izlay boshladilar va keng xalq ommasini ma'rifatli qilishni bu yo'ldagi birlamchi vazifa deb bildilar.

Islohotchilik va ma'rifatparvarlik yangi falsafasining shakllanishida qomusiy bilim sohibi, tabiiy va aniq fanlarni chuqur bilishi tufayli muhandis deb ulug'langan **Ahmad Donish** (1827-1897) alohida o'rin tutadi. U astronomiya va kosmologiya sohalaridagina tadqiqotlar olib borib qolmay, falsafa, tarix, adabiyot, musiqa san'ati va xattotlik fanlarida ham yetuk edi. Donishning siyosiy, ijtimoiy va

falsafiy qarashlari uning «Navodir ul-vaqoe» («Nodir voqealar») kitobida o‘zining nisbatan to‘liq ifodasini topgan. Risolada u falsafa, axloq, ijtimoiy hayotning turli masalalari, davlat qurilishi va odamlarning o‘zaro munosabatlari to‘g‘risida mulohaza yuritadi, mavjud idora usulini tanqid qilib, Buxoro xonligining davlat boshqaruvini isloh qilishni taklif etadi. O‘sha davr Misr islohotchilari kabi Ahmad Donish **fatalizmga** qarshi chiqdi. U inson hamma narsa faqat yaratgandan deb o‘tirmay, o‘z ahvolini yaxshilash uchun faol harakat qilish kerakligi g‘oyasini ilgari surib, har bir kishi o‘z taqdirini o‘zi hal qilishi mumkinligini va Alloh tomonidan bunga katta imkoniyat berilishini uqtirdi. Uning fikricha, davlat bir to‘da kishilarning emas, balki xalqning manfaatlarini qondirishga xizmat qilishi kerak, davlat rahbarlari esa, mamlakat va jamiyat farovonligi to‘g‘risida qayg‘urishi lozim.

Jadidchilik – XIX asr oxiri XX asr boshidagi ko‘plab Sharq mamlakatlaridagi milliy-taraqqiyparvar ziyolilarning islohotchilik harakati. Bu harakat O‘rta Osiyo xalqlarining madaniy, milliy-siyosiy jihatdan rivojlanishi uchun alohida ahamiyatga ega bo‘ldi. «*Jadidlar*» degan nomning o‘zi «*usuli jadid*» («Yangi usullar») tushunchasi asosida kelib chiqqan. Bu atama ostida o‘qitishning yangi usullari tushunilar, yangi usuldagi maktablar shu asosda qurilgan edi. Jadidchilik harakatining vazifalari kengayishiga muvofiq ravishda keyinchalik mazkur atamaning mazmuni ham kengaydi. Ma’rifatparvarlik bilan bir qatorda, jadidlar ijtimoiy va siyosiy huquqiy holatlarning eski tizimini taraqqiyotning ilg‘or usullari bilan almashtirmoqchi bo‘ldilar. Jadidlar harakati XIX asr oxiri - XX asr boshlaridagi siyosiy kuchlar murakkab bir tarzda chigallashib ketgan Turkiston jamiyatining eng ilg‘or yo‘nalishi qarashlarini o‘zida aks ettirdi.

M.Behbudiy, A.Fitrat, U.Asadullaxo‘jayev, M.Qori, A.Avloniy, S.Ayniy, F.Xo‘jayev, T.Norbo‘tayev va boshqa mashhur nomlar ushbu harakat bilan bog‘liq. Jadidlar islom falsafasi nuqtai nazari asosida ish tutganlar. Mavzuning hozirgi tadqiqotchilari yozganidek: «Islom va fan, islom va ilg‘or taraqqiyot - XIX asr ikkinchi yarmida musulmon mamlakatlaridagi intellektual va ijtimoiy-siyosiy islohotlar o‘tkazish yo‘lidagi izlanishlarning falsafiy

asosi hisoblanadi»². Shuning uchun ham jadidlar faoliyatining muhim yo‘nalishlaridan biri islomni modernizatsiyalash, uni bid‘atlardan tozalash, fan yutuqlari va ilg‘or texnologiyalarni egallashdan iborat edi. Birinchi navbatda, ular islomning mohiyatini o‘z manfaatlariga moslab olgan din namoyandalarini qattiq tanqid ostiga oldilar hamda dinni qurol qilib olgan siyosiy o‘yinlar qanday og‘ir oqibatlariga olib kelishi mumkinligini ko‘rsatib berdilar.

Hozirgi zamon falsafasining eng asosiy tamoyillari **umuminsoniylikning ustuvorligi, uning milliylik bilan uyg‘unligi, demokratik erkinliklar, inson qadri, biror ta’limotni mutlaqlash-tirmaslikdir**. Bag‘rikenglik va tolerantlik hozirgi falsafiy ta’limotlar rang-barangligini ta’minlaydi. Hozirgi zamon falsafasida falsafiy muammolarning ko‘p xilligi va o‘ziga xosligi, turli-tumanligi, ular asosida falsafiy oqimlarning mustaqil yo‘nalish sifatida shakllanganligi yaqqol ko‘zga tashlanadi.

Fanning jamiyat hayotidagi o‘rnini belgilash va unga nisbatan munosabatga qarab, zamonaviy falsafiy ta’limotlarni asosan ikki yo‘nalishga ajratish mumkin. Ulardan biri – **ssiyentizm** (lot scientia – fan) ya’ni fan mavjud barcha ijtimoiy muammolarni hal etishi mumkinligini ilm-fan taraqqiyotining doimiy ijobiylikni asoslovchi falsafiy dunyoqarash. Ssiyentizm g‘oyalari, neopozitivizm, texnologik determinizm kabi ta’limotlarning asosini tashkil etadi. Ikkinchisi – **antissiyentizm**, ya’ni fan taraqqiyoti jamiyat hayotiga salbiy ta’sir ko‘rsatishini asoslovchi falsafiy dunyoqarash. Bunday dunyoqarash ekzistensializm, frankfurt ijtimoiy-falsafiy maktabi, Rim klubining bir qator tarmoqlarini, ba’zi diniy-falsafiy oqimlarning fanga munosabatini ifodalaydi. Antissiyentizm ilm-fan taraqqiyotining natijalarini nazorat ostiga olish, bu masalada jamiyat hayotini xavf ostiga qo‘ymaslik talabi bilan bog‘liqdir.

Yangicha falsafiy tafakkurga asos solgan olimlar orasida ko‘pchilik nemis olimi **Artur Shopengauer** (1788-1860) qarashlarini tilga oladi. Shopengauer olamdagi barcha mavjud narsalarni irodaning namoyon bo‘lishi, irodani esa ongsiz ko‘r-ko‘rona intilish tarzida tushunadi. Maxluqotlarning instinktlari, xatti-harakatlari – irodaning namoyon bo‘lishidir. Inson faoliyati ham aqldan begona bo‘lgan irodaning natijasidir. Shuning uchun inson mohiyati

² Прилуцкий Е.А. Запад и Восток в философских и теоретических концепциях джадидов // Жади́дчи́лик: ислóкóт, янгиланиш, мустакилик ва тараққиёт учун кураш. Тошкент, 1999. 58-бет.

irratsional asosga ega. Aql esa tasodifiydir. Inson hayoti doimo aylanib turgan iroda g'ildiragiga bog'liqdir. Shopengauer ta'limotini davom ettirgan nemis faylasufi **Fridrix Nitsshe** (1844-1900) fikricha, «borliqning eng chuqur mohiyati hokimiyatga erishish uchun bo'lgan irodadir». Uning diyorimizda bundan ikki yarim ming yil muqaddam shakllangan zardushtiylik ta'limotini o'rganib yaratgan «Zardusht tavallosi» asarida kuchli shaxslarni tarbiyalash g'oyasi ilgari surilgan. U o'z ortidan irodasiz kishilar ommasini yetaklashga qodir bo'lgan irodasi kuchli shaxslarni tarbiyalash tarafdori bo'lgan.

Neotomizm - XX asrdagi eng yirik diniy-falsafiy oqim bo'lib, u o'rta asrlardagi (XIII asr) Foma Akvinskiyning ta'limotini qaytadan tikladi. U (neo - yangi, tomizm - «foma», transkripsiyada «toma» bo'lib o'zgargan) Foma Akvinskiyning yangi, zamonaviy ta'limoti demakdir. Bu ta'limotga ko'ra, ilm va e'tiqod o'rtasida to'la muvofiqlik, uyg'unlik bor. Ular bir-birini to'ldirib turadi, har ikkisi ham xudo tomonidan berilgan haqiqat. Neotomizm vakillari fikricha, ilm yetmagan joyda e'tiqod qo'llanishi kerak. Lekin bu e'tiqod ko'r-ko'rona, shunchaki ishonch bo'lmay, balki mantiqan teran anglangan e'tiqod bo'lishi kerak. Shunday qilib, falsafaning vazifasi dinga xizmat qilishdan iboratdir.

XIX asrning ikkinchi yarmi – XX asrda g'arb falsafasida eng keng tarqalgan oqimlardan biri - **pozitivizm** edi. Pozitivizmning asoschisi fransuz faylasufi va jamiyatshunosi *Ogyust Kont* (1798-1857) edi. Kont an'anaviy falsafiy muammolar va ta'limotlarni moddiyunchilik yoki idealizm lagerlariga mansubliklaridan qat'iy nazar, o'z manfaatidan kelib chiqib aqliy hukmlar asosiga qurilgan samarasiz «*metafizika*» deb e'lon qildi va ularga qarama-qarshi bo'lgan «*ijobiy*» faqat «faktlargagina tayanuvchi bilimlarni olg'a surdi. Uning fikricha, falsafa aniq fanlar taraqqiyotisiz mavjud bo'la olmaydi. Falsafa - ob'ektiv reallikni emas, balki aniq fanlar qilayotgan ilmiy, ya'ni ijobiy (pozitiv) xulosalarni o'rganib, tahlil qilib ularni mantiqan bir tartibga, sistemaga solishi kerak. Kont falsafaning o'zi mustaqil ravishda ob'ektiv dunyo to'g'risida hech qanday aniq bilimlar berishi mumkin emas, u shu paytgacha yig'ilgan bilimlarni formal logika qonunlari asosida tahlil etishi va qayta baholashi, uni «absolyut g'oya, ruh» to'g'risidagi ortiqcha fikrlardan tozalashi kerak va yangi falsafani yaratishi kerak, deb ta'lim bergan.

Neopozitivizm (neo – yangi, pozitiv – ijobiy degan ma’noni anglatadi) g’arbda XX asrning 20 - yillarida paydo bo’ldi. Ushbu oqimning yirik namoyandalari Karnap, Neyrat, Rassel, Ayer, Vitgenshteyn va boshqalar. Neopozitivistlar **verifikasiya** prinsipini ilgari suradilar (lot. veritas - haqiqat.) ularning fikricha, faqat tajribada o’z tasdig’ini topgan bilimgina haqiqiydir. Shundan so’ng **postpozitivizm** (ya’ni keyingi pozitivizm) vakili **Karl Popper** (XX asr) **falsifikasiyalash** metodini ilgari surdi. Bunga ko’ra, inson ba’zi nazariy bilimlarning haqiqatligini emas, xato ekanligini isbotlashi kerak.

Strukturalizm (asosiy vakillari Levi-Stross va Fuko) bilishda strukturaviy usulning ahamiyatini mutlaqlashtiradi. Bu oqim tarafdorlari narsa va hodisaning strukturasi bilish uning ob’ektiv mohiyatini bilish demakdir, deb hisoblaydilar. **Germenevtika** ta’limoti – tushunish, tushuntirish, tahlil etish g’oyalari asosiy diqqatni qaratadi. Jamiyat, bu ta’limotga ko’ra, kishilar o’rtasidagi muloqotga asoslanadi. Muloqot jarayonida madaniy, tarixiy va ilmiy qadriyatlar yaratiladi. Shuning uchun falsafaning asosiy vazifasi hayotning ma’nosini, mohiyatini kishilar o’rtasidagi muloqotdan qidirishdan iborat. XX asrning 30 - yillariga kelib **«ekzistensial falsafa»** rivojlandi. Ekzistensiya - tom ma’noda mavjud bo’lmoq demakdir. **Ekzistensializm** nihoyatda xilma-xil yo’nalishdagi ta’limotlarni insonning ma’naviy dunyosi, inson taqdiri, erkinligi g’oyalari asosida umumlashtirdi. Ekzistensialistlar Xaydeger, Sartr, Kamyularning ta’limotiga ko’ra, inson o’zining yaratish jarayonini o’zi erkin amalga oshiradi. Insoniyat oldida ulkan imkoniyatlar mavjud bo’lib, ulardan qaysi birini tanlashda u erkindir. Demak, inson o’z mohiyatini o’zi erkin belgilaydi, uning kim bo’lib yetishishi faqat uning o’ziga bog’liq. Shu ma’noda, inson doimo rivojlanib boradigan, tugallanmagan loyihaga o’xshatiladi. Erkinlik insonning o’zi tomonidan yaratiladigan ichki ruhiy holati tarzida talqin etiladi.

Yangi zamon falsafasining yana bir oqimi **pragmatizm** AQShda keng tarqalgan. Umuman olganda, «pragmatizm» foydali faoliyatga undovchi, «foydaga» qanday qilib erishish yo’llari va usullari haqida mulohaza yurituvchi ta’limotdir. Bunda «foydaga» tushunchasi «tajriba», «haqiqat» tushunchalari bilan aynanlashtiriladi. Pragmatizm ta’limotining yirik namoyandalari Ch.Pirs, U.Jems, J.Dyui va boshqalardir.

XX asrda O‘zbekistonda falsafiy fikrlarning rivojlanishi to‘g‘ridan-to‘g‘ri O‘zbekiston jamiyati: a) Chor Rossiyasi tarkibidagi, b) SSSR tarkibidagi va d) mustaqil O‘zbekistondagi ijtimoiy-siyosiy hodisalar bilan bog‘liq. Chor Rossiyasi tarkibidagi O‘zbekiston hududida falsafiy mafkuraning uchta kurashayotgan turini ajratish mumkin: an‘anaviy kalom negizidagi, islohiy modernizm va ma‘rifat negizida (jadidizm) hamda tub o‘zgarishlar va jangovar ateizm negizidagi (bolshevizm va boshqa revolyutsion oqimlar). Sovet hokimiyatining o‘rnatilishi bilan marksizmning sovet varianti hukmron mafkuraga aylandi. 1954 yilgacha respublikada O‘rta Osiyo (keyinchalik Toshkent) universitetidagina faqat bitta falsafa kafedrasini bo‘lgan. 1955 yildan boshqa oliy o‘quv yurtlarida ham falsafa kafedralari tashkil topa boshladi. «Qayta qurish» davrida falsafiy yo‘nalishlarni qayta fikrlash yuz berdi. Dogmatizm, avtoritarizm, siyosatlashtirilgan va mafkuralashtirilgan apologetika mafkuraviy plyuralizm, erkin bahsga o‘z o‘rnini berdi.

O‘zbekistonning mustaqillikni qo‘lga kiritganligi, mamlakatda olib borilayotgan islohotlar faylasuflar oldiga zaruriy ravishda yangi muammolarni qo‘ydi. Milliy mustaqillik g‘oyasini va yangi mafkurani shakllantirish bilan bog‘liq ravishda O‘zbekiston faylasuflari oldida muhim vazifalar ko‘ndalang bo‘lmoqda. Jamiyatda mafkuraning tutgan o‘rni va mavqei, uning ma‘naviy-axloqiy yangilanishi, yangi ijtimoiy ong yuksak orzu va qadriyatlarining qaror topishi, uyg‘un barkamol avlod tarbiyasi haqidagi ijtimoiy ongni shakllantirish g‘oyasi o‘z aksini O‘zbekiston Respublikasining Birinchi Prezidenti I.A.Karimov hamda Prezident Sh.Mirziyoyevning asarlarida, rasmiy nashrlarda³, olimlarning tadqiqotlarida, ijtimoiy-siyosiy masalalarga doir adabiyotlarda topmoqda⁴. O‘zbekiston taraqqiyotining hozirgi jihatlarini tadqiq qilishni davom ettirish hozirgi zamon talabidir.

NAZORAT UCHUN SAVOLLAR:

1. «Falsafa» tushunchasining mohiyatini siz qanday tushunasiz?
2. Falsafaning bahs mavzusi nima?

³ Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунчалар ва қоидалар. –Т., 2000.

⁴ Ҳ.Пўлатов. Ўзбек мафқураси: ўзбек миллий уйғониш мафқураси ҳақида. Т., Мулоқот, 1991, №6,7. У.Абилов. Миллий ғоя: маънавий омиллар. –Т., Маънавият, 1999.

3. Dunyoqarash nima?
4. Mutakallimlar kimlar?
5. Forobiyning falsafiy va jamiyatshunoslikka doir qarashlari haqida nimalarni bilasiz?
6. Tasavvufning yirik namoyondalaridan kimlarni bilasiz?
7. «Dil ba yoru, dast ba kor» shiorining mazmun-mohiyatini tushuntirib bering
8. Nemis milliy (mumtoz) falsafasining vakillari kimlar?
9. XX asr falsafasining xarakterli xususiyatlari nimalarda ko‘rinadi?
10. Ekzistensial falsafaning mohiyati nimadan iborat?
11. Neopozitivizmning asosiy xususiyatlari ganday?
12. Germenevtika qanday qanday g‘oyani ilgari suradi?

TAVSIYA ETILADIGAN ADABIYOTLAR:

1. Davronov Z., Shermuhamedova N., Qahhorova M., Nurmatova M., Husanov B., Sulstonova A. Falsafa. – Toshkent: TMU, 2019
2. Samuel Guttenpion. Philosopy selected tekts with a method forbeginners.
3. Чумаков А.Н. Философия. Учебник. 2-издание.-Москва: ИНФРА-М,2018
4. Шермухамедова Н.А. Фалсафа. 2-нашр. Тошкент: Ношир, 2020. 667бет
5. Мирзиёев Ш.М. Буюк келажакимизни мард ва олижаноб халқимиз билан қураимиз Т: Ўзбекистон, 2017 - 484 б.
6. Абу Хомид Ғаззолий Кимёи саодат/Икки дунё саодатига элтувчи билим. - Самарқанд: Имом Бухорий халқаро маркази,2019
7. Аристотель Сочения. В-4-т. -Москва: Мысль,1976
8. Платон Сочинения в 4т. -Москва: Мысль,1996
9. Темур тузуклари. Китобни нашрга тайёрловчи. Жумабой Рахимов.Тошкент: Шодлик нашриёти.2018
10. Ўзбекистон фалсафаси тарихи. Аликулов Х. масъул мухаррир, муаллифлар жамоаси. Тошкент: Ношир,2013

AХВОРОТ МАНБАЛАРИ:

1. www.ziyonet.uz
2. www.philosophy.ru

Mavzu: BORLIQ – FALSAFAFASI (ONTOLOGIYA)

Tayanch soʻz va iboralar: *Borliq, yoʻqlik, mavjudlik, tabiat borligʻi, ijtimoiy borliq, inson borligʻi, reallik, materiya, harakat, rivojlanish, fazo, vaqt, substansiya, substrat, harakat shakllari, megaolam, makroolam, organik materiya*

1. Borliq falsafasining predmeti.

Falsafa oʻrganadigan qaysi bir masalani olmaylik, u borliq muammosi bilan bogʻliq ekanligini koʻramiz. Haqiqatan ham, borliq, unga munosabat masalasi falsafiy qarashlarda markaziy oʻrinni tashkil qiladi. Bu bejiz emas, albatta. Chunki, borliq muammosi falsafadagi har qanday dunyoqarash va metodologik muammolarning asosi hisoblanadi. Darhaqiqat, turli dunyoqarashlar oʻrtasidagi bahslar borliq muammosi atrofida yuzaga kelayotgan tortishuvlarga, yaʼni borliq azaldan mavjudmi, yoki u mutlaq ruh tomonidan yaratilganmi, degan masalaga borib taqaladi.

Maʼlumki, qadim-qadim davrlardan beri kishilar oʻzlarini qurshab turgan tabiat va jamiyat, inson va umuman insoniyat haqida, xususan, oʻzlari haqida ham oʻylay boshlaganlar. Ular tabiat va jamiyat, oʻz hayotlarida sodir boʻlib turgan turli-tuman oʻzgarishlarni kuzatganlar, bu narsalar ular koʻz oʻngida obʼektiv reallik sifatida gavdalangan: yaʼni ular bor, mavjud, lekin vaqt oʻtishi bilan yoʻq boʻladi, yaʼni mavjud boʻlmay qoladi; aksincha, baʼzi yoʻq narsalar paydo boʻladi. Shular asosida kishilarda mavjudlik va yoʻqlik haqida qarashlar paydo boʻla boshlagan.

Kishilar oʻzlari faoliyat koʻrsatadigan dunyoda yashar ekanlar, oʻz faoliyatlarida doimiylikni oʻtkinchi narsalar bilan bogʻlashga, bir butun dunyo bilan undagi har xil narsalar va hodisalar oʻrtasidagi obʼektiv munosabatlarni bilishga kirishadilar. Ular oʻzlari ham dunyodagi turli-tuman narsalardan va ularda amal qiladigan qonuniyatlardan foydalangan holda turli-tuman narsa va hodisalarni yangidan yaratib, ulardan oʻz hayotlarida foydalanadilar.

Shuni aytish kerakki, borliq tushunchasi moddiylikdan tashqari maʼnaviylikni ham oʻz ichiga oladi. Bu jihatdan inson ongi ham, barcha ongli va ongsiz faoliyatlar va ong mahsulotlari, maʼnaviy-ruhiy hodisalar ham borliq tushunchasi tarkibiga kiradi. Chunki, ong

hech qachon anglangan borliqdan boshqa narsa bo'lishi mumkin emas, kishilarning turmushi esa ular hayotining real jarayonlaridir.

Demak, borliq keng ma'noda eng umumiy tushuncha sifatida bir butun dunyo va undagi narsa va hodisalardan tortib, inson hayoti, ongi, kishilar faoliyatining barcha ob'ektiv va sub'ektiv sharoitlari, hatto jamiyatda sodir bo'ladigan butun jarayonlardan iborat hamma realliklarni o'z ichiga oladi.

Falsafiy adabiyotlarda borliq haqidagi ta'limot **ontologiya** deb ataladi. Ontologiya so'zi yunoncha *ontos* (mavjudlik) va *logos* (ta'limot) so'zlarining birikmasidan tashkil topgan bo'lib, "mavjudlik haqidagi ta'limot", ya'ni borliq haqidagi fan ma'nosini ifodalaydi.

Bu atama fan tarixida birinchi bor 1513 yil *R.Gokleniusning* "Falsafa lug'ati"da, so'ngra, *X.Volf* (1679–1754)ning falsafaga oid darsligida qo'llanilgan bo'lsada, ulardan ilgari qadimgi yunon faylasuflari ham ontologiyaning mazmunini ifodalovchi turli fikrlarni ilgari surishgan. Ular ontologiyani "haqiqiy borliqni nohaqiqiy borliqdan ajratib oluvchi borliq haqidagi ta'limotdir" deb hisoblashgan. *Eley maktabi* namoyondalari esa ontologiyani mangu, o'zgarmas, yagona, sof borliq haqidagi ta'limot deb hisoblashgan. *Milet va Ioniya maktabi* vakillari esa dastlabki borliqning sifatli talqini haqida bosh qotirishgan. Ulardan borliqning boshlanishida yotuvchi bunday asosni *Empedokl* "stixiya", *Demokrit* "atomlar", *Anaksimandr* "apeyron", *Anaksagor* "urug'" deb atagan. *Aflotun* esa g'oyalar ontologiyasini yaratgan. G'oyalar ontologiyasi aql bilan erishiladigan mohiyatlar iyerarxiyasini tashkil etib, uning yuqori nuqtasida Farovonlik g'oyasi, undan keyin beto'xtov oquvchi xilmaxil hissiy dunyoni aks ettiruvchi ideal namunalar, sonlar, geometrik shakllar yotadi. *Arastu* fikricha umumiylik ayrim holda yakka narsalardan chetda mavjud emas. Biz olamda ayrim narsalarga duch kelamiz va ulardagi bir-biriga o'xshash jihatlarni umumlashtirib, abstrakt va ideal obraz hosil qilamiz. Shu tariqa *Arastu* empirizm ontologiyasini yaratdi.

Markaziy Osiyo Yaqin va O'rta Sharqida IX-X asrlarda ijod qilgan *Al-Kindiy*, *Zakariyo Roziy*, *Forobiy*, *Ibn Sino* singari mutafakkirlar yunon faylasuflaridan farqli ravishda ontologik ta'limotni butunlay yangicha bosqichga ko'tarishdi. Masalan, *Forobiy* ontologiyaga yagona borliqning mohiyatini ochib beruvchi ta'limot sifatida yondashgan.

O'rta asrlar G'arb falsafasida esa ontologiya teologiya bilan chambarchas bog'lab tushuntiriladi. Bu davrda absolyut borliq xudo bilan, "sof" mohiyatlar ierarxiyasi bilan, "yaratilgan" borliq esa moddiy tabiat bilan aynanlashtirib talqin etilgan. *Sxolastik falsafada* ontologiya substansial va aksidensial, aktual va potensial, zaruriy va tasodifiy, ehtimoldagi va imkoniyatdagi borliq darajalarini ifodalovchi ta'limot sifatida qaralgan. Bu davrda borliq konsepsiyalari nominalizm, realizm va konseptualizm namoyondalarining universalialarning ontologik mohiyatiga munosabati tarzida namoyon bo'ladi.

Sharq falsafasida ontologiya ko'proq ilohiy borliqning mohiyatini, xudoning mohiyatini aks ettiruvchi ta'limot tarzida, Sharq panteistik falsafasida esa *vahdatu mavjud* va *vahdatu vujud* ko'rinishidagi ta'limotlar shaklida vujudga kelgan.

Xullas, borliq haqidagi muammo falsafada tarixan markaziy o'rin egallaydi. Falsafa o'rganadigan qaysi bir masalani olmaylik, u borliq muammosi bilan bog'liq ekanligini ko'ramiz. Haqiqatdan ham, borliq, unga munosabat masalasi falsafiy qarashlarda muhim ahamiyatga egadir, chunki, borliq muammosi falsafadagi har qanday dunyoqarash gnoseologik va metodologik muammolarning asosi hisoblanadi.

Borliq tushunchasi falsafiy jihatdan juda keng ma'noda bir butun reallik sifatida tushuniladi. Shu sababli unga, yuqorida aytilganlardan tashqari, inson hali o'zlashtirib, bilib ulgurmagan narsalar, tabiat hodisalari ham, tabiat boyliklaridan foydalangan holda insoniyat yaratgan barcha narsa va hodisalar, jarayonlar ham, kishilarning ijtimoiy hayotlari ham, ularning o'zlari, fikrlari, g'oyalari, qarashlari; ular yashaydigan joylar, ular mehnat qiladigan korxonalar, o'qiydigan va ishlaydigan tashkilotlar ham, jamiyatdagi barcha ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy, mafkuraviy, xullas, ma'naviy munosabatlar ham kiradi. Binobarin, har bir kishining hayot faoliyati uning o'zi uchun ham, atrofdagi kishilar uchun ham ma'lum reallik hisoblanadi.

Kishilar, o'z faoliyatlarida tabiiy boyliklar bilan bir qatorda ma'naviy boyliklarni ham yaratadilar. Falsafada bu moddiy va ma'naviy boyliklar ham alohida o'ziga xos reallik xarakteriga ega bo'lgan borliq sifatida qaraladi. Demak, moddiy narsa va hodisalar bilan bir qatorda, ma'naviy hodisalar ham borliq tushunchasi tarkibiga kiradi.

Umuman, borliq muammosini tadqiq etishda falsafa kishilarning amaliy, ma'naviy-axloqiy, siyosiy, huquqiy, diniy va shular kabi faoliyatlariga va bilimlariga asoslanadi. Bunda borliq kategoriyasi u bilan uzviy bog'liq bo'lgan "mavjudlik", "reallik" va boshqa shular kabi bir qator falsafiy kategoriyalar yordamida o'rganiladi. Falsafa borliq tushunchasini keng umumiy tushuncha sifatida o'ziga **boshlang'ich kategoriya** qilib qabul qiladi.

Lekin borliq kategoriyasini falsafaga bunday boshlang'ich kategoriya qilib kiritishga e'tiroz bildiruvchilar ham mavjud. Ular borliq kategoriyasi narsalarning konkret xossalarini ifodalamasligi sababli uni falsafadan chiqarib tashlash kerak, degan g'oyani ilgari suradi. Bu e'tirozning noto'g'riligi shundaki, falsafiy kategoriyalar narsalarning konkret belgilarini emas, aksincha, dunyodagi eng umumiy aloqadorliklarni, eng umumiy tomonni, ya'ni hamma moddiy va ma'naviy predmet va hodisalarning realligini ifodalaydi. Ba'zilar esa, borliq, avvalo, mavjudlik orqali ifodalanar ekan, borliq kategoriyasini ishlatishga ehtiyoj yo'q, chunki "borliq" tushunchasi bilan "mavjudlik" tushunchasi aynan bir narsadir, deyishadi. Gap shundaki, borliq falsafiy kategoriya sifatida faqat mavjudliknigina ifodalab qolmasdan, balki mavjudlikka nisbatan umumiyroq va kengroq mazmunga ega bo'lgan reallikni bildiradi.

Demak, falsafada borliq kategoriyasi dunyo, tabiat, inson, jamiyat, inson ongi, uning individuallashtirgan va moddiylashtirgan ko'rinishlarining shunchaki mavjudligini emas, balki ulardagi umumiy xarakterga ega bo'lgan reallikka xos eng umumiy aloqadorlikni ifodalaydi.

Borliq tushunchasi falsafiy kategoriya sifatida bilishning yuqori bosqichi – **abstrakt** tafakkurgagina xos bo'lib, fikrlash jarayonida kishilar bu tushuncha orqali dunyodagi alohida narsalar, ularning konkret belgilari va xossalari haqida emas, balki dunyodagi barcha narsalar, voqea va hodisalar, jarayonlar o'rtasidagi eng umumiy tomon – ularning realligi haqida fikr yuritadilar.

Borliqning atributlari ichida uning asosiy mavjudlik usulini ifoda etuvchi xususiyati **harakat** hisoblanadi. Chunki borliq harakatsiz o'zining strukturaviy yaxlitligini saqlay olmaydi. Harakat, bir tomondan, moddiy jismlar o'rtasidagi va ularni tashkil etuvchi elementlar o'rtasidagi aloqadorliklarning natijasi, boshqa tomondan esa, ulardagi o'zgarishlar sifatida sodir bo'ladi. Shu nuqtai nazardan

ham falsafaning harakat bu umuman har qanday o'zgarishdir, deyilgan ta'rifi juda o'rinlidir. O'zgarishlar oddiy fazoviy siljishdan tortib, murakkab ijtimoiy o'zgarishlargacha takomillashib borgan. Shu tufayli harakatga faqatgina fazoviy siljish, deb qaramaslik lozim. Bunday qarash olamdagi barcha jarayonlarga mexanik harakat nuqtai nazaridan yondashishni vujudga keltiradi. Aslida olamda o'zgarishning xilma-xil ko'rinishlari mavjud bo'lib, ular bir-biridan sifatiiy farq qiladi.

Mexanik, kimyoviy, biologik, fizik o'zgarishlar bilan ijtimoiy o'zgarishlarni aslo taqqoslab bo'lmaydi. To'g'ri, bu o'zgarishlar uchun umumiy bo'lgan fazoviy siljishlar harakat shakllarining hammasida ham, u yoki bu ko'rinishda namoyon bo'lishi mumkin. Lekin hamma o'zgarishni ham, faqatgina fazoviy siljishdan iborat, deb bo'lmaydi. Masalan, Yerning Quyosh atrofidagi, Oyning Yer atrofidagi harakatini fazoviy siljishning yaqqol ko'rinishi deyishimiz mumkin. Lekin Yer bag'rida ro'y berayotgan murakkab geologik jarayonlarni, Yer sirtidagi biosferaning yashash usulini birgina mexanik siljish bilan izohlab bo'lmaydi. Harakatning shakli qanchalik murakkab bo'lsa, u bilan bog'liq bo'lgan o'zgarishlar ham shu qadar murakkab bo'ladi. Materiyaning tashkiliy struktura darajasi qanchalik yuqori darajada bo'lsa, unda fazoviy siljish ham shu qadar kam seziladi.

Harakatning bir necha shaklini ajratib ko'rsatish mumkin. Ular quyidagilardir: mexanik harakat, issiqlik, yorug'lik, elektr, magnetizm, kimyoviy birikish va parchalanish, agregat holatlarning bir-biriga o'tishi va organik hayot. Bularga ijtimoiy harakatni qo'shsak, quyidagi harakat shakllari hosil bo'ladi:

- 1) **mexanik** harakat (jismlarning fazodagi siljishi);
- 2) **fizik** harakat (issiqlik, yorug'lik, elektr, magnetizm);
- 3) **kimyoviy** harakat (kimyoviy birikish va parchalanish, agregat holatlarning bir-biriga o'tishi);
- 4) **biologik** harakat (organik hayot);
- 5) **ijtimoiy** harakat (jamiyat).

Ijtimoiy harakat bizga ma'lum bo'lgan harakat shakllari ichida eng murakkabi bo'lib, unda insonning ongli faoliyati, inson tafakkuri, ijtimoiy guruhlarining faoliyati, o'zaro munosabatlari, jamiyat miqyosidagi ijtimoiy fikr birgalikda harakatga keladi. Bu harakatni chiziqli, batartib harakatlar bilan mutlaqo taqqoslab bo'lmaydi. Uning kelajagini bashorat qilish ham o'ta murakkabdir.

Harakat **fazo** va **vaqt** bilan uzviy bog'langandir.

Borliqning asosiy yashash shakllariga fazo va vaqt kiradi. Fazo narsalarning ko'lamini, hajmini, o'zaro joylashish tartibini, uzlukli yoki uzluksizligini ifodalasa, vaqt hodisalarning ketma-ketligi, jarayonlarning davomiyligini ifodalaydi. Inson o'zining kundalik hayotida «masofa», «uzunlik», «joy», «o'rni», «makoni», «balandligi», «eni», «bo'yi», «baland», «past», «ichi», «tashqarisi», «o'ng», «chap», «oldi», «orqasi», «yaqin», «uzoq» singari *fazoga oid*, «lahza», «payt», «davr», «zamon», «fasl», «kecha», «bugun», «ertaga», «hozir», «shu on», «keyin», «o'tmish», «kelajak», «mangulik» kabi *vaqtga oid* tushunchalarga duch keladi. Bu tushunchalar voqea va hodisalarga nisbatan qo'llaniladi. Fanda *hodisa* deb fazo va vaqt nuqtasiga, ya'ni «**shu on**» va «**shu joy**»ga aytiladi. Shu jihatdan dunyo «shu joy» va «shu on»lar majmuasidan iborat.

Fazo va vaqtga quyidagicha ta'rif berish mumkin: **Fazo** - bu vaqtning muayyan lahzasida olamni tashkil etuvchi nuqtalarning o'zaro joylashish tartibi, ko'lami, vaziyatlari o'lchamidir. **Vaqt** - bu fazoning muayyan nuqtasida ro'y beruvchi hodisalar ketma-ketligi, tartibi va davomiyligi o'lchamidir. Olam haqidagi ilmiy bilimlarning rivojlanishi bilan real fazo va vaqt haqidagi tasavvurlar ham, konseptual modellar ham rivojlanib, takomillashib boradi.

Fazo va vaqt tushunchalari, ko'p hollarda, forsiy til ta'sirida yozilgan adabiyotlarda makon va zamon deb ham ataladi. Bu tushunchalar fazo va vaqtning tashqi, nisbiy hususiyatlarinigina aks ettiradi, xolos. Fazo narsalar joylashadigan joy ma'nosida, vaqt esa hodisalar bo'lib o'tadigan muddat ma'nosida ishlatiladi.

Fazo va vaqtni tushunish bo'yicha substansial va relyatsion yondashishlar mavjud. Substansial konsepsiya tarafdorlari fazoni narsalar joylashadigan idish, bo'shliq deb bilishadi. Ularning fikricha, hamma narsa fazo ichiga joylashtirilgan. Fazo o'ziga narsalarni sig'diruvchi substansiya. Hech narsasi yo'q, ya'ni narsalar solinmagan fazo ham bo'lishi mumkin, deyiladi. Relyasion konsepsiya tarafdorlari esa, narsalar fazoviy o'lchamga ega, deyishadi.

Hech narsasiz fazoning bo'lishi mumkin emas. Bu farqni relyativistik fizika asoschisi Albert Eynshteyn shunday tushuntirgan edi: faraz qiling, bir kazarma soldatlarni ko'z oldingizga keltiring. Ilgarigi, Nyuton fizikasiga ko'ra, soldatlar chiqib ketishi bilan

kazarma bo'sh qoladi, ana shu substansial konsepsiyadagi fazodir. Yangi fizikaga ko'ra, soldatlar chiqib ketishi bilan kazarma ham yo'qoladi. Bu relyatsion konsepsiyadagi fazodir.

2. Borliq shakllarining tasnifi

Borliq o'zining mavjudlik shakllariga ko'ra xilma-xildir. Xo'sh, bu shakllar qanday ko'rinishlarda mavjud? Avvalambor, bizni qurshab turgan yaxlit, bir butun dunyo, eng umumiy borliq bo'lib, u ko'pdan-ko'p real mavjud narsalardir. Bu narsa va hodisalarning har biri o'ziga xos, boshqalarida mavjud bo'lmagan tomonlar, xususiyatlarga ham ega. Lekin inson o'z faoliyatida ularni bilish jarayonida borliqning bu turli ko'rinishlaridan kelib chiqib, umumlashtirishga, guruhlashtirishga, muayyan yaxlit tizimlarga birlashtirishga kirishadi. Shuni aytish kerakki, bunda inson yakka, ayrim narsa va hodisalarni ularga nisbatan kattaroq butunlikka birlashtirib, har bir yakka, ayrimlikning mavjudlik xususiyatiga e'tibor bergan holda, ularning borliq ko'rinishi, usuli va mavjud sharoitlaridagi o'xshashliklardan kelib chiqib, ularni turli guruhlarga, turlarga ajratadi.

Borliq shakllarini bilishda ularni farqlash, ajratish kishilarning amaliy faoliyatida, dunyoni tushunishida muhim ahamiyat kasb etadi. Shuning uchun falsafiy muammolarni o'rganish borliq kategoriyasining mazmunini o'rganishdan, borliqning asosiy shakllarini tahlil qilishdan boshlanadi. Shuni aytish kerakki, falsafada, borliqning shakllari muammosiga turlicha yondashishlar mavjud, masalan, materializm o'z e'tiborini moddiy borliqqa qaratib, uni birlamchi, belgilovchi, deb hisoblaydi. Idealizm esa, odatda, borliqning ma'naviy shakllariga alohida e'tibor beradi, u ma'naviy borliq shakllarini birlamchi, belgilovchi, deb e'tirof etadi.

Hozirgi falsafiy adabiyotlarda faylasuflar borliq shakllarini dastlab bir-biridan farq qiluvchi va ayni vaqtda bir-biri bilan o'zaro aloqadorlikda bo'lgan quyidagi turlarga ajratmoqdalar:

1. Insondan, uning ongidan tashqarida ob'ektiv reallik sifatida mavjud bo'lgan narsalar, hodisalar, jarayonlardan iborat **moddiy borliq**.

2. Faqat inson, uning ongi bilan bog‘liq sub’ektiv reallik sifatida mavjud bo‘lgan fikrlar, g‘oyalar, qarashlar tarzidagi **ma’naviy borliq**.

Borliqning bu turlari o‘rtasidagi farq nisbiydir, chunki ular bir-birlariga o‘tib turishadi. Shu bilan birga, ularning har biri o‘z navbatida yana bir qancha shakllar, ko‘rinishlarga bo‘linadi.

Moddiy borliqni quyidagi konkret turlarga ajratish mumkin:

1. Tabiiy borliq yoki **tabiat borlig‘i**.
2. Insoniy borliq yoki **inson borlig‘i**.
3. **Ijtimoiy borliq** yoki jamiyat moddiy borlig‘i.

Moddiy borliqning bu turlarining har biri o‘z tabiatlari jihatidan yana bir necha ko‘rinishlarga bo‘linadi. Ularni bunday ko‘rinishlarga bo‘lishning o‘zi nisbiydir, chunki ularning hech biri sof holda emas, biri ikkinchisi bilan, ikkinchisi uchinchisi bilan va hokazo aralashib ketgandir. **Ma’naviy borliq** inson ongi bilan bog‘liq barcha ma’naviy hodisalar: fikrlar, g‘oyalar, qarashlar, ijtimoiy ong shakllari, inson va jamiyatning bir butun ma’naviy-madaniy hayotidir. Shu jihatdan ma’naviy borliqning quyidagi ikki ko‘rinishi farq qilinadi:

1. *Individuallashtgan ma’naviy borliq.*
2. *Ob’ektivlashtgan ma’naviy borliq.*

Borliqning bu yuqorida ko‘rib o‘tgan turlari va shakllari, ularga xos xususiyatlarni tushunib olish uchun ularning har biri ustida alohida-alohida to‘xtalib o‘tmoq maqsadga muvofiqdir. Tabiiy borliq o‘zaro bog‘liq, lekin bir-biridan farq qiluvchi quyidagi ikki ko‘rinishdan iboratdir:

1. *Tabiatdagi narsa va hodisalarning, jism va jarayonlarning asl tabiiy borlig‘i*
2. *Tabiatdagi narsa va hodisalar asosida inson tomonidan yaratilgan narsalarning tabiiy borlig‘i*

Tabiiy borliqning birinchi ko‘rinishi insongacha, insondan va uning ongidan tashqarida, unga bog‘liq bo‘lmagan holda mavjud bo‘lgan narsa va hodisalar, jarayon va holatlarni o‘z ichiga olgan tabiatdir. Bu ba’zi adabiyotlarda “**birlamchi tabiat**” deb ham ataladi. “Birlamchi” tabiat moddiy borliqning shakli sifatida insongacha mavjud bo‘lgan, insondan va uning ongidan tashqarida, unga bog‘liq bo‘lmagan holda mavjud bo‘lgani uchun ham, alohida reallik ko‘rinishidagi borliq hisoblanadi. Tabiiy borliqning bu shakli inson

faoliyatining dastlabki sharti sifatida insongacha ob'ektiv mavjud bo'lgan tabiatdagi narsalar, hodisalar va jarayonlarga xosdir. Birlamchi tabiat borliqning alohida o'ziga xos real shakli sifatida, avvalo, u insongacha, undan tashqarida, unga bog'liq bo'lmagan holda mavjud, deb ta'riflanar ekan, bu ta'rif quyidagilardan kelib chiqadi:

Birinchi, inson tabiat to'g'risida fikr yuritar ekan, uning insongacha, oldin ham real mavjud bo'lganini, inson va uning ongi tabiat taraqqiyoti va jamiyatning paydo bo'lishi bilan paydo bo'lgandan keyin ham, abadiy va azaliy bo'lishi to'g'risidagi fikrlar ko'pdan-ko'p faktlar, tajriba va ilmiy dalillar asosida, qolaversa, qachonlardir yashagan, hozir yashayotgan kishilarning shaxsiy-amaliy tajribalari, hayotiy kuzatishlari va nazariy xulosalari tomonidan isbotlanganligidir.

Ikkinchi, "birlamchi tabiat" insondan tashqarida va unga bog'liq bo'lmagan holda mavjud bo'lib, inson esa uning mahsuli ekanligi, inson usiz yashay va faoliyat ko'rsata olmasligi, hatto "birlamchi" tabiatsiz biron bir narsa yarata olmasligidir. "Birlamchi" tabiatni tashkil etuvchi narsa va hodisalar ob'ektiv reallik sifatida, insonga bog'liq bo'lmagan o'z qonunlari asosida o'zgaradi, taraqqiy etadi, o'z-o'zini yaratadi. Bu "birlamchi tabiat" makonda cheksiz, zamonda abadiydir, u hamma yerda doimo mavjud. Inson shu "birlamchi tabiat" materiallari asosida amaliy faoliyati va ongi bilan **"ikkilamchi tabiat"**ni yaratadi.

"Ikkilamchi» tabiatning vujudga kelishi insonga, "birlamchi tabiat"ga, undagi narsa, hodisalar va jarayonlarga, ularning qonuniyatlarini insonning bilishiga bog'liqdir. "Ikkilamchi tabiat" o'z mavjudlik shakllari va reallik sharoitlariga ko'ra, uning yuzaga kelishi, yashashi jihatdan o'zining yuzaga kelishida asos bo'lgan "birlamchi tabiat"ga o'xshaydi. Lekin shu bilan birga, "ikkilamchi tabiat" o'zining vujudga kelishi, yashashida inson mehnati va bilimi bilan bog'liqligi jihatdan "birlamchi tabiat"dan farq ham qiladi.

Aniq qilib aytsak, "ikkilamchi tabiat" inson paydo bo'lgandan keyin inson tomonidan yaratiladi, shu jihatdan u inson faoliyati va ongining mahsulidir. "Ikkilamchi tabiat" narsa va hodisalari ijtimoiy hayotda inson ehtiyojini qondirish zaruriyati, ijtimoiy turmushda biron bir funksiyani bajarish zarurati tufayli yaratiladi. Masalan, bizning asosiy yozuv qurolimiz bo'lgan ruchkani olaylik. Ruchka o'z

materialiga ko‘ra “birlamchi tabiat” resurslariga oid. Uni qayta ishlab, unga o‘z mehnati va ongini sarflab, inson uni “ikkilamchi tabiat”ga aylantirib, o‘zining yozuv qurolini yaratgan.

Borliqning o‘ziga xos shakllaridan yana biri – bu **inson borlig‘idir**. Inson borlig‘i alohida kishi borlig‘i va butun insoniyat borlig‘i ko‘rinishlarida mavjud bo‘lishi jihatdan o‘ziga xosdir. Biroq bu inson borlig‘ida tabiat va jamiyatdagi hamma narsalar uchun umumiy bo‘lgan tomonlar, xususiyatlar ham mavjuddir. Bu jihatdan inson borlig‘i o‘z tabiati va mohiyatiga ko‘ra eng murakkab borliq shaklidir, u hamma borliq shakllarining ma‘lum tomonlarining dialektik birligini namoyon etadi. *Inson borlig‘ida, avvalo, insonning tabiat taraqqiyotining mahsuli sifatida tabiiy borliqning har ikki shakliga oid tomonlar bilan birga, ijtimoiy-tarixiy taraqqiyot mahsuli sifatida unda ijtimoiy va ma‘naviy borliqning ham barcha shakllariga xos tomonlarning yig‘indisi mujassamlangandir.* Falsafiy nuqtai nazardan qaraganda, inson, dastavval, tabiatning eng oliy tirik mavjudotidir. Inson mavjudligining asosini inson tanasidagi hayot tashkil qiladi. Insonning tanasi bunda tabiiy jism sifatida boshqa tabiiy jismlar bilan bir xil, ular ega bo‘lgan barcha xususiyatlarga egadir, ya‘ni u ham paydo bo‘lish, o‘sish, rivojlanish, ulg‘ayish, bir holatdan boshqa holatga o‘tish va shu kabi xususiyatlarga ega. Bu tanada ham, birinchi navbatda, hayot jarayoni, ya‘ni oqsil tanachalarining yashash usuli – moddalar almashish jarayoni kechishi lozim.

Ma‘naviy borliq aslida inson borlig‘ining bir ko‘rinishi bo‘lib, u individual va ijtimoiy ong jarayonlarini o‘z ichiga oluvchi ma‘naviylik, ma‘naviy qadriyatlar va ma‘naviy boyliklardan iboratdir. *Tarixda sodir bo‘lgan va bo‘ladigan ko‘pchilik voqeahodisalar, inson va insoniyatning kelajagi, kishilarning hayoti va taqdiri ko‘p jihatdan ma‘naviylik, ma‘naviy boyliklar bilan bog‘liqligi barchaga ayondir.* Shu nuqtai nazardan ma‘naviylikni borliqning o‘ziga xos bir shakli sifatida alohida o‘rganish maqsadga muvofiq. Ma‘naviylik inson va insoniyatning nodir fazilati bo‘lib, u inson ruhiyati bilan chambarchas bog‘liqdir. Ma‘naviylik – bu ko‘p qirrali ong va ongsizlik jarayonlarini o‘z ichiga oluvchi insonning kundalik hayot tajribalari, uning tabiat, atrofdagi kishilar va jamiyat bilan bo‘lgan munosabatlarida hosil qilgan malakalari, ko‘nikmalari, uning shaxs sifatida shakllanishi davomida egallagan axloqiy,

siyosiy, huquqiy, diniy, falsafiy qarashlari, shuningdek, fanlarni o'rganish asosida olgan bilimlari, badiiy, texnik va ilmiy ijodlarining yig'indisi hisoblanadi.

Ma'naviylikni, ya'ni ma'naviy borliqni uning mavjudlik shakllaridan kelib chiqib, ikki turga bo'lib o'rganish mumkin. Ularning birinchisi – individ ongi va ruhiyati bilan bog'liq bo'lgan individuallashtirilgan ma'naviy borliq bo'lsa, ikkinchisi – individ ongi va ruhiyatidan tashqari, ularga bog'liq bo'lmagan ob'ektivlashgan ma'naviy borliqdir. *Individuallashtirilgan ma'naviy borliqning tashuvchisi bu individ ongi va ruhiyatidir.* Ular individ – alohida kishi miyasining xossalari bo'lib, inson borlig'ining ajralmas qismlaridir. Konkret kishining his tuyg'ulari, ichki ruhiy kechinmalari, orzu-istaklari, xotirasi, taassurotlari, fikrlari, xayollari, qarashlari, g'oyalari, individual ong osti va ongsizlik jarayonlari individuallashtirilgan ma'naviy borliqning elementlaridir. Individuallashtirilgan ma'naviy borliqning o'ziga xos xususiyati shundaki, unda sodir bo'ladigan jarayonlarning mavjudligini bevosita tashqaridan turib sezish, kuzatish, bilish mumkin emas. *Individuallashtirilgan ma'naviy borliqning o'ziga xos xususiyati yana shundaki, unga xos jarayonlar individning dunyoga kelishi bilan paydo bo'ladi va olamdan o'tishi bilan birga yo'qoladi.*

Ma'naviy borliqning ikkinchi ko'rinishi – bu ob'ektivlashgan ma'naviy borliqdir. Bu borliqda *individ ongida paydo bo'lgan g'oyalar, qarashlar, fikrlar undan tashqariga chiqib ob'ektivlashadi, reallashadi, moddiylashadi.* Natijada, ular individual ongdan tashqarida yashay boshlaydi. Ob'ektivlashgan ma'naviy borliqning o'ziga xos xususiyati shundaki, u sub'ekt ongidan – individual ongdan chiqib, unga bog'liq bo'lmagan holda ob'ektivlashgandan so'ng, tabiiy va sun'iy tillar materiallarida, ijtimoiy ong va uning shakllarida, masalan, *muayyan san'at asarlari va madaniyat obidalarida ifodalangan g'oyalar, qarashlar, nazariya va ta'limot shakllarida* tarixiy taraqqiyot davomida rivojlanib, takomillashib boradi va asrlar osha insoniyatga xizmat qilib, saqlanib turadi. Ob'ektivlashgan ma'naviy borliqning bir ko'rinishi bu til (nutq)dir.

Borliqning yana bir shakli – bu ijtimoiy borliqdir. *Ijtimoiy borliq individual, yakka shaxs va jamiyat borlig'ining birligidan iborat borliqdir.* Ijtimoiy borliq deyilganda, individual yakka shaxs va jamiyat hayotining hamma tomonlari emas, balki ularning *faqat*

moddiy hayoti tushuniladi. Jamiyat moddiy hayoti esa kishilarning o‘z hayotlari jarayonida ularning irodalariga bog‘liq bo‘lmagan ishlab chiqarish munosabatlaridan, bu ishlab chiqarish munosabatlarining jamini o‘z ichiga olgan jamiyatning iqtisodiy tizimi, real bazisidan iborat bo‘ladi. Jamiyatni ilmiy tushunishga ko‘ra, ijtimoiy borliq, ya’ni moddiy hayotni ishlab chiqarish usuli jamiyat hayotining sotsial (ijtimoiy), siyosiy va ruhiy jarayonlariga sababchi bo‘ladi. *Demak, ijtimoiy borliq deganda falsafada bir butun jamiyatning moddiy hayotini, moddiy ne‘matlar ishlab chiqarishi hamda ishlab chiqarish jarayonida kishilar kirishadigan moddiy munosabatlarni tushunamiz.* Ijtimoiy borliq ijtimoiy ong bilan chambarchas bog‘liqdir, ular bir butun jamiyat hayotining ikki – moddiy va ma’naviy tomonlarini tashkil qiladi.

3. Materiya va uning mavjudlik shakllari

Moddiy olamning asosida yotuvchi umumiy mohiyatni axtarish falsafada **materiya** haqidagi tasavvurlarning rivojlanishiga sababchi bo‘ldi. *“Materiya” “moddiy unsur”ga nisbatan ham, “atomlar”ga nisbatan ham, “pramateriya”ga nisbatan ham kengroq, umumiyroq bo‘lib, borliqning ob’ektiv real shaklini ifodalovchi, eng umumiy tushunchadir.*

Haqiqatdan ham, umuman materiya bu tushuncha, abstraksiya, fikrning mahsulidir, chunki, olamda “umuman materiya” uchramaydi, balki materiyaning konkret ko‘rinishlari uchraydi. Umuman, hamma vaqt materiya konkret ob’ektlar ko‘rinishida uchraydi. Shunday qilib, faylasuflar barcha moddiy ob’ektlarga xos xususiyatlarni umumiy tarzda ifodalash uchun qo‘llaydigan tushuncha bu “materiya”dir. Materiyaning falsafiy uchta muhim jihati bor. Bular: birinchidan, materiya tushunchasi falsafiy kategoriya ekanligi, ikkinchidan, bu kategoriya ob’ektiv reallikni, moddiy voqelikni ifoda etishi, uchinchidan, materiyaning bilish mumkinligining ta’kidlanishidir. Materiyaning bu falsafiy tushunchasi materiyaning muayyan ko‘rinishlarini, uning tuzilishi va xossalarini o‘rganishda metodologik ahamiyat kasb etadi. Materiya o‘zining mavjudligini behisob xossalari, xususiyatlari orqali namoyish qiladi. Turli xil fanlar bu xususiyatlarni tadqiq etadi. Tabiatshunoslik va aniq fanlar materiyaning u yoki bu konkret xususiyatini, o‘zlarining tadqiqot

ob'ektlari doirasiga kiruvchi xossalarnigina o'rganadi. *Materiyaning eng umumiy xossa va xususiyatlarini falsafa fani o'rganadi.*

Materiya va moddiy ob'ektlar xilma-xil ko'rinishlarda va shakllarda uchraydi. Moddiy sistemalar tuzilishga ega, ya'ni u strukturali - turli xil strukturaviy elementlardan tashkil topgan bo'ladi. Bunday elementlar va ulardan tashkil topgan moddiy ob'ektlar rivojlanishga egadir.

Materiya va moddiy sistemalar, ob'ektiv dunyoning tuzilishi xususiyatlariga ko'ra, turli xil strukturaviy darajalardan tashkil topgan bo'ladi. Bunday darajalarni moddiy sistemalarning tashkiliy tuzilishi va miqyosiy tuzilishiga qarab: *a) tashkiliy-struktura* darajalari va *b) miqyosiy-struktura* darajalariga ajratish mumkin.

Materiyaning tashkiliy-struktura darajalari. Materiyaning tashkiliy-struktura darajalari moddiy sistemalarning tashkiliy jihatdan uyushganligi va faolligiga qarab bir-biridan farq qiladi. Bu darajalar fazo-vaqt strukturasi sifatida xususiyatlari bilan ajralib turadi. Ular: *noorganik* daraja («*notirik tabiat*»), *organik* daraja («*tirik tabiat*») va *sotsial* daraja («*jamiyat*») deb ataladi. Sifatida jihatdan eng quyi darajada uyushgan va eng passiv (inert) daraja *noorganik* darajadir. Bu darajada atom yadrosi, yadro, atom va molekulyar majmuasi, molekulyar birikmalar, jismlar, yer shari, osmon jismlari, Quyosh sistemasi va boshqa planetar sistemalar, yulduzlar to'pi, Gallaktika, metagalaktika va koinotning quyi darajada uyushgan fazo-vaqt aloqadorliklari namoyon bo'ladi. Bunga nisbatan uyushganroq va faolroq fazo-vaqt sistemasi *organik* daraja deyiladi. Unga organik molekulyar sistemalar, tirik organizmlarning xilma-xil ko'rinishlari, bir hujayrali suv o'tlari va sodda jonivorlardan tortib, murakkab tuzilgan umirtqalilargacha, sodda hayvonlardan to maymunlar va odamlargacha kiradi.

Odamlardan tashkil topgan turli murakkablikdagi ijtimoiy sistemalar *sotsial* darajaga mansubdir. Bu darajada ongga, fikrga ega bo'lgan insonlar faoliyat ko'rsatganligi sababli u eng uyushgan va faol daraja hisoblanadi. Yuqorida aytilgan tashkiliy-struktura (tuzilish) darajalari bir-biridan moddiy aloqadorliklar sifatida va miqdoriga ko'ra, unda yetakchilik qiluvchi harakat shakliga ko'ra bir-biridan farq qiladi. Masalan, noorganik darajada mexanik, fizik, kimyoviy va geologik harakat shakllari faoliyat ko'rsatsa, organik darajada yuqoridagi harakat shakllariga biologik harakat qo'shiladi

va u mazkur darajada yetakchilik qiladi, sotsial darajada yana bir harakat shakli ijtimoiy harakat faoliyat ko'rsatib, u ushbu darajada yetakchilik qiladi⁵.

Materiyaning miqyosiy-struktura darajalari. Bu moddiy sistemalarning bir-biridan mazkur sistemada hukmronlik qiluvchi fundamental kuchlar bilan farq qiluvchi darajalardir. Ular: *mikrodunyo, makrodunyo va megadunyo* deyiladi.

*Mikrodunyoda kuchli va kuchsiz yadroviy o'zarota'sir kuchlari hukmronlik qiladi*⁶. Bu kuchlarning ta'sir doirasi atom yadrosi va atom o'lchovi bilan chegaralangandir. Kuchli yadroviy o'zarota'sirlar atom yadrosining tarkibiy qismlari bo'lgan proton va neytronlarning yaxlitligini, kuchsiz yadroviy o'zarota'sir kuchlari esa atom strukturasi yaxlitligini ta'minlaydi. Bu kuchlar tufayli mikrodunyo o'zining strukturaviy yaxlitligini saqlaydi.

Makrodunyoning strukturaviy yaxlitligi esa elektromagnit o'zarota'sirlari bilan saqlanadi. Elektromagnit o'zarota'sir kuchlari atomlar va molekulyar brikmalarning, moddiy jismlarning strukturaviy yaxlitligini ta'minlaydi. Shu kuch tufayli Yerdagi hayot mavjud, yorug'lik mavjud.

Megadunyo – bu gravitasion o'zarota'sirlar kuchi bilan chegaralangan eng katta moddiy ob'ekt – koinotdir. Yer shari va uning atrofida Oyning aylanishi, sayyoralarning Quyosh atrofida aylanishini ta'minlovchi, Gallaktikamizning muayyan tuzilishga egaligiga, butun Koinotning fazo-vaqt strukturasi tartibining mavjudligiga gravitatsion o'zarota'sir kuchlari mas'uldir. Bu kuchlar bo'lmaganda edi dunyodagi hozirgi tartib va munosabatlar ham bo'lmagan, mikro, makro va megadunyolar ham shakllanmagan bo'lar edi.

Xullas, materiya va moddiy ob'ektlarning strukturaviy yaxlitlikka ega bo'lishida harakat va fazo-vaqt shakllarining, ularning asosida yotuvchi o'zaroaloqadorlik kuchlarining roli hal qiluvchi ahamiyatga egadir.

⁵Каримов Б.Р., Тураев Б.О. Развитие форм пространства и времени. Т.: Фан, 1992.С.14.

⁶ Тураев Б.О. Пространство. Время. Развитие. Т.: Фан, 1992. С.47.

4. Tabiat tushunchasi. Tabiat va jamiyatning o‘zaro aloqadorligi

Tabiat tushunchasi keng ma’nodagi falsafiy tushunchalardan biridir. *Tabiat benihoyat xilma-xil shakl va ko‘rinishlari bilan insonni qurshab turgan moddiy olam, butun mavjudotdan iborat. Lekin, “Tabiat” tushunchasini “Borliq” tushunchasi bilan aynanlashtirmaslik lozim. Borliq tushunchasi mazmun jihatidan keng bo‘lib ijtimoiy, ma’naviy borliqni ham o‘z ichiga oladi. “Tabiat” ushunchasi anchayin tor ma’noda tabiatshunoslik fanlarining o‘rganish ob‘yekt sifatida ham tushuniladi.* Tabiat fanlari tabiatdagi barcha narsa va hodisalarning mohiyati va ularda mavjud bo‘ladigan o‘zgarishlarni o‘rganadi. Bu fanlar ma’lumotlarini o‘rganish bilan bizning tabiat haqidagi tasavvurlarimiz kengayib boradi. Tabiat tushunchasi materiya tushunchasiga yaqin turadi. Demak, tabiat xilma-xil jismlardan tashkil topgan materiyadir. Ammo, odatda, tabiat tushunchasini muayyan bir chegarada, ya’ni inson va insoniyat mavjudligining tabiiy sharoitlari yig‘indisi sifatida ham ishlatiladi. Xuddi shu ma’noda, “Tabiat» tushunchasi inson va jamiyatning tabiatga nisbatan tarixiy jarayon davomida o‘zgarib boradigan munosabati tizimidagi o‘rni va rolini ifodalaydi. *Shuning uchun bu tushuncha nafaqat tabiiy, balki inson tomonidan yaratilgan, uning mavjudligi moddiy shart-sharoitlari – “ikkilamchi tabiati”ni ko‘rsatish uchun ham ishlatiladi.* Ma’lumki, inson bilan tabiat o‘rtasidagi munosabatlarning doimiy ravishda amalga oshishi ijtimoiy ishlab chiqarishni tartibga solib turuvchi qonun bo‘lib, busiz inson hayotining o‘zi bo‘lmaydi.

Jamiyat rivojlanishi, u bilan birgalikda inson aql-idrokining takomillashuvi, inchunin ilm-fan taraqqiyoti tabiatga bo‘lgan munosabat xarakterini ham o‘zgartirib boradi. Bu narsa insonning tabiatga nisbatan ta’siri asta-seqin chuqurlashib, kengayib borishiga olib keldi. Insonning tabiatga munosabati masalasi tarixiy taraqqiyotning turli bosqichlarida turlicha namoyon bo‘la boshlaydi. Shunga muvofiq tabiat haqidagi falsafiy tushuncha tarixan o‘zgarib, rivojlanib borgan.

Ibtidoiy odam uchun tabiat butunlay ilohiylashgan bo‘lganligi bilan xarakterlidir. Antik tafakkurning paydo bo‘lishi tabiatga nisbatan o‘ziga xos munosabatni keltirib chiqardi. Bu davrda tabiat

tushunchasi insonni mukammallikka erishishga intilishini ifodalay boshladi. Insonning tabiatdan bahramand bo'lishi va u bilan hamnafas bo'lish tomon harakati kuchayadi. Falsafaning birinchi tarixiy shakli bo'lgan naturfilosofiya – tabiat falsafasi ham shu antik davrda paydo bo'lib, u tabiatning bir butunligini muhokama tarzida talqin qiladi. O'rta asrlarga kelib, dinning ma'naviy hayotda hukmron bo'lishi bilan insonning tabiatga munosabati ham o'zgarib boshlaydi. Chunki, din insonni qurshab turgan tabiatni xudo yaratgan, lekin inson oliy mavjudot sifatida tabiatda ustun, uning xo'jayini, degan tasavvurlarni ilgari suradi. Tabiatni bilish va tushunishda Uyg'onish davri alohida o'rinni egallaydi. Bu davrda kishilar tabiat go'zalligi va uning mukammalligini to'laroq tushuna boshlaydilar. Ular o'rta asr **asketizmiga** qarama-qarshi o'laroq tabiatni bilim va zavqlanish manbai sifatida anglay boshlaydilar. Taraqqiyotning keyingi bosqichlarida tabiatga ijtimoiy-tarixiy qadriyat sifatida qarashlar paydo bo'la boshlaydi.

Tabiat ustidan hukmronlik qilishning kuchayishi muayyan maqsadga qaratilgan iste'molchilikni nazarda tutuvchi, ijtimoiy mo'ljalni amalga oshiruvchi, umumdavlat miqyosidagi siyosatni keltirib chiqardi. Ayniqsa, XIX asrning ikkinchi yarmi va XX asrga kelib tabiatga vahshiylarcha munosabatning kuchayishi unga juda katta zarar yetkaza boshladi va u umumjahon miqyosida tabiiy muvozanatning buzilishiga olib keldi. Natijada, jamiyatning tabiatga bo'lgan oqilona munosabatini ta'minlash g'oyasi o'rtaga tashlana boshlandi. V.I.Vernadskiyning tabiatga bo'lgan yangicha qarashlar tizimini o'z ichiga olgan nazariyasi **noosfera** yaratildi. Ana shunga asosan tabiatni himoya qilish va atrof-muhitni muhofaza qilish tadbirlari ishlab chiqila boshlandi. Endilikda, insoniyat tabiat bilan jamiyatning o'zaro ta'siri rivojlanishining sifat jihatdan yangi bosqichi ostonasida turibdi. Buni tabiatshunos olimlar yuqorida aytib o'tgan "noosfera" bilan izohlamodalar.

Noosfera deganda nimani tushunamiz? U biosfera bilan qanday munosabatda? Noosfera yunoncha so'zdan olingan bo'lib, "aql, zakovat" degan ma'noni beradi. Noosferaning shakllanishi uchun boshlang'ich shart-sharoit – insonni o'rab olgan tabiiy muhit, moddiy tuzilma – biosferadir. Biosferaning hozirgi holati materiya harakatining biologik shakli rivojlanishining yetuk bosqichi hisoblanadi. Uni yanada rivojlantirish bilan materiya harakatining

ijtimoiy shakli – jamiyat kelib chiqqan. Biosfera haqidagi ta'limotning asoschisi V.I.Vernadskiy noosferani xuddi biosferaga o'xshagan moddiy tuzilma, deb hisoblaydi. U insonning ishlab chiqarish faoliyatini tabiat tarixining alohida bosqichi, deb talqin etadi. Ana shu faoliyatni yanada rivojlantirish bilan tirik organizmning bir turi bo'lgan "*homo sapiens*" butun tabiatni egallab, butun mavjudot ichida hukmron kuchga aylandi. Ilmiy tafakkur va inson mehnati bilan biosfera yangi holatga – noosferaga o'tadi. *Vernadskiy uchun noosfera yer yuzida aqlli mavjudotning kelib chiqishi va inson ta'siri ostida vujudga kelgan Kurrayi Zaminning moddiy qobig'idir.* Darhaqiqat, inson bu yorug' olamga kelib, tabiatga ta'sir qiladi va "ikkinchi tabiat"ni yaratadi. Vernadskiydan keyingi olimlar ham ta'kidlaganidek, "Noosfera" biosfera rivojlanishining yanada yuqoriroq bosqichi bo'lib, unga insoniyat jamiyati va u yaratgan barcha narsalar kiradi. Bu tushuncha "jamiyat-tabiat"ning yaxlit tizimiga insonning yangicha yondashishi bilan bog'liq. Bunday yondashish hozirgi zamon sharoitida ekologik madaniyatni shakllantirish zaruriyati bilan kelib chiqqandir.

Ma'lumki, *tabiat jamiyatning vujudga kelishi va rivojlanishining tabiiy shart-sharoiti va moddiy zaminidir.* Jamiyat tabiatning tarkibiy qismi bo'lsa, inson uning evolyutsion taraqqiyotining cho'qqisi. U juda borganda ikki milliard yil davom etgan juda katta tabiiy jarayonning natijasidir. Zotan, tabiatning bir qismi bo'lgan inson mehnat va o'zaro muomala qilish natijasida asta-sekin ijtimoiy mavjudot sifatida shakllandi. Shu tarzda tabiat va jamiyat muammosi falsafiy-metodologik nuqtai nazardan bioijtimoiy mavjudot bo'lgan inson va uni o'rab olgan tabiiy muhit bilan o'zaro munosabati haqidagi muammo bo'lib qoldi. *Tabiat inson hayotining asosi, uning jismoniy va ma'naviy rivojlanishining negizi bo'lgan.* Tabiat va jamiyatning o'zaro ta'sirining asosiy rivojlanish bosqichlariga va uning asosiy yo'nalishlariga nazar tashlar ekanmiz, bunga ishonch hosil qilamiz. Ma'lumki, tirik organizmlarning muhim xususiyati – moddalar almashinuvidan, assimilyatsiya va dissimilyatsiyadan iborat. Shuning uchun inson tabiat bilan ajralmasdir. Uning tirikligi, yashash tarzining o'z hayoti uchun moslashuvi, avlod-ajdodi yashashi uchun qayg'urishi xuddi shu tabiat bilan bog'liqdir. Zotan, har bir inson o'z mohiyatiga ko'ra, ona tabiatga intiladi va undan o'zining yashashi uchun zaruriy tiriklik manbaini qidiradi va ayni bir vaqtda tabiatning

o'zidan, uning hayotbaxsh go'zalligidan bahra olib ruhlanadi, undan ma'naviy oziq oladi. Demak, tabiat faqat yashash uchun manbagina emas, balki yashashga undovchi manba hamdir. Tabiat insonni yaratibgina qolmasdan, balki qanday yashashlikka ham o'rgatgan, hayotning mazmuni haqida o'ylashga undagan. Biroq, inson paydo bo'lib, jisman va aqlan rivojlanishi bilan tabiat uning uchun hayotbaxsh olijanob manba ekanligini unuta boshlagan, o'zligini esdan chiqarib, tabiatga ozor berib, uni turli ofatlarga muhtalo qilgan.

Jamiyat tarixi tabiat rivojlanishi tarixining ma'lum bir davridan boshlanadi. Jamiyat har doim tabiatning ajralmas qismi sifatida mavjud bo'laveradi va unga o'z ta'sirini o'tkazaveradi. Tabiat oldidagi o'zining mas'uliyatini anglagan jamiyat asta-seqin inson bilan uni o'rab olgan muhit o'rtasidagi munosabatni tartibga tushiradigan diniy va davlat qonunlari asosidagi qator ijtimoiy-siyosiy tuzilmalar ishlab chiqa boshlaydi. Tarixiy manbalardan ma'lumki, qadimgi qabilalarning ayrimlarida tabiatga zarar yetkazganlarni qattiq jazolash, hatto hayvonlar va o'simliklarga ommaviy ziyon yetkazganlarni o'ldirish odatga aylangan. Osiyodagi qadimgi davlatlar hayvonot va o'simliklar dunyosini himoya qiladigan farmonlarni ham chiqarganlar.

Tabiat bilan jamiyatning o'zaro munosabati turli tarixiy bosqichlarda turlicha bo'lganligini va uni adolatli hal etish uchun kurash har doim davom etib kelganligini tarixiy faktlar va kishilarning ijtimoiy tajribasi isbotlab bermoqda. Shunday qilib, *tabiat va jamiyatning o'zaro munosabati tarixi bir-biri bilan o'zaro bog'liq ikki yo'nalishga ega*. Birinchisi, uzoq o'tmishdan boshlab, insonning tabiat ustidan hukmronligining me'yori va darajasi tobora kengayib borgan, ishlab chiqarish sohasida, mehnat unumdorligining sarf qiladigan moddalar va energiya tarkibi o'sa borishi sur'atlari tezlashib borgan, hozirgi zamon ilmiy-texnika taraqqiyoti insonning global masshtabda tabiat ustidan mutlaq hukmronligini ta'minlash uchun keng imkoniyatlar ochmoqda.

Ikkinchisiga ko'ra, yuqoridagi jarayon bilan bir vaqtda inson bilan tabiat o'rtasida nomuvofiqlik to'xtovsiz o'sib bormoqda, uning sifat jihatdan har bir bosqichi tabiatga yakson qiluvchi ta'sir ko'rsatib, inson mavjudligining zaminini yemirmoqda, ana shuning oqibatida atrof-muhit bilan insonlarning o'zaro munosabati haqidagi ta'limot, ya'ni **ekologiya** paydo bo'ldi. Demak, insoniyat tarixining

har qanday bosqichida tabiatga ta'sirning imkoniyatlari jamiyatning ishlab chiqarish kuchlarining darajasi bilan belgilanadi.

NAZORAT UCHUN SAVOLLAR:

1. Borliq tushunchasi nimani bildiradi?
2. Borliq shakllarini sanab bering?
3. Materiya tushunchasi nimani anglatadi?
4. Materiyaning mavjudlik shakllariga nimalar kiradi?
5. Falsafada harakat deganda nimani tushunasiz?
6. Harakatning asosiy shakllarini sanab bering?
7. Fazo va vaqt tushunchalarini tushuntiring.

TAVSIYA ETILADIGAN ADABIYOTLAR:

1. Davronov Z., Shermuhamedova N., Qahhorova M., Nurmatova M., Husanov B., Sultonova A. Falsafa. - Toshkent: TMU, 2019
2. Samuel Guttenpion. Philosophy selected texts with a method for beginners.
3. Чумаков А.Н. Философия. Учебник. 2-издание.-Москва: ИНФРА-М, 2018
4. Шермухамедова Н.А. Фалсафа. 2-нашр. Тошкент: Ношир, 2020. 667бет
5. Лосев А.Ф. Бытие-Имя-Космос. -Москва: Мысль, 1993
6. Шермухамедова Н.А. Борлиқ ва ривожланиш фалсафаси. - Тошкент: Ношир, 2013

AXBOROT MANBALARI:

1. www.ziyounet.uz
2. www.philosophy.ru

Mavzu: JAMIYAT FALSAFASI VA INSON BORLIG'I

Tayanch soʻz va iboralar: *Jamiyat, jamiyat sohalari, iqtisodiy soha, siyosiy soha, sivilizatsiya, lokal sivilizatsiya, madaniyat, inson, shaxs, inson borlig'i, ong, miya, ijtimoiy ong, individual ong, inson hayotining ma'nosi, o'lim, manguilik*

1. Jamiyat tushunchasi. Jamiyat haqidagi falsafiy ta'limotlar

Falsafaning ijtimoiy falsafa deb nomlanadigan boʻlimi jamiyatni, uning tuzilishi va tarkibini hamda mohiyatini tadqiq etadi. **“Jamiyat”** soʻzi arabcha ja'ma soʻzidan kelib chiqqan boʻlib, *ijtimoiy mehnat taqsimoti asosida, onga, til va nutqqa ega boʻlgan, bir-birlarining ijtimoiy yordami, koʻmagiga ehtiyoj sezuvchi insonlar ijtimoiy uyushmasining eng umumiy ilmiy-falsafiy atamasidir.*

Sorokinning fikricha, «jamiyat mavjud boʻlishi uchun hech boʻlmasa ikki kishi boʻlishi va ular bir-birlari bilan oʻzaro ta'sir bogʻlanishida bogʻlangan boʻlishi kerak. Bu eng oddiy jamiyatning koʻrinishidir...»².

Falsafada *jamiyat* kishilarning tarixan qaror topgan birgalikdagi faoliyatlari yigʻindisi, borliqning tabiatdan ajralib chiqqan, mohiyatan va mazmunan nihoyatda murakkab qismi, deb qaraladi. «Jamiyat» tushunchasi quyidagi maʼnolarni qamrab olgan:

1. Jamiyat tushunchasida nafaqat hozir yashab turgan kishilarning faoliyatlari, balki ularning oʻtmishi hamda kelajak avlodlar hayoti, yaʼni insoniyat tarixining ilk boshlanishidan tortib uning kelajagigacha barcha jihatlari aks etadi.

2. Bu tushunchada muayyan xildagi jamiyatlarning oʻziga xos jihatlari ham ifodasini topadi. Masalan, umuman antik davr jamiyati, «yevropacha», «osiyocha» jamiyat va hokazolar.

3. Mazkur tushunchada bir-biriga bevosita bogʻlanmagan holda mavjud boʻlgan jamiyatlar ham ifodalanadiki, bunda ularning makon va vaqt bilan aloqador jihatlari eʼtiborga olinadi. Bularga misol tariqasida qadimgi saklar, Oʻrta Osiyo jamiyatlari, yaqin Sharqdagi arab jamiyatlari yoki Gʻarbiy Yevropadagi jamiyatlar va boshqalarni olish mumkin.

²Цитата. Социология. М., 1995. 144-бетдан олинган.

Ijtimoiy aloqalarning mohiyatini aniqlash va tushuntirib berish – jamiyat falsafasining asosiy vazifasidir. Aflotunning fikricha, jamiyat odamlarning ehtiyojidan paydo bo‘ladi. Arastu uni «tabiatning hosilasi», o‘rta asr falsafasi – Alloh yaratgan degan fikrni olg‘a suradi. Forobiy jamiyatning paydo bo‘lishini teleologiya oldindan belgilangan maqsadga muvofiq nuqtai nazardan tushuntiradi – jamiyat odamlarning komillikka erishishi uchun zarur, deb hisoblaydi.

Nemis faylasufi *Maks Veber* (1864-1920) fikricha, jamiyat insonlarning o‘zaro ta’siridan, ya’ni ijtimoiy xatti-harakatlardan tashkil topgan tizim bo‘lib, boshqa odamlarning xatti-harakatiga qarshi javob tariqasida yo‘naltirilgandir. M. Veber jamiyat rivojining asosini ijtimoiy faoliyatda, deb hisoblaydi. Amerikalik sotsiolog va ijtimoiy falsafa bo‘yicha mutaxassis – faylasuf *Talkott Parsons* (1902-1979) fikricha, jamiyat qadriyatlar va me’yorlar bilan bog‘langan odamlarning munosabatiga asolangan tizimdir. Inson shularga asoslanib o‘z ijtimoiy faoliyatini amalga oshiradi.

Eng keng ma’noda, *jamiyat – bu odamlar birlashuvining hamma shakllari va ularning o‘zaro aloqalari va o‘zaro ta’sirlarining hamma usullari majmuidir.*

Ijtimoiy muammolarga *islomiy* qarashlarda ilohiy ta’limotlarga asoslaniladi. Islomda taqdirga bo‘ysunish, sabr-toqatli bo‘lishga da’vat etiladi. Islomning geografik jihatdan keng tarqalishi uning hududlarga xos bo‘lgan ko‘rinishlari paydo bo‘lishiga olib kelib, bu hududlarda ijtimoiy masalalar u yoki bu holatlarga bog‘liq holda talqin etildi. Islom faqat o‘ziga xos turmush tarzi, «inson borlig‘ining hamma tomonlariga chuqur ta’sir qiluvchi»⁷ din sifatida maydonga chiqadi. Islom ta’limotida musulmonning ijtimoiy va shaxsiy hayotining hamma tomonlari aniq ko‘rsatib berilgan. Shuning uchun ham an’anaviy islom bilan zamoniylashgan islom o‘rtasida ziddiyatlar mavjud. Bu muammolar hamma boshqa dinlarda ham mavjud bo‘lib, islomda esa, keskin tus olgan.

Jamiyat rivojlanishini idealizm nuqtai nazaridan tushuntirib berish antik davrga – *Fukidid* va *Geradot* yashagan davr (mil. avv. V asr) ga to‘g‘ri keladi. *Aflotun* («Davlat», «Qonunlar» va boshqa asarlarida) jamiyat to‘g‘risidagi idealistik ta’limotni keng rivojlantirgan. *Etatik* an’ana undan boshlanib, unga asosan jamiyat

⁷ Ф.М.Денни. Ислам и мусульманская община//Религиозные традиции мира. 144-б.

bilan davlatni aynan bir deb tushuntirishga harakat qilingan. Aflotun o'zining uch ijtimoiy sinfdan iborat ideal davlatning modelini ishlab chiqqan: «faylasuflar» («donishmandlar») davlatni boshqaradilar; «lashkarlar» («qo'riqchilar») qo'riqlaydilar, ozod mehnatkashlar (dehqonlar, hunarmandlar), shuningdek qullar (ular jamiyat va uning tizimdan tashqaridalar) mehnat qiladilar. Aflotun ijtimoiy taraqqiyotning antik idealistik talqiniga asos soldi.

Jamiyat rivojlanishining idealistik talqini keyinchalik Arastu asarlarida o'z aksini topdi («Siyosat», «Etika» va b.). U ijtimoiy tuzumning uch bosqichini ko'rsatib berdi: a) oila; b) jamoa; v) davlat. Ularning hammasi bir-biri bilan iyerarxik munosabatdadir. Jamoa – oilalar majmuasi; davlat esa jamoalar yig'indisidan iboratdir.

Jamiyatning bunday an'anaviy talqiniga Sharq mutafakkirlari ham o'z hissalarini qo'shganlar. Bunga *Forobiyning* «Fozil odamlar shahri», *Beruniyning* «O'tmish xalqlardan qolgan yodgorliklar», *Yusuf Xos Xojibning* «Qutadg'u bilig», *Navoiyning* «Payg'ambarlar va donishmandlar tarixi», *Amir Temurning* «Tuzuklari», *A.Jomiyning* «Iskandarning donishmandlik kitobi» va boshqa asarlarni misol qilib keltirishning o'zi kifoya qiladi.

Jamiyat haqidagi idealistik talqin rivojiga *T.Gobbs* va *J.Lokk* (ijtimoiy kelishuv shartnomasi nazariyasi), *J.Viko* («millat harakati to'g'risida»gi ta'limot), *Volter* (hamma insonlarning boshdanoq siyosiy tengligi to'g'risidagi g'oya), *I.Kant* («abadiy dunyo» to'g'risidagi ta'limot) o'z hissalarini qo'shdilar. Jamiyatning tugallangan idealistik talqinini *Gegel* falsafasida o'zining to'liq aksini topdi. Uning asarlari deyarli to'laligicha ijtimoiy muammolarga bag'ishlangan. *Gegel* ularda «jamiyat» tushunchasining «davlat» tushunchasidan kengligini aniq va tushunarli shaklda bayon etib berdi. *Fuqarolik jamiyati*, ya'ni bevosita davlat boshqarmaydigan sotsium to'g'risidagi g'oya aynan *Gegel* tomonidan ilgari surilgan.

Yangi davrda tabiiy fanlarning va mexanik-materialistik g'oyalarning rivojlanishi ham ijtimoiy taraqqiyotni materialistik asosda tushuntirish to'g'risidagi bilimlarning shakllanishiga o'z ta'sirini ko'rsatdi. Bu jarayonga XVIII asr *fransuz materialistlari* katta hissa qo'shdilar. Ijtimoiy rivojlanishning materialistik talqini *K.Marks* va *F.Engels*larning «Kapital», «Oila, xususiy mulk va davlatning kelib chiqishi», «Nemis mafkurasi», «Falsafa qashshoqligi», «Muqaddas oila» asarlarida keng yoritilgan. Ular

«ijtimoiy borliq», «ijtimoiy ong» kabi falsafiy tushunchalarini asoslab berib, birinchisini ikkinchisiga nisbatan birlamchi ekanligini ta'kidladilar. Ijtimoiy rivojlanishning asosini ijtimoiy ishlab chiqarish tashkil qilishi tushuntirib berildi. Jamiyat rivojlanishining tarixiy bosqichlarida ma'lum bir moddiy ishlab chiqarish usuli yotishi, bu esa *ijtimoiy-iqtisodiy formatsiya* sifatida ifodalanib, insoniyat jamiyati tarixi esa formatsiyalarning ketma-ket almashinuvidan iboratdir.

Jamiyatning **iqtisodiy, siyosiy, ma'naviy, ijtimoiy** sohalari farqlanadi. *Iqtisodiy* soha tor ma'noda «turli predmet va xizmat turlarini ishlab chiqarish, taqsimlash, almashtirish va iste'mol qilish» deb tushuniladi⁸. Keng ma'noda esa iqtisodiy soha deganda barcha ijtimoiy ishlab chiqarish jarayoni tushuniladi: ishlab chiqarish usuli, ishlab chiqarish kuchlari va ishlab chiqarish munosabatlarining birligi, shuningdek iqtisodiyotning o'zaro aloqadorligi va o'zaro ta'sirlari yig'indisi.

Inson rivojlanishi bilan tabiatdan ajraladi. Bu jarayonda esa, jamiyatning iqtisodiy sohasi taraqqiyoti muhim rol o'ynaydi. Hatto eng yuqori darajadagi texnika va texnologiya rivojiga qaramay, baribir moddiy ishlab chiqarish va ma'naviy qadriyatlarni yaratuvchi inson ishlab chiqarishning asosiy omili bo'lib qoladi. Fanning bevosita ishlab chiqarish kuchiga aylanganligi insonga, ishchiga qo'yiladigan talablarni qayta ko'rib chiqishni taqozo qiladi. Hozirgi davrda ishchi nafaqat o'zining malakali kasbi, hunariga ega bo'lishi kerak, balki u doim o'zining malakasini oshirib, bilimlarini chuqurlashtirib borishi kerak. Masalan, Yaponiyada yaqin kelajakda umumiy, oliy ta'lim tizimiga o'tish mo'ljallangan, chunki ishchilarga nisbatan talablar kuchayib ketgan.

Jamiyatning *siyosiy sohasi* (yoki sodda qilib aytganda - siyosat) sotsium tuzilmasining asosiy qismlaridan biridir. Keng ma'noda «siyosat» va «siyosiy soha» tushunchalari bir-biriga mos keladi. Tor ma'noda *siyosat deganda odamlarning, siyosiy kuchlarning hokimiyatga egalik qilishi, uni saqlab turish, mustahkamlash va amalga oshirishga qaratilgan ongli hatti – harakati tushuniladi*. Jamiyatning har bir a'zosi ma'lum bir darajada: davlatning fuqarosi sifatida, siyosiy partiya yoki ijtimoiy-siyosiy tashkilotning a'zosi

⁸Социальная философия. М., 1995., 36-б.

sifatida, mehnat jamoasi yoki jamoatning a'zosi sifatida siyosiy soha bilan bog'liqdir.

Etimologik nuqtai nazardan «*ijtimoiy*» degan so'z «jamiyat» atamasi bilan sinonimdir. U keng ma'noda «jamiyatning ijtimoiy sohasi»ni belgilaydi. Shu jihatdan jamiyatning hamma sohalar – iqtisodiy, siyosiy, ma'naviy sohalar ijtimoiy sohalar deyiladi. Biroq shu bilan birga jamiyatning alohida *ijtimoiy sohasi* bo'lib, *u – har xil ijtimoiy guruhlar, turli darajada uyushgan elatlar* (ijtimoiy qatlam, strategiya, etnoslar, ijtimoiy demokratik guruhlar, alohida jamoalar va boshqalar) *o'rtasidagi munosabatlarni* ifodalaydi. Ijtimoiy munosabatlarning xususiyatlari shundaki, ular jamiyatning hamma sohalariga kirib borgan. Ularni faqat iqtisodiy, siyosiy yoki ma'naviy munosabatlar, deb ajratish mumkin emas.

Jamiyatning *ijtimoiy-sinfy strukturasi*ga kelsak, u sinflar, qatlamlar, tabaqalar, stratlardan iboratdir. Sinflar deganda odamlarning katta guruhlari tushuniladi, ular quyidagi sifatlari bilan farq qiladi: a) ijtimoiy ishlab chiqarish tizimidagi ma'lum o'rni; b) ishlab chiqarish vositalariga munosabati; v) mehnat taqsimoti tizimidagi roli; g) foyda olish usuli; d) ijtimoiy boylikdagi ulushi bilan. Lekin bir qator guruhlar ham borki, ular sinflarga xos xususiyatlarga ega emas (ziyolilar, byurokratiya, lyumpenlar va boshqalar), shunga qaramay ular baribir ijtimoiy strukturaning elementi hisoblanadilar.

Zamonaviy jamiyat nafaqat texnologiya va iqtisodiyot, balki yuksak darajaga ega bo'lgan ma'naviylikdan ham iboratdir. *Ma'naviy soha – bu ma'naviy ishlab chiqarish (keng ma'noda tushunilganda), uning jarayoni va natijalarining birligidir.* U san'at, fan, falsafa, axloq, huquqiy va siyosiy ong, dindan iboratdir. Mazkur barcha ijtimoiy hodisalar jamiyat ma'naviy sohasining elementlarini (aniqrog'i kichik tizimlarini) tashkil qiladi.

Bozor munosabatlari sharoitida jamiyatning har bir a'zosini farovon yashashi uchun kerakli shart-sharoitlarni yaratish bilan birga, ma'naviyat sohasiga ham ahamiyat berishni talab qiladi. Bunday jamiyatni qurish va uning faoliyat ko'rsatishi uchun bilimli, yuqori malakali, halol, vijdonli, adolatli – umaman olganda ma'naviyatli kishilar zarur bo'ladi.

Fuqarolik jamiyati fuqarolarning boshqaruv jarayonida real ishtirokini, davlat faoliyati ustidan ularning nazoratini ta'minlashga

layoqatli nodavlat ijtimoiy tashkilotlarning yig'indisidir. Fuqarolik jamiyati - haqiqiy fuqarolardan, ya'ni uzviy bog'liklikda bo'lgan hamda axloqiy madaniyatga tayanadigan huquqiy va siyosiy madaniyatga ega odamlardan iborat jamiyatdir.

Fuqarolik jamiyati - insonning yalpi huquqlari kafolatlanadigan, mafkuraviy plyuralizm ta'minlanadigan jamiyat tuzilishi bo'lib, davlat organlaridan tashqaridagi siyosiy partiya va jamoat tashkilotlaridan tashkil topgan jamiyatdir. O'zbekiston milliy mustaqilligining dastlabki yillaridanoq yurtimizda fuqarolik jamiyati asoslarini barpo etishni o'z oldiga maqsad qilib qo'ydi. Fuqarolik jamiyatida davlatning qator vazifalari fuqarolarning o'z-o'zini boshqarish organlari qo'liga o'ta boshlaydi, mahalliy hokimiyat organlarining vakolati kengayadi. Fuqarolik jamiyati asoslarini barpo etish kishilarning yuksak siyosiy va huquqiy madaniyati, ijtimoiy-siyosiy faollikiga tayanadi.

2. Sivilizatsiya tushunchasi va uning tiplari

«Sivilizatsiya» tushunchasi (lot. civilize – fuqarolarga, davlatga xos) ilk bor XVIII asrda yevropalik ma'rifatparvarlarning asarlarida qo'llana boshladi. U jiddiy evolyutsiyaga yuz tutib, hozirgi paytgacha bir qancha ma'nolarda qo'llaniladi⁹. Dastlabki davrlarda u tabiat olami tuzilishidan farqli ravishda *umuman insoniyatni*, uning ijtimoiy tuzilishini anglatgan va birlik shaklda ishlatilgan. Keyinchalik u *yovvoyilik* va *johillikdan keyin keluvchi* ijtimoiy rivojlanish bosqichini bildirgan. So'ngra u qadriyaviy xususiyat kasb etib, madaniyat tushunchasiga, ayniqsa, individual va ijtimoiy xulq-atvor normativlariga singib ketgan *ma'naviy madaniyat*, ya'ni kishilar, xalqlarning mentalligi ma'nosiga yaqinlashib qoldi.

Amerikalik olimlar A.Kreber va K.Klakxan 1952 yilda «madaniyat» terminining 164 ta ta'rifini e'lon qildilar va ko'p hollarda uni «sivilizatsiya» termini bilan bir qatorda qo'llanilganligini qayd etdilar¹⁰. «Sivilizatsiya» va «madaniyat» tushunchalari ko'pincha sinonimlar sifatida ishlatib kelindi.

⁹ Қаранг: История Востока. М., 1999. Т.1, 17-19-бетлар.

¹⁰A.Z.Kreber, Kluckhohn. Culture: A Critical Review of Concept and Deinitions. N.-Y. 1952.p.291.

XIX asrning ikkinchi yarmidan sivilizatsiya tushunchasini butun bir xalqlar va mamlakatlarning rivojlangan holatiga, «*oliy darajadagi madaniy tuzilmalar*»ga tatbiqan, ko'plik shaklida qo'llanila boshlandi. 1861 yilda Zalsburgda insoniyat sivilizatsion rivojining rang-barangli nazariyasini, tarixga *madaniy-tarixiy yoki sivilizatsion yondoshuvni* shakllantira boshlagan madaniy-tarixiy maktab paydo bo'ldi. N.Danilevskiy (1822-1865), O.Shpengler (1880-1936), A.Toynbi (1889-1975), P.A.Sorokin (1889-1968) va boshqalar ushbu maktabning mashhur namoyondalari edi. Ularning har biri «sivilizatsiya» terminiga o'z talqinlarini berganlar: Danilevskiy – «madaniy-tarixiy tiplar», Shpengler – «Yetuk madaniyatlar», Toynbi – «Lokal sivilizatsiyalar», Sorokin – «Madaniy supersistemalar» g'oyalarini ilgari surishgan. Ularning ichida eng ommaviylashgani «*lokal sivilizatsiyalar*» termini bo'ldi. O.Shpengler sivilizatsiya shakllanishida dinning belgilovchi ahamiyat kasb etishini ko'rsatib, 8 ta buyuk madaniyatlar yoki sivilizatsiyalar nomini keltiradi. Bular: misr, bobil, hind, xitoy, appolon (yunon-rim), arab (afsunkor), Meksika, g'arb (faust) madaniyatlari yoki sivilizatsiyalaridir¹¹.

A.Toynbi sivilizatsion aynanlikning mezoni sifatida, din, tarix, til, an'ana va madaniyatni qabul qiladi hamda shu asosda 5 ta «jonli» sivilizatsiyalarni ajratadi – g'arb xristianligi orqali birlashgan g'arb jamiyati; janubi-sharqiy Yevropani Rossiya bilan birlashtirgan pravoslav-xristian jamiyati, Shimoliy Afrikadan tortib Buyuk Xitoy devori hududigacha bo'lgan - islom jamiyati, tropik-subkontinental Hindistondagi – hind jamiyati, Janubiy-Sharqiy Osiyoning subtropik va mo'tadil hududlarida shakllangan – Uzoq Sharq jamiyati¹².

N.Danilevskiy 10 ta sivilizatsiyani yoki uning iborasi bilan aytganda, madaniy-tarixiy tiplarni farqlaydi. Bular: misr, ossuriya-bobil-finikiya-xaldey (qadimgi somiy), xitoy, hind, eron, yahudiy, yunon, rim, arab (yangi somiy), yevropa (romano-german)¹³ sivilizatsiyalaridir.

Sivilizatsion konsepsiya tarafdorlari rivojlanishning davriyligi nuqtai nazaridan turib, sivilizatsiyaning vujudga kelish, gullab-yashnash va halokati bosqichlarini ajratadilar. Uni o'simliklar,

¹¹ О. Шпенглер. Закат Европы. М., П., 1923. 16-б.

¹² А.Тойнби. Постигжение истории. М., 1921. 33-б.

¹³ Н.Данилевский. Россия и Европа. М., 1991. 74-б.

jonivorlar va inson hayoti davrlari bilan qiyoslab, sivilizatsiyalar «tugʻiladi, rivojlanishning turli bosqichlaridan oʻtadi, qariydi, soʻnadi, halok boʻladi», deb hisoblashadi. Umuman olganda, tarix, ularning fikricha, jahon tarixi miqyosida muayyan tarzda oʻzaro aloqada boʻlgan, rivojlanib boruvchi lokal sivilizatsiyalar majmuini tashkil etadi, jahon sivilizatsiyasi esa, turli sivilizatsiyalarning oʻzaro taʼsiri natijasidir.

Shunday qilib, **sivilizatsiya** – tarixning madaniy-tarixiy konsepsiyasi nuqtai nazaridan, - *sotsiomadaniy asosga koʻra bir-biridan farq qiluvchi mamlakat va xalqlarning yirik hamda uzoq davom etadigan mustaqil umumiyati boʻlib, ularning oʻziga xosligi tabiiy, oxir-oqibat hayotning obʻektiv sharoitlari, shuningdek, ishlab chiqarish usuliga bogʻliq boʻladi*. Bu umumiyatlar vujudga kelish, shakllanish, inqiroz va barham topish bosqichlarini bosib oʻtdilar.

Madaniyat atamasi koʻp maʼnolarga ega – ekin ekish, qayta ishlov berish, asrash, avaylash, maʼlumot, taʼlim-tarbiya, taraqqiyot. Har qanday holatda ham, bu erdagi bosh masala shundaki, madaniyat oʻta darajada *ijtimoiy koʻrinishga* ega boʻlib, insonni boshqa barcha tabiiy-biologik dunyodan ajratib turadi. Madaniyat tarixi davomida uning barcha hodisalari va jarayonlari ijtimoiy fanlarning barcha majmuasi – falsafa, tarix, qadimshunoslik, jamiyatshunoslik, ruhshunoslik va boshqalar tomonidan oʻrganilgan. Oxir oqibatda, bu shunga olib keldiki, *madaniyatshunoslik* deb atalgan mustaqil integral ilmiy fan shakllandi.

Hozirgi zamon fanida madaniyatning 600 dan koʻproq taʼrifi mavjud. Eng umumiy koʻrinishda *madaniyat deganda odamlar hayoti va faoliyatini tashkil qilish shakllari va turlarida, hamda ular tomonidan yaratilgan moddiy va maʼnaviy qadriyatlarda oʻz ifodasini topgan jamiyat va inson taraqqiyotining muayyan tarixiy saviyasi tushuniladi*¹⁴.

3. Inson borligʻi va uning mohiyati

Inson koʻplab fanlar oʻrganadigan predmetdir. Biologiya uni Homo sapiens turi sifatida qaraydi. Pedagogika uchun u tarbiya obʻekti, sotsiologiya uchun - turli munosabatlar subʻekti,

¹⁴ Қаранг: Гимопинов В.И. Культурология. Алмата 1997. 225-б.

kulturologiya uchun - madaniyatning ob'ekti va sub'ekti, iqtisodiy nazariya uchun - asosiy ishlab chiqarish kuchi va hokazo.

Tabiiy fanlar orasida an'anaviy (biologiya, antropologiya, meditsina va boshqalar) bilan bir qatorda nisbatan yangi fanlar (oliy nerv tizimi faoliyati fiziologiyasi, somatologiya, seksologiya va hokazo) paydo bo'ldi. Ijtimoiy bilim sohasida ham «eski» fanlar (psixologiya, sotsiologiya, tilshunoslik, etika) qatorida «yangi» fanlar (aksiologiya, germenevtika) kabilar faoliyat ko'rsatishadi.

XX asrda ilmiy bilimning shiddatli rivoji, parallel tarzda boruvchi fanlarning faol differentsiatsiyasi va integratsiyasi tabiiy-ilmiy va ijtimoiy fanlar chegarasida bir qator yangi fanlarning: bioetika va tibbiyot etikasi, sotsiobiologiya, psixofiziologiya va boshqalarning yuzaga kelishiga sabab bo'ldi. Bu hol falsafaning inson muammolarini ko'rib chiqishdagi metodologik roli haqidagi masalani yanada dolzarb etib qo'yadi.

Biz yuqorida aytib o'tganimizdek, inson ko'p fanlar tomonidan predmet sifatida qaraladi, shu sababli bizning oldimizda muhim bir vazifa – inson muammosining aynan falsafiy aspektlarini ochib berish turadi.

Tabiatshunoslik va jamiyatshunoslikda insonni tadqiq etishning hozirgi darajasi shundayki, bunda inson hozirgi to'plangan bilimlarni umumlashtirish va tizimlashtirish masalalari tobora ko'proq birinchi planga chiqmoqda.

Sharq-musulmon falsafasi doirasida inson muammosiga ikki xil yondashuvni ko'rish mumkin. Ulardan biri ko'proq taqdir haqidagi islom aqidasi suyanadi. Inson taqdiri oldindan belgilab qo'yilgan, shu sababli insonning qo'lidan keladigan birdan-bir ish - bu o'zini ana shu taqdirda belgilab qo'yilganidek tutish. Biroq, *Forobiy, Beruni, Ibn Sino, Alisher Navoi, Mirza Bedil*, XIX asr oxiri - XX asr boshlaridagi ma'rifatparvarlar - *Ahmad Donish, Muqimiy, Furqat, Zavqiy, Sattorxon Abdulg'afforrov* va boshqalar inson haqidagi gumanistik, ma'rifatparvar va demokratik konsepsiyaning shakllanishiga katta hissa qo'shdilar. Ularning ijodlari uchun insonga, uning kuchiga, aqliga, irodasiga ishonch xosdir, ular ommani ma'rifatli va bilimli bo'lishiga da'vat etdilar.

Yangi davr falsafasi insonning mohiyati va o'z-o'zini anglashi muammolariga qaytishi bilan ajralib turadi.

Tomas Gobbs, mexanik materializm tarafdori o‘laroq, insonning ruhiy dunyosi mexanik kuch-g‘ayrat va harakatlar majmuasidan boshqa narsa emas, deb hisobladi. Uning fikricha, inson faqatgina murakkab tuzilgan mexanizmdir xolos, u mexanika qonunlariga bo‘ysunadi. Gobbs ruhning alohida substansiya sifatida mavjudligini inkor etdi.

Rene Dekart insonning dualistik konsepsiyasini ishlab chiqdi. U inson o‘lik mexanizm (tana) bilan irodaga va fikrlash qobiliyatiga ega bo‘lgan substansiya (ruh)ning qo‘shiluvidan tashkil topgan, deb hisobladi.

Benedikt Spinoza o‘zining inson haqidagi ta’limotini insonning tabiatning bir qismi ekanligi, tana va ruhning birligi asosida yaratdi. Insonning butun ruhiy hayoti idrok va affektlar (quvonch, g‘am, lazzat)dan iborat. Insonni harakatiga keltiruvchi kuch - o‘zini saqlash va manfaatga intilishdir.

XVIII asr fransuz materialistlari *J.O.Lametri*, *K.A.Gelvetsiy*, *P.A. Golbax*, *D.Didro* va boshqalar inson haqidagi ta’limotini ishlab chiqishga katta xissa qo‘shdilar. Buni hatto ularning asarlarining nomlari ham tasdiqlab turadi: Lametrining «Inson-mashina», Gelvetsiyning «Inson haqida» va hokazo.

Lametri ijtimoiy rivojlanishning asosiy sabablari ulug‘ shaxslarning faoliyati va ma’rifatdir, deb hisoblar edi. Didro insonni oliy qadriyat, koinotning idrok markazi, butun madaniyatning yaratuvchisi deb hisobladi. Golbaxning nazarida esa, inson tabiatning bir qismi, u tabiat qonunlariga bo‘ysunadi. *Gelvetsiyning fikriga ko‘ra, insonning shakllanishida atrof muhit asosiy rol o‘ynaydi. U barcha odamlar o‘z qobiliyatlari va imkoniyatlariga ko‘ra tabiat tomonidan teng qilib yaratilgan, ularning qanday bo‘lishi faqat tarbiyaga bog‘liq deb hisobladi.*

XIX asr falsafiy fikrning inson haqidagi ta’limotni rivojlantirishdagi eng muhim yutuqlaridan biri - bu *Lyudvig Feyerbaxning* (1804-1872) falsafiy antropologizmidir. U inson mohiyati muammosini falsafasining «birdan-bir, universal va eng oliy» muammosi sifatida qaradi va birinchi planga olib chiqdi. Biroq Feyerbax, aslida, insonga biologik nuqtai nazardan qaraydi, uning ijtimoiy mohiyatini izohlamaydi.

Antropologik tamoyil (ya’ni, ob’ektiv olamni inson mohiyatining hosilasidan iborat bir narsa sifatida qarash) ekzistensializm,

hayot falsafasi, falsafiy antropologiya, antroposotsiologiya, freydizm va boshqa ko‘plab falsafiy va ijtimoiy oqimlarning asosida yotadi.

Ekzistensialistlar (*J.P.Sartr, A.Kamyu* va hokazo) falsafaning asosiy muammosi deb insonning mavjud bo‘lishi masalalarini hisoblaydilar (Ekzistensiya). Inson faqat o‘zini anglashi mumkin. *K.Yaspers* yozganidek: «Mavjud bo‘lish bilish demakdir va men ong sifatida mavjudman». Ekzistensializmning asosiy tamoyili - erkinlik tamoyilidir. Inson «ozod bo‘lishga mahkum etilgan» (*J.P.Sartr*). Ijtimoiy hayotning tangliklaridan chiqishning yo‘li - shaxsning individualistik borlig‘ida. Insonning o‘z diqqat markaziga qo‘yuvchi yana bir oqim – «*falsafiy antropologiya*». Bu oqimning asoschisi - Maks Sheler (1874-1928) falsafaning asosiy masalasi «Inson nima?:» degan savoldan iborat deb hisobladi.

Freydizmga avstriyalik psixolog *Zigmund Freyd* (1856-1939) asos solgan. U shaxs tuzilmasida uchta asosiy qatlamni ajratib ko‘rsatdi «U» ongosti, «Men» yoki «EGO» (ong), Yuksak «Men» (yuksak ong).

Yangi davrga kelib ayrim olingan inson shaxsining qimmatini, avtonomligi, o‘ziga xosligi qaror topdi. Bu ayniqsa, ijtimoiy-siyosiy fikr uchun xosdir. Ijtimoiy faollik, tadbirkorlik, ongli va foydali faoliyat, mustaqillik, individualizm, shaxsiy mas’uliyat, o‘z qadr-qimmatini bilish tuyg‘usi - mana bular shaxsning *g‘arb, yevropa-amerika konsepsiyalari* yuksak qadrlanadigan sifatleri hisoblanadi.

Shaxsning sharq modeli esa boshqachadir. Shaxsning *sharqqa xos modelining* bir nechta modifikatsiyalarini ajratib ko‘rsatish mumkin (islom, budda, konfusiy va hokazo). Shunday bo‘lsada, ular o‘rtasida ularni shaxsning *g‘arb modelidan* ajratib turuvchi muayyan mushtarakliklar mavjud.

Shaxsning sharq tipiga xos asosiy xususiyatlar quyidagilardir: mas’uliyat va majburiyatlarning inson huquqlari oldida ustuvorligi, xulq-atvordagi tradisionalizm, xulq-atvorning, jamoaviy modellari-ning individual me’yorlardan ustunligi, sotsiumga ko‘proq qaramlik, ijtimoiy muhit bilan aloqaning ko‘pligi.

Inson muammosining falsafaga oid masalalari deb quyidagilarni hisoblash mumkin: a) inson mohiyati; b) insonda ijtimoiylik va biologik (tabiiylik)ning nisbati; v) shaxsning erkinligi; g) insonning mavjud bo‘lishi (borlig‘i) va mohiyatining dialektikasi; d) inson hayotining maqsad va ma’nosi.

Falsafa va boshqa ijtimoiy-gumanitar fanlarda «*individ*», «*individuallik*», «*shaxs*» singari tushunchalar ko'p qo'llaniladi. Ularning o'xshashligi va farqlari jihatlari mavjud.

Individ - bu Homo sapiens biologik turining ayrim olingan, yakka vakili. Individning asosiy xususiyati - bu uning boshqalardan ajralganligi, alohidaligidir. Individ - bu insonning eng oddiy va abstrak tavsifi.

Individ - eng avvalo qandaydir ko'plikni bir vakili, ko'plarning biri. Shu ma'noda deyarli har bir odam - individ (ba'zan individium ham deyiladi va yoziladi).

Bu o'rinda bir narsani ta'kidlash lozim: ajralib turish, alohidalik insonning spetsifik xususiyati emas, ob'ektiv dunyodagi barcha predmetlar va hodisalar u yoki bu tarzda ajralib turadi. Ammo insonga nisbatan ko'proq boshqa bir tushuncha nisbat beriladi - «*individuallik*». U muayyan insonning noyobliki, betakrorligini anglatadi. Muayyan ma'noda individuallik - individdan shaxsga olib boruvchi pog'onadir. Inson tug'ilishidan individ bo'lib tug'iladi, biroq shaxs sifatida u o'z individualligining barcha imkoniyatlarini ochish orqaligina shakllana oladi.

Shaxs tushunchasi falsafada va umuman insonni o'rganuvchi fanlar majmuasida eng murakkab tushunchadir. Inson shaxsi rivojlanishining eng muhim biologik omili inson miyasidir. Ammo shaxs mohiyati - bu ijtimoiy xususiyatga molik hodisa. Miya esa moddiy organ bo'lib, u orqali shaxs o'z-o'zini namoyon etadi.

Inson borlig'ining o'ziga xos xususiyatlaridan biri bu **ongdir**. Inson azal-azaldan o'zigagina xos bo'lgan ongning nima ekaniligi to'g'risida o'ylab, bahslashib keladi. Ongni diniy tushunish uni ilohiy hodisa, xudo yaratgan mo'jiza tarzida talqin qilishga asoslanadi. Ko'pgina dinlarda inson ongi buyuk ilohiy aqlning mittigina aks etishi, uning namoyon bo'lish shakli tarzida tavsiflanadi. Inson tanasidagi ruh bizning istak va fikrlarimizning tashuvchisidir. Jon o'lishi bilan ong ham o'ladi.

Ong moddiylikning miyada aks etishi deb tushunishda, uning mohiyati inson tanasi faoliyati bilan bog'lab talqin etiladi. Bunday qarashlar ham qadimiy ildizlarga ega. XVIII asrga kelib ongni bevosita inson miyasi faoliyati bilan bog'lashga harakat qilgan qarashlar ham shakllandi. Ayni paytda materialistik yo'nalish nomini olgan bunday yondashuvlar doirasida ongning mohiyatini buzib

talqin qilish hollari ham paydo bo'lgan. Falsafa tarixida «Vulgar materializm» deb nom olgan oqim namoyandalarining qarashlari bunga misol bo'la oladi. Ularning fikricha, xuddi jigar safro ishlab chiqargani kabi, miya ham ongni ishlab chiqaradi. Bunday yondashuv natijasida ong ideal emas, balki moddiy hodisa, degan xulosa chiqadi. Vaholanki, safroni ko'rish mumkin, ammo ongni ko'rib ham, ushlab ham, o'lchab ham bo'lmaydi.

Inson miyasi nozik, murakkab tuzilishga ega bo'lgan tizimdir. Aynan uning murakkabligi ong paydo bo'lishi mumkinligining asosiy shartidir. Bunday holat ham uzoq davom etgan evolyutsiyaning tabiiy hosilasidir. Ammo yuksak darajada tashkil topgan miyaning o'zi ham hali ong paydo bo'lishi uchun yetarli emasligini unutmazlik lozim. Bu miya normal funksional faoliyat ko'rsatishi zarur. Va nihoyat, normal funksional faoliyat ko'rsatuvchi miya sohibi ijtimoiy munosabatlarga tortilgan bo'lishi shart.

Shu o'rinda vulgar materialistlar qarashlariga yana bir marta murojaat qilish lozim. Agar ular haq bo'lganida edi, hayvonot olamiga tushib qolgan inson bolalarida ham ong shakllangan bo'lishi kerak edi. Ular hayvonlar orasida bo'lganida ham jigar safro ishlab chiqaraveradi. Ammo, miya ongni ishlab chiqarmaydi. Bundan ongning ijtimoiy-ruhiy hodisa ekaniligi va u faqat jamiyatdagina shakllanishi mumkinligi haqidagi xulosa kelib chiqadi.

Ong psixik (ruhiy) in'ikosning o'ziga xos, yuksak shaklidir. Ammo, bu psixika va ong tushunchalarini aynanlashtirish uchun asos bo'la olmaydi. Negaki, psixika hayvonlarga ham xosdir. Gap inson psixikasi haqida ketganda ham, u ong tushunchasiga nisbatan keng qamrovlilik kasb etishini unutmazlik lozim. Z.Freyd fikricha, *psixika–ongsizlik, ong osti hodisalarini va ongning o'zidan* iborat uch qatlamdan tashkil topgan. Inson hayoti va faoliyatida ong bilan bir qatorda ongsizlik va ong osti hodisalari ham muhim ahamiyatga ega.

Ongsizlik doirasiga ong nazoratidan tashqarida qolgan sezgi, tasavvur, instinkt va intuitsiya kabi hodisalar ham kiradi. Ana shu xususiyatlarni inobatga oladigan bo'lsak, ongsizlik ong mavjudligi va rivojlanishining tabiiy sharti deyish mumkin. Ong osti hodisalari ham psixik jarayonlarning muhim bo'g'inidir. Z.Freyd fikricha, ular ongsizlik bilan ong o'rtasidagi chegaraviy sohadir.

Ong in'ikosning o'ziga xos shakli ekani, avvalo, unda aks ettiriladigan ob'ekt haqidagi muayyan bilimlar hissiy va ratsional

shaklda o'z ifodasini topadi. Demak, bilim ong tuzilishining asosiy unsuridir. Shuning uchun ham bilimlarning boyib, chuqurlashib borishi ong rivojlanishini xarakterlaydigan muhim belgi sifatida yuzaga chiqadi.

Ongning tarkibiga nazar solsak ijtimoiy va individual ong bir-biridan farqlanadi. *Ijtimoiy ong tabiiy va ijtimoiy voqelikning in'ikosi, jamiyatning muayyan davriga yoki qismiga tegishli bo'lgan umumiy his-tuyg'ular, kayfiyatlar, qarashlar, g'oyalar, nazariyalar majmuidir.*

Ijtimoiy ong tufayli jamiyatning o'z-o'zini anglashi sodir bo'ladi, kechayotgan jarayonlarga munosabati shakllanadi. Ijtimoiy o'zgarishlar bilan bir qatorda ijtimoiy ong ham o'zgarib rivojlanib boraveradi. Ammo bundan, aslo, ijtimoiy ongning taraqqiyoti faqat ijtimoiy voqelikdagi o'zgarishlargagina bog'liq ekan-da, degan xulosa kelib chiqmaydi. Zero, ijtimoiy ong o'z taraqqiyotida nisbiy mustaqillik harakteriga va ijtimoiy voqelikka faol aks ta'sir eta olish xususiyatiga ham egadir.

Individual ong muayyan guruh, elat, millatga mansub bo'lgan ayrim kishining ongi bo'lib, jamiyatdagi voqelik va real borliqning alohida olingan shaxsning ongida aks etishdir.

Ijtimoiy va individual ong o'rtasidagi o'xshashlik bir tomondan, har ikkalasining ham ijtimoiy voqelikni aks ettirishida ko'rinadi. Boshqa tomondan, ijtimoiy ong voqelikni individ ongi orqali aks ettiradi. Chunki, ijtimoiy voqelikda yuz beradigan o'zgarishlar avvalo, alohida kishilar ongida o'z aksini topadi va undan so'nggina ijtimoiy ongda gavdalanadi.

4. Hayotning ma'nosi va unda insonning vazifasi

Inson hayotning tezoqarligini yodda tutishi, odamzod hayotining bebaholigi haqida o'ylashi, o'lim haq ekanligini unutmasligi lozimligi haqidagi fikrlarga biz falsafa fani shakllanish jarayonining ilk bosqichidayoq, G'arb falsafiy an'anasida ham, Sharq falsafasida ham duch kelishimiz mumkin. SHundan beri o'tgan ikki yarim ming yildan ko'proq vaqt mobaynida bu borada deyarli hech qanday o'zgarish yuz bergani yo'q, zero, avvalgidek, odamzodning hayot yo'li tug'ilish vao'lish sanalari bilan chegaralanadi.

Shuningdek, birinchi sana doim muayyan, aniq bo'lsa, ikkinchi sana inson umrining oxirgi soniyalarigacha mavhum bo'lib qoladi.

Ayni shu sababli hayotning mazmuni muammosi har bir inson qarshisida ertami-kechmi ko'ndalang bo'ladi va u o'ziga aniq va uzil-kesil javob topish mumkin bo'lmagan savollarni beradi. «Bu dunyoda nima uchun yashayapman», deb so'raydi o'zidan inson va agar bu savolga o'zi javob bermasa, o'z hayotiga muayyan mazmun baxsh etmasa, bu ishni uning o'rniga hech kim va hech qachon bajarmasligini vaqto'tishi bilan anglay boshlaydi. Abadiyat qarshisida, o'lim qarshisida har kim, oxir-oqibatda, o'zi bilan o'zi tanho qoladi. Albatta, jamiyatda inson o'zini bu darajada yolg'iz his etmaydi, biroq, ekzistensialistlar fikriga ko'ra, bu hol toki inson boshqalarning ham o'z hayoti borligi va ular ham o'z hayotining mazmuni va o'zining vazifasi haqidagi o'ta shaxsiy muammolarni mustaqil echish zaruriyati qarshisida turganini anglab etgunga qadar davom etadi. Bundan ekzistensializm falsafasida yolg'izlik muammosi kelib chiqadi.

Har qanday jonli mavjudot singari inson hayotining nihoyasi borligi, boshqa mavjudotlardan farqli o'laroq u o'zining oxir-oqibatda o'limga mahkumligini anglashi ham falsafiy muammolar doirasiga kiradi. Bu - tasodifiy hol emas. Inson hayoti va o'limi masalalari asotirlar va dinlarda ham markaziy o'rinni egallagan. Kishilarda dastlab o'limdan qo'rqish tuyg'usi kuchli bo'lgan. Keyinroq asotiriy diniy tasavvurlar vositasida bu jarayon «majburiy» ekanligi haqidagi e'tiqod bilan almashindi. Asotirlarda hayvonlar ham, kishilar ham o'ladigan tana va o'lmas ruhga ega deb ko'rsatilgan. Ruh nozik, nomoddiy tabiatga ega bo'lib, o'zida inson vujudi timsolini gavdalantirgan. U yo'qolmaydi, o'lmaydi va o'z makonida yashaydi, hamda o'z joyini almashtirib turadi. Ba'zi diniy ta'limotlarda tana o'lgach, ruh bir jonzotdan ikkinchisiga o'tib turishi ko'rsatilgan.

Islom dinida inson hayoti, uning ma'nosi va o'limi masalasi katta o'rin olgan. Hayotning ma'nosi - bu uning salomatligi, doimiy rohat-farog'atga eltuvchi mehnat va bilimdir. Inson o'z hayotini xudbinlik va yovuzlikdan saqlamog'i, butun umri davomida oxiratni o'ylamog'i kerak. Inson hayoti, o'limi va manguligi masalasi tasavvuf tariqatlarida ham muhim o'rin olgan. Uning yirik ilk vakillari Hasan Basriy, Al Muxsimiy va Junaydlar islomning monoteistik talablariga muvoiq, insonning mohiyati va hayot yo'nalishi Olloh ko'rstgan yo'ldan borish, deb tushuntirdilar. Sufiy

mutafakkirlar - Abduxoliq G'ijduvoni, Ahmad Yassaviy, Najmiddin Kubro va Bahovuddin Naqshband ta'limotlarida hayotning ma'nosi, o'lim va mangulik masalalari insonning ilohiy mohiyatini bilishga intilishi, halol mehnat qilib boshqalarga mehr-muravvatli, rahm-shafqatli bo'lishi bilan bog'liq ravishda yoritildi.

Yevropadagi Yangi davr falsafasida ham Sharq falsafasi ta'siri ostida hayot va o'lim masalalariga yangi qarashlar shakllandi. Jumladan hayot va o'limni anglash muammosi ikki antropologiyaviy modelda - tabiiy inson va yangi Yevropacha inson modellari orqali ifodalanadi. Agar birinchi modelda inson (biologiya, fiziologiya, psixologiya va boshqa) fanlar ob'ekti bo'lsa, ikkinchisida u o'zini olamning markazi sifatida anglagan, aql idroki va erkinligini o'zi yo'naltiradigan, o'z hayotini o'tmishdan hozirgi, undan esa kelajakka qarab borishini tushungan ijtimoiy mavjudot sifatida baholanadi. Bu fikrlar insonga, uning hayoti mazmuni va maqsadga ratsionalyondashishning natijalaridir.

XIX asr ikkinchi yarmidan boshlab G'arb antropologik falsafasida shakllangan irratsional yo'nalishda («hayot falsafasi», ekzistensializm va boshqalar) o'lim biologiyaviy ma'nodagina tan olinmay inson borlig'ining nihoyasi sifatida qaraladi. Bu nuqtai nazarga binoan o'lim diniy yoki siyqa tabiiy tushunilishdan farqli o'laroq, sub'ektivlik sohasi voqeasiga aylanadi. F.Nitsshening so'zlari bilan aytganda inson o'limi uning hayotidan ahamiyatliroqdir. Ya'ni o'lim tuyg'usi inson hayotini ma'noli qiladi. Hayot va o'lim nisbatiga bunday qarashlar keyinroq Germaniyada (Shpengler), Ispaniyada (Ortego-i-Gasset), Fransiyada (J.P.Sartr, A.Kamyu) tomonidan rivojlantirildi.

Hozirgi inson ko'proq shartli mulohazalar asosida yashashga moyilki, uni bunday yashash va fikrlash yo'liga radio, televideniye, kino, teatr, badiiy adabiyot va albatta, o'zining mustaqil fikr-o'ylari olib kelgan. Natijada u o'zining o'limidan keyingi hayotidan ko'proq tashvishlanmoqda. Hayot qancha yaxshi bo'lsa kishiga o'lim shunchalik dahshatli ko'rinadi.

O'limni ma'naviy anglashdan undan keyingi umrning ma'nosi to'g'risidagi masala kelib chiqadi. Boshqacha aytganda, bu ma'noli yashalgan umrning o'limdan keyingi davomi, ya'ni yuksak manguligi masalasidir. Mangulik - inson o'z ijodiy, yaratuvchilik faoliyati bilan hayotda abadiy iz qoldirishdir. Inson dunyoda iz qoldirgan yaxshi

nom - uning ikkinchi umridir. Shu sababli insoniyat xayrli, adolatli ishlar qilib, yaxshi nom qoldirgan kishilarni abadiy hurmat bilan tilga oladi.

NAZORAT UCHUN SAVOLLAR:

1. Jamiyat deganda nimani tushunasiz?
2. Jamiyatning qanday sohalari farqlanadi?
3. Falsafa tarixida jamiyat to'g'risida qanday falsafiy ta'limotlar yaratilgan?
4. Fuqarolik jamiyati deganda nimani tushunasiz, uning qanday belgilari mavjud?
5. Sivilizatsiya tushunchasi o'zida nimani aks etiradi?
6. Lokal sivilizatsiyalar tushunchasining mazmun-mohiyati nimadan iborat?
7. Sivilizatsiya va madaniyat tushunchalarining o'zaro nisbati qanday?
8. Insonning mohiyati to'g'risida qanday ta'limotlar vujudga kelgan?
9. Ong nima, ongning hosil bo'lishi haqida qanday qarashlar mavjud?
10. Inson hayotining ma'nosi nimada?

TAVSIYA ETILADIGAN ADABIYOTLAR:

1. Davronov Z., Shermuhamedova N., Qahhorova M., Nurmatova M., Husanov B., Sultonova A. Falsafa. – Toshkent: TMU, 2019
2. Чумаков А.Н. Философия. Учебник. 2-издание.-Москва: ИНФРА-М,2018
3. Шермухамедова Н.А. Фалсафа. 2-нашр. Тошкент: Ношир, 2020. 667бет
4. Jaspers. The origin and goal of history. New Haven and London. Yale University Press. 1965. P – 77. (P –19)
5. Мирзиёев Ш.М. Буюк келажакимизни мард ва олижаноб халқимиз билан қураимиз Т: Ўзбекистон, 2017 - 484 б.
6. Кармин А.С., Новикова Е.С. Культурология. Киев, Харьков-Минск.2003
7. Худойбергганов Р. Ўлим ва бархаётликнинг фалсафий методологик тахлили. Тошкент: Ўзбекистон, 2017

8. Шермухамедова Н.А. Инсон фалсафаси. -Тошкент,
Ношир,2016

АХБОРОТ МАНБАЛАРИ:

1. [www. ziyonet.uz](http://www.ziyonet.uz)
2. www.philosophy.ru

Mavzu: RIVOJLANISH NAZARIYASI (DIALEKTIKA)

Tayanch soʻz va iboralar: *Rivojlanish, taraqqiyot, qonun, miqdor va sifat, sakrash, qarama-qarshilik, kurash, ziddiyat, inkorni inkor, yakkalik, alohidalik, umumiylik, sabab va oqibat, sistema va element, butun va qism, mohiyat va hodisa, zaruriyat va tasodif, imkoniyat va voqelik*

1. Falsafa tarixida rivojlanish haqidagi qarashlar evolyutsiyasi

Rivojlanish gʻoyasi inson ongida uzoq asrlar davomida shakllanib boradi. Lekin dastlabki davrlarda mutafakkirlar rivojlanishni butunlay yangi narsaning, yangi bosqichning paydo boʻlishi, deb tushunish darajasiga koʻtarila olmaganlar. Rivojlanishni butunlay yangi sifat oʻzgarishi, eskiga nisbatan jiddiy yangining paydo boʻlishi, deb tushunishda Uygʻonish davri Sharq va Oʻrta Osiyo mutafakkirlari, keyinchalik esa oʻrta asr xristian, diniy va tarix falsafasi mutafakkirlari bir qadar oldinga ketadilar. Ularning qarashlarida rivojlanish gʻoyasini insoniyat jamiyati tarixiga tatbiq etishga urinishlarni uchratamiz.

Rivojlanish gʻoyasini bir butun dunyo rivojlanishi bilan bogʻlab tushunishda muhim qadamni birinchi boʻlib fransuz faylasufi *Rene Dekart* qoʻyadi. U, xudo dunyoni yaratayotib, unga dastlabki turtkini kiritgan va uni harakatga keltirgan, deydi. XVIII asr fransuz maʼrifatparvarlari *Volter* va *Russo* inqilobiy qayta qurishni oʻz ichiga olgan tarixiy rivojlanish gʻoyasini ilgari surishadi. Ularning izdoshi *Kondorse* esa oʻzining jamiyatning ilgarilama harakati, uzluksiz taraqqiyot toʻgʻrisidagi taʼlimotini yaratadi. Bu mutafakkirlar oʻz qarashlarida gʻoyaviy omillar (masalan: axloq, din, huquq va shu kabilar) jamiyatni harakatga keltiruvchi, rivojlantiruvchi asosiy kuchlardir, degan gʻoyani ilgari suradilar.

Nihoyat, rivojlanish toʻgʻrisidagi har xil qarashlarning sintezi sifatida bir butun taraqqiyot nazariyasi faqat nemis klassik falsafasidagina paydo boʻldi. Bu falsafaning asoschilaridan biri *I.Kant* rivojlanish gʻoyasini Quyosh sistemasi va barcha yulduzlar dunyosini izohlashga tatbiq etib, uni hatto insonning ijtimoiy rivojlanishiga, xususan, insonning axloqiy rivojlanishiga ham joriy etishga urinadi. Kantning shogirdi *Gerder* esa rivojlanish gʻoyasini

butun xalqlarning tarixi taraqqiyotiga va insoniyat madaniyati taraqqiyotiga birinchi bo‘lib tatbiq etadi. Bu davrga kelganda, rivojlanish g‘oyasini **dialektika** tushunchasi ifodalay boshlaydi.

Dialektikani rivojlanish haqidagi har taraflama, mazmun jihatdan boy va chuqur ta’limot sifatida birinchi marta nemis klassik falsafasining buyuk vakili Gegel ishlab chiqdi. Gegelning ulug‘ xizmati shu bo‘ldiki, u birinchi bo‘lib, butun tabiiy, tarixiy va ma’naviy dunyoni bir jarayon shaklida, ya’ni uzluksiz harakat qilib, o‘zgarib, qaytadan tuzilib, taraqqiy qilib turadigan holda ko‘rsatdi va bu harakat bilan taraqqiyotning ichki bog‘lanishini ochib berishga urindi. Natijada, insoniyat tarixi insoniyatning o‘zining taraqqiyot jarayoni sifatida maydonga chiqdi va endilikda tafakkurning vazifasi bu jarayonning barcha yanglishib yurishlari ichida uning izchil bosqichlarini kuzatib borish va zohiriy tasodiflar orasida bu jarayonning ichki qonuniyatlarini isbot etishdan iborat bo‘lib qoldi. Gegelning taraqqiyot to‘g‘risidagi bu qarashi dialektika haqidagi falsafiy ta’limotni yanada boyitdi.

“Rivojlanish” tushunchasi ko‘p hollarda olg‘a qarab borishning sinonimi sifatida “*progress*” tushunchasiga tenglashtiriladi. Bugungi kunda insoniyat jamiyatining rivojlanishi, unda sodir bo‘layotgan o‘zgarishlar rivojlanishning murakkab jarayon ekanligidan dalolat bermoqda. Unda muayyan davriy o‘zgarish bilan bir qatorda, progressga tomon takrorlanmas o‘zgarishlar, turli xil zigzaglar mujassamligi ham ma’lum bo‘lmoqda. Ayniqsa, keyingi paytlarda jamiyatda yuz berayotgan o‘zgarishlar tahlikali tendensiyalar, halokatlar xavfi bo‘lgan jarayonlarni ham o‘z ichiga olishligi ravshan bo‘lmoqda. Bu jarayonlarni to‘g‘ri tushunib olish va ularga to‘g‘ri yondashib, to‘g‘ri xulosalar chiqarish uchun bizga yangicha fikrlash juda zarur bo‘lmoqda. Masalan, bizning shu paytgacha o‘ylamasdan tabiat boyliklaridan talon-tarojlik bilan foydalanib kelishimiz natijasida bugungi kunda tabiat o‘z boshidan umumiy tanazzul (tanglik)ni kechirishi xavfi paydo bo‘ldi. Shuning uchun tabiat va jamiyatda yuz berayotgan hozirgi jarayonlarning tahlili rivojlanishning falsafiy tushunchasini qayta ko‘rib chiqishni taqozo qilmoqda. Bunga sabab rivojlanish jarayonida turli xil o‘zgarishlarning ziddiyatli xarakterlari namoyon bo‘layotganligidir. Rivojlanish jarayoni shu bilan birga, o‘z tabiatiga ko‘ra turlicha yo‘nalishdagi, bir-biriga qarama-qarshi va ayni vaqtda bir-biridan

ajralmas tendensiyali tomonlarga ham ega. Bu tendensiyalar differentsiatsiya va integratsiya jarayonlarining birligidan iboratdir.

2. Dialektika rivojlanish haqidagi ta'limot

Harakat, taraqqiyot, umumiy bog'lanish va aloqadorlik to'g'risidagi falsafiy ta'limotlar ham falsafa fani bilan birga paydo bo'lgan. Bu muammolar tahlili falsafada «dialektika» tushunchasi orqali ifodalangan. Bu tushuncha falsafa tarixida turli davrlarda turli ma'nolarni ifodalab kelgan. Dialektika dastlabki davrlarda o'zaro bahs, munozara olib boruvchi mutafakkirlarning muhokamalaridagi qarama-qarshi, zid fikrlarning to'qnashuvi va shular asosida haqiqatni aniqlash ma'nosini ifodalagan.

Antik davr mutafakkirlarining ma'lumotiga ko'ra, munozarada ishtirok etuvchilar, o'z muhokamalarida bir-birlariga muqobil savollarni berib, bu savollarga har tomonlama yondoshib, ulardagi bir tomonlamaliklarni bartaraf qilishga uringanlar. Bunda, ular, o'z muhokamalarida har xil nuqtai nazarlarni hisobga olgan holda, ilmiy, nazariy, axloqiy, siyosiy, huquqiy va shu kabi voqea - hodisalar to'g'risida o'z qarashlarini ishlab chiqqanlar. Ular shundan kelib chiqib, dialektika deganda o'zaro bahslashuv san'atini, munozara asosida haqiqatga erishish usulini tushunganlar. Masalan, antik davr mutafakkiri Suqrot dialektikani bahslarda yo'l qo'yiladigan qarama-qarshi fikrlar o'rtasidagi ziddiyatlarni ochish orqali haqiqatga erishish san'ati, deb tushungan.

Dialektikani bahs san'ati sifatida tushunish hatto o'rta asrlarda ham davom etgan. Dialektikaga munozara san'ati sifatida qarash o'rta asrlarda yashagan O'rta Osiyo mutafakkirlariga ham xos bo'lib, hatto bu narsa Uyg'onish davrlarida ham davom etgan. Bu davr mutafakkirlarida ham dialektika savol-javob san'ati sifatida o'zgacha fikrlarni rad qilish usuli bo'lib xizmat qiladi. Asrlar davomida to'planib borgan dialektik munozara madaniyati murakkab muammolarni muhokama qilish, ulardagi turli qarama-qarshi nuqtai nazarlarni ochish, aniqlash va tushunish mahoratining qaror topishi inkor qilib bo'lmas ahamiyat kasb etdi. Bora-bora dialektika qarama-qarshi nuqtai nazarlar, ular o'rtasidagi ziddiyatlarni ochish usuli sifatida qaraladigan bo'ldi. Shunday qilib, sekin-asta inson ijodiy

tafakkuri o'z tabiati bilan dialektik ekanligi haqidagi tasavvur paydo bo'ldi.

Lekin ma'lum vaqt o'tishi bilan dialektika faqat kishilarning o'zaro munozaralarigagina xos emasligi ma'lum bo'la bordi. Oqibatda, dialektika faqat inson fikrlash jarayonigagina xos bo'lmasdan, balki u tabiat va jamiyatdagi narsa va hodisalarga ham xos, deb qarala boshlandi. Ayniqsa, bu qarash borliq shakllari va turlari o'rtasidagi bog'lanish va aloqadorliklarning, ular doim o'zgarib, rivojlanib, bir holatdan ikkinchi holatga o'tib turishlarining aniqlanishi bilan yanada rivojlandi. Natijada, «dialektika» tushunchasi insonni, uni qurshab turgan dunyoni bilish, uni tushunish va izohlashning umumiy usuli ma'nosini ifodalay boshlaydi.

Vaqt o'tishi bilan «dialektika» tushunchasi hamma narsalar: xoh katta, xoh kichik bo'lishiga qaramasdan, o'zgarib, o'zining oldingi xususiyatlarini o'zgartirib, ilgari ega bo'lmagan yangi xususiyatlar hosil qilib borishlarini ham ifodalay boshlaydi. Shu asosda asta-sekin dunyoni dialektik tushunish, borliq va bilishga dialektik qarash qaror topa boshlaydi. Lekin dunyodagi barcha o'zgarish, aloqadorlik va rivojlanishlarni falsafiy jihatdan tushunib yetish juda qiyinlik bilan kechdi. Sababi: insoniyat taraqqiyotining juda uzoq davrlarigacha kishilar kosmosni, o'simliklar, hayvonot dunyosini, hatto kishilarning o'zlarini ham o'zgarmas, doimo bir xilda turadi, deb bilishgan. Dunyoning o'zgaruvchanligi, undagi narsa va hodisalarning bir-birlariga bog'liqligi to'g'risidagi tasavvurlarning paydo bo'lishi insoniyatning dunyoni bilishi jarayonida juda katta kashfiyot bo'lgan.

3. Qonun tushunchasi. Qonunlarning turlari

Dunyoning mavjudligi botiniy va zohiriy o'zgarishlarning abadiy takrorlanib turishidan iboratdir. Bu takrorlanishlar esa o'z mohiyati va xususiyatlarini saqlab qolganliklaridan **qonun** va **qonuniyat** tusini olgan.

Qonun tushunchasi kundalik hayotimizda nisbatan tez-tez ishlatib turiladigan tushunchadir. Xususan, fizika yoki kimyo qonunlari deymiz, tabiat qonuni yoki bo'lmasa, iqtisodiy qonunlar, yuridik qonunlar va h.k. Eng avvalo, shuni aytish kerakki, olamdagi barcha narsa – tabiat, jamiyat va inson taraqqiyoti ma'lum qonunlar asosida amalga oshadi.

Fanlarning (ijtimoiy, gumanitar, tabiiy va h. k.) asosiy vazifasi har bir soha bo'yicha tadqiqot o'tkazib, qonunlarni kashf qilish yoki ularning amal qilish xususiyatlarini o'rganish va ochib berishdan iborat.

Qancha ko'p qonun kashf qilinsa, taraqqiyot shuncha tez bo'ladi. Taraqqiyot qonunlarini bilmasdan turib, rivojlanishga erishish qiyin.

Qonun – *olamdagi narsa va hodisalarning muhim, zaruriy, umumiy va takrorlanib turuvchi bog'lanishlari, o'zaro aloqalari va munosabatlarining namoyon bo'lishidir.*

Endi qonunning belgilariga to'xtalamiz:

– Qonun turli-tuman aloqadorliklar, bog'lanishlardan faqat muhimlarini, ya'ni shunday bog'lanishlarni ifodalaydiki, bular olamning mavjudligi, o'zgarishlari va undagi narsa hamda hodisalarning mohiyatidan kelib chiqqan bo'ladi;

– Qonun zaruriy bog'lanishlarni ifodalaydi, ya'ni tasodifiy bog'lanishlar, goh paydo bo'lib, goh yo'qolib ketadigan bog'lanishlarga asoslanmaydi;

– Qonun narsa va hodisalarning umumiy bog'lanishlarini ifodalaydi.

Qonun nisbatan barqaror, takrorlanib turuvchi bog'lanishlarni (munosabatlarni) ifodalaydi, ya'ni bir safar yuz berib, ikkinchi safar yuz bermaydigan bog'lanishlarni qonun qamrab olmaydi. Masalan, 2022 yil qishdan keyin bahor kelib, 2023 yilda qishdan keyin birdaniga yoz kelishini tasavvur qilib bo'lmaydi. Chunki, bu tabiat qonuni – fasllar o'zgarishi qonuni doirasiga kirmaydi.

Tabiat qonunlarining yana bir eng muhim xususiyati – u ob'ektiv xarakterga ega, ya'ni u insonga ham, insoniyatga ham bog'liq emas. Biror kishi, hatto millatning irodasi bilan ham, tabiat qonuniga tub o'zgartirish kiritish yoki uni butunlay yo'q qilish mumkin emas. Chunki bu qonunlarning asosini tashkil qilgan bog'lanishlar, munosabatlar ob'ektiv xususiyatga ega. Qonunlarning bir qancha turlari bor. Ular *fan qonunlari, yuridik qonunlar, falsafa qonunlari.*

Fan qonunlari ob'ektiv voqelik qonunlarining inson tafakkuridagi in'ikosidir. *Fan ta'riflab beradigan qonunlar muayyan sharoitdagi ob'ektiv, umumiy, zarur va muhim aloqalarning in'ikosidir.* Biroq ob'ektiv mavjud bo'lgan qonuniyatli aloqa ta'riflab berilgan qonunga qaraganda ancha keng qamrovlidir, chunki bu qonun bilish jarayonida yangi faktlarga ega bo'lib borilgan sari doimo aniqlanib boradi.

Qonunlar o'zining *ifodalash shakllari* bo'yicha bir-biridan farq qiladi. Bir xil qonunlar hodisalar o'rtasidagi qat'iy miqdoriy bog'liqlikni aks ettiradi va fanda matematik formulalar bilan qayd etiladi (masalan, butun olam tortilish qonuni). Boshqa xil qonunlarni esa qat'iy matematik formulalar bilan ifodalab bo'lmaydi (masalan, tabiiy tanlanish qonuni). Qonunlarni sinflarga bo'lish g'oyat muhim ahamiyatga ega: dinamik qonunlar (qattiq determinatsiya), *statistik* (ehtimoliy) qonunlar, *simmetrik* qonunlar, *boshqaruv* qonunlari. Qonunlarning turli sinflari mavjudligi dunyoda sifat jihatdan turli tuman muhim aloqalar mavjudligini aks ettiradi, bu esa ilmiy bilim tuzilmasida, uning tuzilish mantig'ida o'z ifodasini topadi.

Falsafa qonunlariga **qarama qarshilik va ziddiyat, miqdor o'zgarishlari va sifat o'zgarishlari dialektikasi, inkorni-inkor** qonunlari kiradi.

Borliqdagi har bir narsa yoki hodisa qarama-qarshi tomonlarning birligidan iborat bo'ladi. Har bir narsa va hodisa bir-birini taqozo qiluvchi va bir-birini o'zaro inkor etuvchi tomonlar, xususiyatlar va tamoyillarga ega. Masalan, elektrda manfiy va musbat, tabiatda esa o'zaro tortilish va itarilish, tirik organizmda assimilyatsiya va dissimilyatsiya kabilar. Ana shu *bir-birini taqozo etuvchi va o'zaro bir-birini inkor qiluvchi tomonlar o'rtasidagi munosabat ziddiyat deb ataladi*. Xuddi shu ziddiyat qarama-qarshi tomonlar o'rtasidagi kurash va rivojlanishning sababi, manbai bo'lib hisoblanadi. Rivojlanishning har bir bosqichi o'ziga xos ziddiyatlar va turli qarama-qarshiliklarning paydo bo'lishi, rivojlanishi va hal bo'lishidan iborat. Qarama-qarshiliklar va ularning o'zaro munosabati, ziddiyat va ularning birligi jamiyatga, ijtimoiy hodisalarga, insonga, inson faoliyatiga, hatto uning bilish jarayoniga ham xosdir. Taraqqiyot ziddiyatlarning paydo bo'lishi, rivojlanishi va bartaraf etilishi jarayonidan iborat ekanligini tushunib olish uchun *ayniyat, tafovut, ziddiyat, qarama-qarshilik* kabi tushunchalarning o'zaro munosabatlarini bilib olish lozim.

Narsa va hodisalaridagi o'zaro o'xshash tomonlar birligi ayniyat deyiladi. Aynanlik narsa va hodisalarning tomonlari va xususiyatlarining birga mavjudligini ifodalaydi. Har bir narsa yoki hodisada ayniylik bilan birga, tafovut ham mavjud bo'ladi. *Tafovut narsa va hodisalar tomonlarining har birining farq qiluvchi jihatlarining ifodalanishidir*. Borliqda o'z qarama-qarshi tomonlariga

ega bo'lmaydigan narsa va hodisa bo'lmaydi. Binobarin, ularda ayniyat ham, tafovut ham bo'ladi. Tafovutlarning rivojlanishi ziddiyatning kelib chiqishiga olib keladi. Ziddiyatning mavjudligi taraqqiyotning manbai va harakatga keltiruvchi kuchini taqozo etadi.

Qarama-qarshilik deb, borliqdagi narsa, hodisa va jarayonlarning o'zaro bir-birini istisno qiladigan, shu bilan birga, bir-birini taqozo etuvchi tomonlari, tamoyillari va kuchlarining o'zaro munosabatlari tushuniladi. Umuman, qarama-qarshiliklarni, ular orasidagi ayniyat, tafovut, ziddiyatlarni o'rganish *qarama-qarshiliklar birligi va kurashi* haqidagi ta'limotning mohiyatini bilishga yordam beradi. Chunki, har qanday narsa va hodisalarning o'zgarishi va rivojlanishi ulardagi mavjud ziddiyatlar birligi va kurashi natijasida yuz beradi. Ziddiyatlar rivojlanib, keskinlashgan holatida hal qilinmasa, konfliktga aylanishi mumkin. Ziddiyatlarning hal qilinishi o'zgarish va rivojlanishga, bir sifatda narsa yoki hodisaning boshqa sifatda narsa yoki hodisaga aylanishiga, eski narsa yoki hodisa o'rniga yangi narsa va hodisa paydo bo'lishiga olib keladi.

Ziddiyatlar juda xilma-xildir. Ular narsa va hodisalarning harakati va rivojlanishida turlicha rol o'ynaydi hamda har xil vazifani bajaradi. Ular, odatda, ichki va tashqi, asosiy va asosiy bo'lmagan, antagonistik va noantagonistik ziddiyatlarga bo'lib o'rganiladi. Umuman olganda, o'zgarish va rivojlanish jarayonida turli-tuman ziddiyatlar paydo bo'lishi, rivojlanishi va turlicha hal qilinishi mumkin. Bu bilan ziddiyatlar butunlay tugamaydi. Ularning eskilari o'rniga yangilari paydo bo'lib, ular ham ma'lum vaqtdan so'ng eskirib, o'rnini yana yangilari olib, shu asosda rivojlanish cheksiz davom etaveradi.

Bizni qurshab turgan narsa va hodisalarni o'rganar ekanmiz, ular bir-birlaridan o'zlarining turli xususiyatlari bilan farqlanishlarini ko'ramiz. Bunda ularni bir-biridan farq qildiruvchi narsa ularning sifatidir. **Sifat** *deb, narsa va hodisalarga nisbiy barqarorlik bag'ishlaydigan, ularning ichki muayyanligini ta'minlaydigan, bir narsa va hodisani ikkinchi narsa va hodisadan farq qildiradigan barcha muhim belgi va xususiyatlarning birligiga aytiladi.* Sifat bir narsa yoki hodisani boshqa narsa yoki hodisadan ajratib turadigan shunday muayyanlikki, uning o'zgarishi uning o'rniga boshqa narsa va hodisani vujudga keltiradi. Tabiat va jamiyat juda ko'p xilma-xil

narsalar, voqea va hodisalarning birligidan tashkil topgan. Ularning bunday xilma-xilligi narsa va hodisalar o'rtasidagi sifatli tafovutlarning ifodasidir. Masalan, noorganik tabiat bilan organik tabiat sifat jihatdan bir-biridan farq qiladi. Organik tabiat o'z atrofidagi muhit bilan uzluksiz modda almashinib turadi. Noorganik tabiatda bunday modda almashinish bo'lmaydi, o'z navbatida, organik tabiatning turli qismlari o'rtasida, masalan, o'simliklar bilan hayvonlar o'rtasida ham sifat jihatdan farq bor.

Biroq, inson ularga nisbatan butunlay boshqacha sifatga ega. Odatda bir narsa yoki hodisaning sifati boshqa narsa yoki hodisa bilan bo'lgan munosabatida aniqlanadi. Shu bilan birga, sifat bir narsani ikkinchi bir narsadan ajratibgina qolmasdan, balki uning boshqa narsalar bilan bog'liqligini ham ko'rsatadi. Shuning uchun muayyan sifatga ega bo'lgan narsa va hodisalarni bir-biridan ajratib, bir tomonlama o'rganish bilan chegaralanmay, balki ularni bir-biri bilan bog'laydigan umumiy xususiyatlari asosida ham o'rganish zarur.

Narsa va hodisalarning sifati ularning xususiyatlari orqali namoyon bo'ladi. Har bir narsa yoki hodisa ko'pgina xususiyatlarga ega bo'lib, bu xususiyatlardan bir qanchasi birikib, shu narsa yoki hodisaning muayyan sifatini tashkil qiladi. Bunda sifat bilan xususiyat bir narsa emasligi ma'lum bo'ladi. Sifat narsa va hodisaning umumiy xarakteristikasini berib, uning mohiyatini ifodalaydi. Xususiyatlar esa sifatning ifodasidir, ularning muhim va nomuhim xususiyatlari o'zgarishi bilan ularning sifati ham o'zgarishi mumkin. Bundan ma'lum bo'ladiki, narsa va hodisalarning muhim xususiyatlari ularning sifatining o'zgarishlarida katta rol o'ynaydi. Narsa va hodisalar nomuhim xususiyatlarini yo'qotishlari yoki yangidan hosil qilishlari natijasida, ular o'z sifatlarini o'zgartirmaydilar. Agar bu narsa va hodisalar o'zlarining muhim xususiyatlarini yo'qotsa yoki o'zgartirsalar, ular yangi sifatga o'tadilar. Masalan, benzin uchun rang muhim xususiyat emas. Benzin rangini yo'qotgani yoki boshqa rangga kirgani bilan u boshqa suyuqlikka aylanmaydi. Tez yonuvchanlik esa benzinning muhim xususiyatidir. Benzin o'zining bu xususiyatini biror sabab bilan yo'qotsa, u dvigatel uchun yonilg'i bo'lmay qoladi, natijada, sifat jihatidan boshqa kimyoviy moddaga aylangan bo'ladi. Narsa va hodisalarning sifat va xususiyatlari ham ob'ektivdir.

Shuni aytish kerakki, borliqdagi narsa va hodisalar bir-biridan faqat sifatlari bilan emas, balki miqdorlari bilan ham farqlanadilar. Ularning sifatlari doimo miqdorlari bilan birga mavjuddir. *Narsa va hodisalaridagi son, hajm, daraja kabi tomonlarning muayyanligi miqdor deb ataladi.* Narsa va hodisalarda miqdor turlicha ifodalanadi. Ularda miqdor bir holatda son tariqasida, ikkinchi holatda o'lov daraja tariqasida, uchinchi holatda esa narsa va hodisalarning makondagi o'zaro munosabati (uzunligi, kengligi, balandligi) tariqasida ifodalanadi.

Ijtimoiy hodisalarning miqdor muayyanligini, tabiat hodisalarida bo'lganidek, hamma vaqt ham aniq ifodalab bo'lmaydi. Lekin bunda ham sifat va miqdor birlikda bo'ladi. Masalan, bir ijtimoiy tuzum ikkinchi ijtimoiy tuzumdan ishlab chiqaruvchi kuchlarning taraqqiyoti, ishlab chiqarish munosabatlarining xarakteri jihatidan farq qilishi bilan birga (sifat), ishlab chiqarishning o'sish sur'ati, unumli mehnat bilan shug'ullanuvchi odamlarning soni, milliy daromadning ma'lum miqdori, uning jamiyat a'zolariga taqsimlanishi (miqdor) va shu kabilar bilan farq qiladi. Miqdor ham sifat kabi ob'ektiv mavjud bo'lib, u predmet va hodisalarning eng muhim tomonini ifodalaydi. Shuning uchun narsa va hodisalarni o'rganishda ularning miqdor va sifatini, uzviy bog'likligini e'tiborga olmoq lozim. Har bir narsa va hodisa muayyan miqdor va sifat birligidan iborat me'yorga ham ega bo'ladi.

Me'yor narsa va hodisalarning miqdor va sifat birligini qamrab oluvchi chegaradir. Boshqacha qilib aytganda, sifat bilan miqdorning birligi me'yor, deyiladi. *Me'yor narsa va hodisalarning shunday muayyanligiki, uning buzilishi narsa yoki hodisaning sifatining o'zgarishiga, uning boshqa sifatga o'tishiga, ya'ni boshqa narsa va hodisaga aylanishiga olib keladi.* Ijtimoiy hodisalarda me'yorning roli juda kattadir. Ayniqsa, san'atda me'yor juda muhimdir. Tabiat va inson go'zalligini me'yordan chiqib ifodalash mumkin emas.

O'zgarish va rivojlanishda miqdorning sifatga o'tishi, eski sifatning yangi sifatga aylanish jarayoni falsafada *uzluksizlikning uzilishi*, deyiladi. *Ayni shu uzluksizlikning uzilishi tufayli bir sifatdan ikkinchi sifatga o'tish jarayonini falsafada sakrash, deb ataladi.* Sakrash narsa va hodisalarning butun uzluksiz rivojlanish davomida tayyorlanib, shu uzluksiz rivojlanish momenti tugab, uzilish sodir bo'lishi bilan zaruriy ravishda yuz beradi. *Masalan, moddiy olam*

rivojlanishida noorganik tabiatdan organik tabiatning paydo bo'lishi, ayni vaqtda buyuksakrash bo'lgan. Sakrash birdaniga, to'satdan bo'ladigan holatgina emas balki yangi sifat elementlari ko'payishi orqali yuz beradigan tadrijiy jarayon hamdir. Sakrashlarni ikki turga bulish mumkin: birinchisi-portlash yo'li bilan bo'ladigan sakrashlar, ikkinchisi - sekin-asta tadrijiy yo'l bilan bo'ladigan sakrashlar.

O'zgarish va rivojlanish jarayonida o'z-o'zini inkor etish tamoyili nihoyatda muhim hisoblanadi. *Bunda vorislik – eskining inkori va yangilikning shakllanishi sifatida namoyon bo'ladi. Ana shu jarayonlarning doimiy takrorlanishi **inkorni inkor** qonunining mohiyatini bildiradi.*

Mazkur qonunga muvofiq ob'ektiv voqelikdagi narsa va hodisalarning rivojlanishi jarayonida eskining yangi tomonidan inkor qilinishi ro'y beradi. Biroq, aksariyat hollarda, eskilik butunligicha inkor qilinmaydi, undagi ijobiy tomonlar saqlanib qoladi.

Inkor tushunchasi kundalik ongda «yo'q», so'zi bilan qo'shib ketadi, inkor qilmoq – «yo'q» demakdir, biror narsani rad etmoqdir. Lekin dialektikada inkor kundalik ongda ishlatiladigan tushunchadan farq qiladi. Dialektikada inkor qilish to'g'ridan-to'g'ri «yo'q»degani emas, ya'ni narsani mavjud emas, deb e'lon qilmoq yoki uni har qanday usul bilan yo'qotib tashlamoq emas.

Inkorni dialektik tushunish yangining eski bilan oddiy almashuvi bo'lmasdan, balki eskining bag'rida vujudga kelib, undan foydalanib, qaror topishini tan olishdir. Dialektik inkorning muhim ikki jihati mavjud: birinchisi, eskining o'rniga yangining kelishi tabiiy-tarixiy jarayon bo'lganligi uchun taraqqiyotning muhim sharti hisoblansa; ikkinchisi, u yangini eski bilan vorisiy bog'liq ekanligini ham ifodalaydi.

Inkorni inkor qonunini tushunish uchun uni nega shunday deb atalishini izohlamoq lozim. Falsafaning bu ta'limotini ikki marta takrorlanuvchi inkorda ifodalanishi olamdagi narsa va hodisalarning doimiy ravishda o'zgarib, bir holatdan ikkinchi holatga o'tib borishi va oqibatda, rivojlanish uzluksiz ekanligidan kelib chiqadi.

Bu qonunga ko'ra, har bir mavjud bo'lgan narsa va hodisa o'zigacha bo'lgan sifat va miqdor inkor etilishining mahsuli, shu bilan birga, ana shu narsa va hodisalarning o'zi ham sharoitning o'zgarishi, vaqtning o'tishi bilan inkor etilishga mahkumdur. Demak,

har bir narsa va hodisaning o'zgarishi va rivojlanishi hamisha ikki va undan ko'proq inkor etishlar bilan amalga oshadi. Insoniyat tarixi – avlodlar almashinuvi tarixidir, deyilganida ham ana shunday hol nazarda tutiladi.

Inkorni inkorning yana bir muhim belgisi shuki, taraqqiyotdagi davriylikning muayyan xalqasida, ya'ni navbatdagi inkor bosqichida uning oldingi bosqichidagi ba'zi belgilar takrorlanadi. Masalan, *don o'simlikdan yana donlarga aylanadi, keyinroq yana o'simlikka va hokazo.*

Inkorni inkorning amal qilishi tufayli taraqqiyot tug'ri chiziq shaklida emas, doira shaklida bo'ladi, uning oxirgi nuqtasi boshlang'ich nuqtaga yaqinlashadi. Lekin, bu yaqinlashuv uning oxirgi nuqta bilan tutashishi bo'lmasdan, balki yuqori bosqichda sodir bo'lishi sababli taraqqiyot spiral shaklga ega bo'ladi. Bu spiralning har bir yangi o'rami oldingi o'ramiga nisbatan yuqoriroq bosqichda yuzaga keladi.

Dialektik inkor yangi bilan eski o'rtasidagi bog'lanishni butkul rad qiladi, deb tushunmaslik kerak. Yangi qanchalik ilg'or bo'lmasin, u yo'q joydan paydo bo'lmaydi, balki eskining qobig'ida asta-sekin shakllanadi. Shuning uchun ham ko'p hollarda eskidan yangiga o'tilayotganda eski butunlay tashlab yuborilmaydi, balki uning ijobiy tomonlari saqlanib qoladi va rivojlanish davom ettiriladi. Demak, *yangi bilan eski o'rtasida vorislik mavjuddir. Inkorni inkor qonuni taraqqiyotda vorislik va qaytariluvchanlikning birligini tavsiflaydi.* Dialektik inkorning muhim xususiyati ana shundan iborat.

4. Kategoriya tushunchasi va ularning turlari

Kategoriya so'z qadimgi yunon tilidan olingan bo'lib: «izohlash», «tushuntirish», «ko'rsatish», degan ma'nolarni anglatadi. Uning mazmunidagi bunday xilma-xillik qadimgi davrlardanoq ilmiy tadqiqot yo'nalishiga aylangan.

Falsafa tarixida ularni birinchi bo'lib, Arastu ta'riflab bergan. U o'zining «Kategoriyalar» degan asarida ularni ob'ektiv voqelikning umumlashgan in'kosi sifatida qarab, turkumlashtirishga harakat qilgan. Xususan, uningcha quyidagi kategoriyalar mavjud: “mohiyat” (substansiya), “miqdor”, “sifat”, “munosabat”, “o'rin”, “vaqt”, “holat”, “harakat”, “azob-uqubat”.

Falsafada o'z xususiyatlariga ko'ra, "juft kategoriyalar" deb ataladigan umumiy bog'lanish va aloqadorlik munosabatlarini ifodalovchi tushunchalar ham bor. Ular narsa va hodisalarning muayyan yo'nalishdagi eng muhim, zaruriy, nisbatan barqaror, davriy takrorlanib turuvchi bog'lanish va aloqadorlik munosabatlarini ifodalaydi. Falsafa kategoriyalari mazmunidagi ichki birlik, bog'lanish, aloqadorlik va munosabatlarning yaxlitligi bilish jaraonining uzluksizligini ta'minlaydigan umumiy qonuniyat tarzida vujudga kelgan.

Borliqdagi narsa va hodisalar *sistema, struktura va element* aloqadorligiga ega bo'ladi. Chunki ular ma'lum sistemalar tarzida mavjud bo'lib, o'z tuzilishi va tarkibiga ko'ra esa muayyan strukturaga ega hamda qator elementlardan tashkil topgan bo'ladi. **Sistema** - bu borliqdagi o'zaro bog'liq, muayyan tartibdagi bir-biriga ta'sir va aks ta'sir qilib turuvchi narsalar, hodisalar va jarayonlarning qonuniyatli birligidir. **Struktura** - esa shu sistemani tashkil etgan narsalar, hodisalar va jarayonlarning tartibi, tuzilishi, tarkibi, joylashishi va ifodalanishidir. Struktura har bir narsa yoki hodisaning, har bir sistemaning ajralmas tub xususiyati bo'lib, u muayyan elementlardan tashkil topadi. **Element** - sistema strukturasini tashkil qilgan, nisbiy mustaqillikka ega bo'lgan tuzilmadir. Har bir sistema o'z strukturasiga ko'ra bir qancha o'zaro chambarchas bog'liq va aloqadorlikda bo'lgan elementlardan iborat bo'ladi. Sistema, struktura va element kategoriyalari narsa va hodisalarga xos bo'lgan ana shu moddiy sistemalar, strukturalar va elementlarning aqliy in'ikoslaridir. Odatda, har bir sistema, o'zining tuzilishiga ko'ra alohida sistemachalarga ajralishi, nisbiy mustaqil elementlarga bo'linishi, ularning o'zaro uzviy bog'liqligi, bir butunlikni tashkil etishi kabi xususiyatlarga egadir.

Yakkalik, xususiylik va umumiylik borliqdagi narsa va hodisalarning har biriga xos alohida, ma'lum guruhiga xos maxsus va hammasiga xos umumiy tomonlari, xususiyatlari hamda ular o'rtasidagi bog'lanish va aloqadorlikni ifodalaydi. *Alohida narsa va hodisagagina xos bo'lib, bu narsa va hodisani boshqa narsa va hodisadan farq qiluvchi, takrorlanmaydigan, individual belgi va xususiyatlar birligi yakkalik* deyiladi. Yakkalik alohida narsa va hodisalarni ham, ulardagi alohida tomon, belgi va xossalarni ham aks ettiradi. *Ko'pchilik narsa va hodisalarga (yoki ularning turlariga*

hamda tomonlariga) xos bo'lgan o'zaro o'xshash, bir xil, takrorlanuvchi belgi va xususiyatlar birligini aks ettiruvchi tushuncha **umumiylik** deb ataladi. Umumiylik borliqdagi ko'pchilik narsa va hodisalarga (yoki ularning tomonlariga) xos bo'lgan umumiy belgi va xususiyatlarning fikriy in'ikosidir. Umumiylik bir sinf yoki bir turga kirgan narsa va hodisalarni ham ifodalaydi. Chunki borliqda har bir narsa va hodisa boshqa narsa va hodisalar bilan albatta, biror umumiy tomonga, xossaga, belgi va xususiyatga egadir.

Yakkalik, xususiylik va umumiylik bir-biri bilan o'zaro dialektik munosabatda bo'ladi. Binobarin, yakkalik bilan umumiylik xususiylik orqali bog'langan bo'lib, ular o'zaro aloqadorlikdadir. **Xususiylik** yakkaliklardan tashkil topib, umumiylikni alohidalik bilan bog'laydi. Umumiylik esa yakkaliklardan ajralgan holda bo'lmaydi, balki yakkaliklarning umumiy xususiyatlari, belgilari, tomonlari, bog'lanishlari shaklida har bir yakkalikning o'zida mavjud bo'ladi. Demak, har bir konkret narsa va hodisa yakkalik, xususiylik va umumiylikning birligidan iboratdir.

Falsafada *mazmun va shakl* kategoriyasi narsa, xodisalarning mavjudligi va rivojlanish jarayonini bilish usuli sifatida muhim ahamiyatga ega. Mazmun va shakl ham kishilarning borliqni bilishida katta rol o'ynaydi. **Mazmun** – narsayoki hodisani aynan shu narsa yoki hodisa sifatida ifodalovchi jarayonlar, muhim elementlar va o'zgarishlarning majmuidan iborat. **Shakl** – mazmunning mavjudlik usulini, uning strukturasi, ya'ni tuzilishini ifodalovchi, narsa va hodisalarning ichki va tashqi tomonlarining birligidan iborat. Mazmunni tashkil etuvchi xususiyatlar, ziddiyatlar, elementlar shaklsiz ifodalanmaganidek, ularning mavjudlik usuli, strukturasi, tuzilishi ham mazmunsiz namoyon bo'la olmaydi. Demak, mazmun va shakl muayyan bir narsa yoki hodisaning bir-biri bilan dialektik aloqador bo'lgan ikki tomonidir. Ob'ektiv olamda narsa va hodisaga oid bo'lmagan sof mazmun ham, sof shakl ham yo'q. Aksincha, faqat muayyan mazmun va shakl birligiga ega bo'lgan narsalar va hodisalargina mavjuddir. Bunda hamisha muayyan mazmun muayyan shaklda ifodalanib, muayyan shakl muayyan mazmunga ega bo'ladi. Borliqdagi har bir narsa va hodisa o'z mazmun va shakl birligi tufayligina mavjud bo'lsada, ular shu birlikni vujudga keltirishda turlicha rol o'ynaydi. Shakl esa, aksincha, mazmunni ifodalaydi. Qisqa qilib aytganda, mazmun shaklni belgilaydi.

Mohiyat – narsava hodisalarning ichki, eng muhim o‘zaro bog‘lanishlari, shu bog‘lanishlarning qonuniy aloqadorliklarini ifodalaydi. **Hodisa** esa shu narsa va jarayonlarni tashkil etuvchi tomonlar, xususiyatlar va bog‘lanishlarning namoyon bo‘lish shakli, mohiyatning ifodalanishidir. Masalan, hamma tirik mavjudotlarning mohiyati ulardagi modda almashish jarayoni bo‘lmasa, tiriklik jarayoni-hayot ham bo‘lmaydi. Modda almashish jarayoni butun hayot jarayonining asosiy mohiyatini tashkil etadi. Lekin bu modda almashuv jarayoni har bir tirik organizmda juda xilma-xil ko‘rinishlarda sodir bo‘ladi. Bu ko‘rinishlar - hodisalar. Mohiyat va hodisa o‘zaro umumiy va o‘ziga xos xususiyatlarga egadir. Bu xususiyatlar quyidagilardan iboratdir:

- Mohiyat ichki aloqalarni, hodisa esa tashqi aloqalarni ifodalaydi. Masalan, inson daraxtning shitirlashini, qushlarning sayrashini eshitadi. Bu hodisalarning sababi turlicha bo‘lsa-da, ularning mohiyati bittadir, ya‘ni havo zarralarining tebranishidir. Biroq, inson buni birdan payqay olmaydi. Dastlab u hodisa sifatida yuz bergan narsani fahmlaydi so‘ng uning mohiyatini bila boshlaydi. Mohiyat narsalarning ichki aloqadorligi bo‘lgani sababli, u chuqur tahlil qilish va izlanish natijasida, amaliyot jarayonida bilib boriladi. Hodisa esa aksincha, hissiy organlar orqali bevosita idrok etiladi. U hissiy organlarimizga to‘g‘ridan-to‘g‘ri ta‘sir etib, u yoki bu sezgi va idroklarimizni hosil qiladi.

- Mohiyat bilan hodisa o‘zaro birlikda bo‘lishi bilan, ular bir-biriga qarama-qarshi ham, shu sababli ular hech vaqt bir-biriga aynan mos kelmaydi. Ularning qarama-qarshiligi borliqdagi narsalarning o‘z tabiatidan kelib chiqadi. Mohiyat hodisada yashirin bo‘ladi va uni bevosita hissiy organlar orqali bilish mumkin emas. Hodisa - narsalarning namoyon bo‘lishi shakli sifatida mohiyat bilan hech vaqt mos kelmaydi. Agar narsalarning namoyon bo‘lish shakli bo‘lgan hodisa mohiyat bilan bevosita mos kelganda edi, u holda har qanday fan ortiqcha bir narsa bo‘lib qolgan bo‘lur edi. Fanning vazifasi borliqning ko‘pdan-ko‘p hodisalari, ularning tashqi tomonlari va belgilari ostida yashirinib yotgan, ularning asosini tashkil qiladigan mohiyatlarni izlab topishdan iborat.

Narsa va hodisalar o‘zlarining paydo bo‘lishlari, shakllanish va rivojlanishlarida bir-birlari bilan aloqadorlikda va sababiy bog‘lanishlarda bo‘lishib, ularning biri **sabab**, ikkinchisi shu sabab

tufayli kelib chiqqan **oqibat** bo'ladi. Ularning o'zaro bunday aloqadorligi sababiy bog'lanish deyiladi. Bu sababiy bog'lanishda bir narsa yoki hodisa ikkinchi bir narsa yoki hodisani vujudga keltiradi. *Bir hodisadan oldin kelib, uni vujudga keltirgan hodisa yoki hodisalar guruhi **sabab** deb ataladi. Sababning bevosita yoki bivosita ta'siri bilan yuz beradigan hodisa **oqibat** deyiladi.* Masalan, qo'llarimizni bir-biriga ishqalaganimizda qo'llarimiz qiziydi. Bu yerda ikki hodisa: ishqalanish va issiqlikning guvohi bo'lib turibmiz. Lekin bunda ishqalanish issiqliqni keltirib chiqarmoqda, ya'ni ishqalanish issiqlikning paydo bo'lishiga sabab bo'lmoqda.

Ob'ektiv olamni bilishda **zaruriyat** va **tasodif** kategoriyasi muhim falsafiy-metodologik ahamiyatga ega. *Narsa va hodisalarning mohiyatidan, ularning ichki muhim bog'lanishlaridan muayyan sharoitda qat'iy ravishda kelib chiqadigan, kelib chiqishi muqarrar bo'lgan voqea yoki hodisa **zaruriyat** deb ataladi. Narsa va hodisalarning mohiyati bilan bog'liq bo'lmagan, tashqi ta'sir va ikkinchi darajali omillar bilan bog'liq bo'lgan, ayni sharoitda yuz berishi ham, yuz bermasligi ham mumkin bo'lgan hodisa yoki voqea **tasodif** deyiladi.* Zaruriyat va tasodif o'zaro bog'liq bo'lgan, biri ikkinchisiz mavjud bo'lmaydigan borliqdagi narsa va hodisalarning o'zgarishi va rivojlanishiga oid aloqadorlikning ikki tomonidir. Tasodif zaruriyatdan farqli o'laroq, muayyan sharoitda yuz berishi ham, yuzbermasligi ham mumkin, u shu tarzda ham, boshqacha tarzda ham yuz berishi mumkin. Tasodif ayni vaqtda narsa yoki hodisaning mohiyatidan kelib chiqmaydi, u beqaror va vaqtinchadir. Ammo tasodif ham sababsiz yuz bermaydi. Uning sababi, odatda, narsa yoki hodisaning o'zida bo'lmay, balki undan tashqarida tashqi shart-sharoitlarda bo'ladi. Umuman, zaruriyat va tasodif borliqdagi narsa va hodisalar o'zaro aloqadorligining turli shakllari sifatida mavjud bo'lib, ular ob'ektivdir, ya'ni ularning mavjudligi va amal qilishi inson xohishi va irodasiga bog'liq emas. Ular birbirisiz, alohida-alohida mavjud bo'lolmaydi.

NAZORAT UCHUN SAVOLLAR:

1. Rivojlanish deganda nimani tushunasiz?
2. Hozirgi davrda taraqqiyot va o'zaro bog'liqlik tamoyillari qanday namoyon bo'lmoqda?

3. Qonun tushunchasini qanday izohlaysiz?
4. Qonunlardagi ichki birlikning asosi nimada?
5. Falsafa kategoriyalarining fan kategoriyalaridan farqi nimada?
6. Falsafa qonunlari qaysilar?
7. Falsafa qonunlarining boshqa qonunlardan farqi nimada?

TAVSIYA ETILADIGAN ADABIYOTLAR:

1. Davronov Z., Shermuhamedova N., Qahhorova M., Nurmatova M., Husanov B., Sultonova A. Falsafa. – Toshkent: TMU, 2019
2. Samuel Guttenpion. Philosopy selected tekts with a method for beginners.
3. Чумаков А.Н. Философия. Учебник. 2-издание.-Москва: ИНФРА-М, 2018
4. Шермухамедова Н.А. Фалсафа. 2-нашр. Тошкент: Ношир, 2020. 667 бет
5. Шермухамедова Н.А. Борлиқ ва ривожланиш фалсафаси. - Тошкент: Ношир, 2013

AXBOROT MANBALARI:

1. www.ziynet.uz
2. www.philosophy.ru

Mavzu: BILISH FALSAFASI (GNOSEOLOGIYA)

Tayanch soʻz va iboralar: *Gnoseologiya, epistemologiya, bilish nazariyasi, shaxsiy bilim, falsafiy bilim, mifologik bilim, diniy bilim, obʻekt, subʻekt, agnostitsizm, skeptitsizm, sezish, idrok etish, xotira, tasavvur qilish, empirik bilim, kuzatish, eksperiment, haqiqat, haqiqat mezonlari*

1. Falsafa tarixida bilishga oid qarashlar evolyutsiyasi.

Insonning oʻzini qurshagan dunyoga boʻlgan munosabatlaridan biri – bilishdir. Inson oʻz hayoti davomida faqat tashqi dunyoni, yaʼni tabiat va jamiyatnigina bilib qolmasdan, balki oʻzini, oʻzining ruhiy-maʼnaviy dunyosini ham bilib boradi. Insonning dunyoni bilishini falsafa ham, boshqa hamma aniq fanlar ham oʻrganadi. Bunda aniq fanlar dunyoning turli tomonlarini, ularning qonuniyatlarini va xususiyatlarini oʻrganadi va ochib beradi. Falsafa esa inson bilishining eng umumiy tomonlarini, qonuniyatlarini va xususiyatlarini oʻrganadi va ochib beradi.

Falsafa paydo boʻlgan paytdan boshlab, inson bilishining tabiati va mohiyatini nima tashkil qiladi? Uning eng umumiy qonuniyatlari va xususiyatlari nimalardan iborat? degan savollarga javob qidirib va javob berib keldi. Shu sababli, falsafada inson bilishining falsafiy muammolari bilan shugʻullanmagan birorta ham falsafiy oqim, birorta ham faylasuf yoʻq. Aksincha, hamma falsafiy oqimlar va falsafiy yoʻnalishlar bu sohaga oid oʻz qarashlarining maʼlum tizimini ishlab chiqqanlar. Natijada, falsafada inson bilishining tabiati va mohiyati haqida turli xil taʼlimotlar, turli qarashlar kelib chiqdi. Bir guruh faylasuflar insondan, uning ongidan tashqari dunyo mavjud emas, dunyo faqat bizning ongimizda, bizning sezgi va idroklarimizning yigʻindisi (kompleks yoki kombinat-siyalar)dan iborat xolos, binobarin biz oʻz sezgi va idrokimiznigina bila olamiz, degan fikrlarni bildirishganlari maʼlum. Boshqa bir guruh faylasuflar esa insonning dunyoni va oʻzini bilishiga shubha bilan qaraydilar, inson dunyoni toʻliq bilolmaydi, deyishib, inson bilishini cheklaydilar yoki dunyoni bilishni butunlay inkor qiladilar.

Skeptitsizm taʼlimoti vakillari inson bilishining nisbiyligi, uning turli sharoitlar va vaziyatlar bilan bogʻliq ekaniini aytishib,

hamma e'tirof qiluvchi, isbot talab qilinmaydigan inson bilimlarining bo'lishi mumkinligiga shubhalanadilar.

Dunyoni bilishni qisman yoki butunlay inkor qiluvchi falsafiy ta'limot bo'lgan **agnostitsizm** vakillari inson dunyoni bilishga qodir emas, degan g'oyani ilgari suradi. Masalan, ingliz faylasufi D.Yum ta'limotiga ko'ra, bilish ob'yekti, bilimlarimizning manbai ob'ektiv borliq emas, balki sub'ektiv sezgi va idroklarimizdir, biz o'z sezgi va idroklarimiz chegarasidan tashqarida nima borligini bila olmaymiz. Nemis faylasufi I.Kant esa insondan va uning ongidan tashqarida ob'yektiv borliqning mavjudligini e'tirof qilgan holda, undagi predmet va hodisalarni «narsalar biz uchun» va «narsalar o'zida»ga bo'ladi. Uning qarashicha, «narsalar biz uchun»ni inson bila oladi, «narsalar o'zida»ni esa inson bila olmaydi. Kantning «narsalar biz uchun»i - bu insonni qurshab turgan predmetlar va hodisalar, shu jumladan, tabiat ham. «Narsalar o'zida» esa: erkinlik, o'lmaslik, xudo va shu kabilardir. Ularni inson hech qachon to'liq bila olmaydi. Kant o'z bilish nazariyasida e'tiqodga o'rin qoldirish, uni mustahkamlash uchun aqlni tanqid qiladi va cheklaydi. U inson aqlini nazariy va amaliy aqllarga bo'ladi, amaliy aql, uningcha, cheklangan. Uning qarashicha, inson tajriba va amaliyot bilan har qanday bilishga ham ega bo'lavermaydi. Inson bilishida insonning tajribasigacha unda aprior (lot. arriori – so'zidan olingan bo'lib, tajribadan oldin degani) bilimlar bo'ladi. Bu aprior bilimlar tug'ma bilimlardir. Inson aqli bu bilimlarga tajribagacha ega bo'lgan bo'ladi.

Qadimgi yunon faylasuflari inson dunyoni va o'zini bilishi, haqiqatga erishishi mumkin, deyishgan. Ular hissiy va aqliy bilishning roli haqida ham qimmatli fikrlar aytishgan. O'rta Osiyo mutafakkirlari Forobiy, Beruniy, Ibn Sino, Ulug'bek, Navoiylar ham insonning dunyoni va o'zini bilish masalasi haqida to'xtalib, inson tabiat va jamiyatni hamda o'zini bilishga qodir, inson bilishi sezgi va idroklardan boshlanib, tafakkurga tomon rivojlanib boradi, inson aqli - faol, u bilishning asosiy qurolidir, deyishadi. Ular inson bilishi ma'lum narsalardan noma'lum narsalar tomon rivojlanib boradi, deb ko'rsatishgan. Tasavvuf falsafasi vakillari esa o'z qarashlarida insonning hissiy bilishi tashqi bilishni, aqliy bilish esa ichki bilishni tashkil qilishini aytishib, ularning o'zaro bog'liqligini ham uqtirganlar. Shu bilan birga, ular inson dunyoni va o'zini bilishi uchun ma'naviy kamolotga erishmog'i lozim, lekin bu kamolotga

erishish quruq intilish bilan emas, balki o‘qish, o‘rganish, bilimlarni va hunarlarni egallash, jamiyatda boshqa kishilar bilan o‘zaro muloqotda va munosabatda bo‘lish orqali yuzaga keladi, deyishadi.

Nemis klassik falsafasining vakili Gegel esa inson bilishini mutlaq ruhning inson qiyofasida o‘z-o‘zini anglashidir, deydi. Nemis klassik falsafasining so‘nggi vakili L.Feyerbax esa insonning dunyoni bilishini e‘tirof etib, dunyo insondan va uning ongidan tashqarida mavjud, inson bilishi tabiatning, uning sezgilari va tafakkuridagi to‘g‘ri in‘ikosi ekanligini aytadi. Insonda, deydi u, dunyoni bilish uchun qancha sezgi a‘zosi kerak bo‘lsa, shuncha sezgi a‘zolar bor. Uningcha, sezgilar bilish jarayonining boshlang‘ich bosqichi bo‘lib, sezgi a‘zolari insonni tashqi dunyo bilan bog‘laydi. Inson bilishining yuqori bosqichi tafakkurdir. Tafakkurning asosiy vazifasi esa sezgi a‘zolari orqali yig‘ilgan ma‘lumotlarni to‘plash, solishtirish, tahlil qilish, izohlash, umumlashtirish, shular asosida ularning ichki mazmunini ochish va ulardan xulosalar chiqarishdir. Bulardan tashqari, XVII-XIX asrlarda intuitiv bilish haqidagi ta‘limotlar ham kelib chiqdi.

Bilishning mohiyati, shakllanish va rivojlanish qonuniyatlari, xususiyatlarini o‘rganish falsafa tarixida muhim o‘rin egallab kelmoqda. Inson o‘z bilimi tufayli borliq, tabiat, jamiyatni va nihoyat, o‘z-o‘zini o‘zgartiradi. Bilishga qaratilgan inson faoliyatini va uni amalga oshirishning eng samarali usullarini tadqiq etish falsafa tarixida muhim ahamiyatga ega. Shu bois ham falsafaning bilish masalalari va muammolari bilan shug‘ullanuvchi maxsus sohasi – *gnoseologiya* vujudga keldi.

Inson bilishi nihoyatda ko‘p qirrali, murakkab va ziddiyatli jarayondir. Gnoseologiya asosan, bilishning falsafiy muammolarini hal etish bilan shug‘ullanadi. Har bir tarixiy davr jamiyatning rivojlanish ehtiyojlaridan kelib chiqib, gnoseologiya oldiga yangi vazifalar qo‘yadi. Xususan, XVII asr o‘rtalarida yevropalik faylasuflar ilmiy bilishning ahamiyati, haqiqiy ilmiy bilishlar hosil qilishning usullarini o‘rganish, ilmiy haqiqat mezonini aniqlash bilan shug‘ullandilar. Tajribaga asoslangan bilimgina haqiqiy bilimdir, degan g‘oyani olg‘a surdilar.

XVIII asr mutafakkirlari ilmiy bilishda inson aqli imkoniyatlariga, ratsional bilishning hissiy bilishga nisbatan ustunligiga alohida urg‘u berdilar. Buyuk nemis faylasufi I.Kant

bilish natijalarining haqiqiyliги xususida emas, balki insonning bilish qobiliyatlari haqida bahs yuritdi. Gnoseologiya oldida inson olamni bila oladimi, degan masala keskin qo'yildi. Insonning bilish imkoniyatlariga shubha bilan qaraydigan faylasuflar agnostiklar deb ataldilar.

Bilish nima? *Bilish insonning tabiat, jamiyat va o'zi tog'risida bilimlar hosil qilishga qaratilgan aqliy, ma'naviy faoliyat turidir.* Inson o'zini qurshab turgan atrof-muhit to'g'risida bilim va tasavvurga ega bo'lmay turib, faoliyatning biron-bir turi bilan muvaffaqiyatli shug'ullana olmaydi. Bilishning mahsuli, natijasi ilm bo'lib, har qanday kasb-korni egallash faqat ilm orqali ro'y beradi. Shuningdek, bilish insongagina xos bo'lgan ma'naviy ehtiyoj, hayotiy zaruriyatdir.

Insoniyat ko'p asrlar davomida orttirgan bilimlarini umumlash-tirib va keyingi avlodlarga berib kelganligi tufayli ham o'zi uchun qator qulayliklarni yaratgan. Inson faoliyatining har qanday turi muayyan ilmga tayanadi va faoliyat jarayonida yangi bilimlar hosil qilinadi.

Kundalik faoliyat jarayonida tajribalar orqali bilimlar hosil qilish butun insoniyatga xos bo'lgan bilish usulidir. Bilimlar bevosita hayotiy ehtiyojdan, farovon hayot kechirish zaruratidan vujudga kelgan va rivojlangan. Insoniyatning ancha keyingi taraqqiyoti davomida ilmiy faoliyat bilan bevosita shug'ullanadigan va ilmiy nazariyalar yaratuvchi alohida sotsial guruh vujudga keldi. Bular – ilm-fan kishilari bo'lib, ilmiy nazariyalar yaratish bilan shug'ullanadilar.

Hozirgi zamon g'arb sotsiologiyasida xalqlarning kundalik bilim hosil qilish usullarini o'rganuvchi maxsus soha – etnometodologiya fani vujudga keldi. *Gnoseologiya asosan nazariy bilish va uning rivojlanish xususiyatlarini o'rganish bilan shug'ullanadi.*

2. Bilimning asosiy turlari va shakllari

Inson o'zini qurshagan dunyoni anglab yetadi, uni har xil usullar yordamida o'zlashtiradi. Bu usullardan ikkita eng muhimini qayd etish mumkin. Birinchi – moddiy-texnikaviy usul – tirikchilik vositalarini ishlab chiqarish, mehnat, amaliyot. Ikkinchi – ma'naviy

(ideal) usul; uning doirasida sub'ekt va ob'ektning bilishga doir munosabatlari ular o'rtasidagi ko'p sonly munosabatlarning biridir.

Kundalik amaliy bilim. *Tabiat haqida, shuningdek, odamlarning o'zlari, ularning yashash sharoiti, ijtimoiy aloqalari va hokazolar to'g'risida elementar bilimlar beruvchi kundalik amaliy bilimlar bilishning tarixan eng birinchi shakli hisoblanadi.* Bilishning bu shakli kundalik hayot, odamlar amaliy tajribasidan kelib chiqqan. Shu asosda olingan bilimlar garchi mustahkambo'lsada, biroq tartibsiz, tarqoq xususiyatga ega bo'ladi, ma'lumotlar, qoidalar va shu kabilarning oddiy majmuini tashkil etadi. Kundalik bilish sohasi judarang-barang. U sog'lom fikr, e'tiqodlar, belgi-alomatlar, shaxsiy tajribadanchiqarilgan dastlabki xulosalar, ularning an'analar, rivoyatlar, o'gitlar vahokazolarda ifodalangan ko'rinishlari, intuitiv ishonch, sezgilar va shu kabilarni o'z ichiga oladi.

O'yin vositasidagi bilim nafaqat bolalar balki kattalar faoliyatining ham muhim unsuri hisoblanadi. *O'yin jarayonida shaxs qizg'in bilish jarayonini amalga oshiradi, bilimlatning katta hajmini o'zlashtiradi, madaniy boylik ishga doir o'yinlar, sport o'yinlari, aktyorlarning o'yinlari va shu kabilar qon-qoniga singdiriladi.* O'yin bolalarning qiziquvchanligini qondirish, ularning ma'naviy dunyosi va ma'lum bilimlari o'zaro til topish ko'nikmalari va shu kabilarni shakllantirishda muhim ijtimoiy rol o'ynaydi. Hozirgi zamonda o'yin tushunchasidan matematika, iqtisodiyot, kibernetika va boshqa fanlarda keng foydalanilmoqda.

Mifologik bilim. Mif – ibtidoiy odam tafakkurining tabiat hodisalarini tushunish va tushuntirishning o'ziga xos xususiyatlari bilan belgilanadi. Mif narsa va obraz, jism va xossa, «asos» va tamoyillarni farqlamaydi. Voqealar o'xshashligi yoki ketma-ketligini sabab va oqibat bog'lanishi sifatida talqin qiladi. Mif oily darajada universal voqealar, chunonchi: inson o'limi va uning mangu barhayotligi, dunyoning vujudga kelishi, qahramonona qilmishlar, madaniyat yutuqlari (masalan, olovning o'g'irlanishi haqidagi mif) va shu kabilar haqida hikoya qiladi. Mifning mazmuni ramziy tilda ifodalanadi, natijada uning xulosalari keng va ko'p ma'noli tus kasb etadi. Ko'p sonlilik tamoyilini, aks ettirish, muayyanlik va antropomorflik (ya'ni, inson xususiyatlarini tabiat ob'ektlariga o'tkazish), obraz va ob'ektning tenglashtirish kabilar mifologik

bilishning o'ziga xos xususiyatlaridir. Borliqni anglab yetish usuli sifatida mif inson, jamiyat, dunyoni modellashtiradi, tasniflaydi va talqin qiladi.

Diniy bilim *insoniyat to'plagan tajribaga tayanib, inson hayotining muhim ko'rinishlari, chunonchi: oila va turmushdagi xulq-atvor, axloqiy qoidalar, mehnat, tabiat, jamiyat va davlatga munosabatni tartibga soladi.* Dinning asosiy vazifasi – inson hayoti, tabiat va jamiyat borlig'ining mazmunini aniqlashdan iborat. Din universumning pirovard mazmunlari haqidagi o'zta savvurini asoslab, dunyo va insoniyatning birligini tushunishga ko'maklashadi. U inson hayotini o'zgartirishga qodir bo'lgan haqiqatlar tizimidan iborat. Diniy ta'limotlarning o'ziga xos xususiyati shundan iboratki, ular jamoa tajribasini ifodalaydi va shu bois nafaqat har bir dindor odam, balki dinga sig'inmaydiganlar uchun ham qadrlidir. Diniy ta'limotlarning vazifasi Xudo bormi, uni qanday qilib bilish mumkin, umuman, Xudoni bilish mumkinmi, degan savollarga javob berishdan iborat. Din o'z dunyoqarashini Muqaddas Kitob matnlarida, shuningdek, diniy rasm-rusum va urf-odatlarda ifoda etadi. Diniy rasm-rusumlarning bir unsur ramziy ahamiyatga egadir. Diniy ramzlar g'oya va obraz muvozanatini o'zida mujassamlashtiradi. Meditatsiya – o'z tafakkurini bir ob'ektga qaratish, inson e'tiborini chalg'ituvchi barcha begona omillarni chetga chiqarish yo'li bilan fikr yuritish, narsa, g'oya, dunyoni idrok etishdir.

Falsafiy bilim. Falsafa san'at va din kabi, bilish vazifalarini echish bilangina kifoyalanmaydi. *Uning bosh vazifasi san'at va din bilan uyg'un holda – insonning dunyoda ma'naviy mo'ljal olishiga ko'maklashishdan iborat.* Falsafiy bilish ayni shu maqsadga bo'ysundirilgan.

Ilmiy bilim. Bilishning eng oily shakli fandır. Ayrim fanlarning vakillari fanni ta'riflar ekanlar, uni muayyan tadqiqotlar sohasi bilan bog'laydilar. Ilmiy bilim boshqa bilim turlaridan o'zining aniqligi bilan ajralib turadi. *Ilmiy bilim, ma'naviy ishlab chiqarishning barcha shakllari kabi, pirovardida inson faoliyatini tartibga solish uchun zarur.* Bilishning har xil turlari bu vazifani turlicha bajaradi va mazkur farqning tahlili ilmiy bilimning o'ziga xos xususiyatlarini aniqlashning birinchi va muhim sharti hisoblanadi.

Ijtimoiy bilim, *asosan, o'zi o'rganayotgan borliqning sifat tomonini tavsiflashga qarab mo'ljal oladi. Bu yerda hodisalar va*

jarayonlar miqdor va umumiylik nuqtai nazaridan emas, balki sifat va xususiylik nuqtai nazaridan o'rganiladi. SHu sababli miqdor metodlarining ulushi, bu yerda, tabiiy-matematik siklga mansub fanlarga qaraganda kamroq. Biroq, bilimning matematikalashuvi, kompyuterlashuvi jarayonlari bu yerda ham tobora kengroq tus olib bormoqda.

Inson bilishini shartli ravishda bir necha turlarga bo'lib o'rganish mumkin. Dastlab inson bilishini unda borliq qanday holda in'ikos etganligiga qarab, oddiy (kundalik) va ilmiy bilishlarga ajratish mumkin. Oddiy (kundalik) bilish kishilarning odatdagi o'z kundalik hayotlarida borliqdagi predmet va hodisalarni bevosita o'z sezgi a'zolari va tafakkurlari orqali bilishdir. U kishilarning kundalik hayotiy tajribalari, malakalari va amaliy ishlari orqali hosil bo'lib, odatda «sog'lom fikrlar»da o'z ifodasini topgan bo'ladi. Oddiy bilish hamma kishilarga xos bilishdir. Ilmiy bilish esa, oddiy (kundalik) bilishdan farqlanib, u borliqdagi predmet va hodisalarning qonuniyatlarini, ularning mohiyatini bilishdir. Ilmiy bilish, odatda ilmiy tadqiqotlar va ilmiy izlanishlar olib borish asosida amalga oshadi. Shu sababli ilmiy bilish uzoq davom etadigan, muayyan usullar va yo'llar bilan amalga oshiriladigan murakkab, ziddiyatli bilishdir. Shu tufayli ilmiy bilish bilan hamma kishilar emas, balki bir guruh yoki alohida kishilar: tadqiqotchilar, olimlarga shug'ullanadilar.

Bulardan tashqari, inson bilishida uning qanday paydo bo'lishi jihatdan hissiy bilish, mantiqiy bilish, intuitiv bilish, g'oyibona bilish va shu kabi ko'rinishlari ham farq qilinadi. Hissiy bilish deyilganda, odatda, insonning his qilishi, sezgi a'zolari orqali predmet va hodisalarni, ularning tashqi tomonlarini, tashqi belgi va xususiyatlarini bevosita bilish tushuniladi. Insonning bu bilishi, deyarli hayvonlarga ham xos bo'lgan bilish bilan bir xil xususiyatlarga ega bo'lgan bilishdir (lekin ular tub farqlarga ham ega). Mantiqiy bilish esa insonning predmet va hodisalarni tafakkur orqali umumlashtirib, mavhumlashtirib va konkretlashtirib, ularni fikrda bilishidir.

Hissiy bilishning barcha shakllariga xos bo'lgan xususiyatlari qatoriga quyidagilar kiradi:

Birinchidan, hissiy bilish ob'ektning (predmetning yoki uning birorta xususiyatining) sub'ektga (individga, to'g'rirog'i, uning sezgi

organlariga) bevosita ta'sir etishini taqozo etadi. Tasavvur ham bundan istisno emas. Unda obrazi qayta hosil etilayotgan (yoki yaratilayotgan) predmet emas, u bilan bog'liq bo'lgan boshqa predmet-signal ta'sir etadi.

Ikkinchidan, hissiy bilish shakllari predmetning tashqi xususiyatlari va munosabatlarini aks ettiradi.

Uchinchidan, hissiy obraz predmetning yaqqol obrazidan iborat.

To'rtinchidan, hissiy bilish, konkret individlar tomonidan amalga oshirilganligi uchun ham, har bir alohida holda konkret insonning sezish qobiliyati bilan bog'liq tarzda o'ziga xos xususiyatga ega bo'ladi.

Beshinchidan, hissiy bilish bilishining dastlabki va zaruriy bosqichi hisoblanadi. Usiz bilish mavjud bo'la olmaydi. Chunki inson tashqi olam bilan o'zining sezgi organlari orqali bog'langan. Bilishning keyingi bosqichi, boshqa barcha shakllari sezgilarimiz bergan ma'lumotlarga tayanadi.

Bilishning yuqori bosqichi faqat insonlargagina xos bo'lib, aqliy bilish (ratsional bilish) deyiladi. Agar inson o'z sezgilari yordamida narsa va hodisalarning faqat tashqi xossa va xususiyatlarini bilsa, tafakkur vositasida narsa va hodisalarning ichki mohiyatini bilib oladi. Mohiyat hamisha yashirindir, u doimo hodisa sifatida namoyon bo'ladi. Har bir hodisada mohiyatning faqat bir tomonigina namoyon bo'ladi. Shu boisdan ham hodisa aldamchi va chalg'ituvchidir. Binobarin, inson sezgilarining biron bir narsa yoki hodisa to'g'risida bergan ma'lumotlari hech qachon uning butun mohiyatini ochib bera olmaydi.

Bilishning oliy darajasi intuitiv bilish, qalban bilish, g'oyibona bilishdir. O'zining butun borlig'ini fan, din, siyosat va san'at sohasiga bag'ishlagan buyuk kishilar ana shunday bilish qobiliyatiga ega bo'ladilar. Intuitiv bilish hissiy va aqliy bilishga tayanadi. Buyuk shaxslarning g'oyibona bilishi ularning doimiy ravishda fikrini band etgan, yechimini kutayotgan umumbashariy muammolar bilan bog'liqdir. Ilmiy bilishning eng samarali usullarini aniqlash gnoseologiyada muhim o'rin egallab keldi. Har bir fan o'ziga xos bilish usullaridan foydalanadi.

Ilmiy bilish fakt va dalillarga, ularni qayta ishlash, umumlashtirishga asoslanadi. Ilmiy fakt va dalillar to'plashning

o'ziga xos usullari mavjud bo'lib, ularni ilmiy bilish metodlari deyiladi.

Ilmiy bilish metodlarini o'rganadigan maxsus soha – metodologiya deb ataladi. Ilmiy bilish metodlari o'z xarakteriga ko'ra: 1) eng umumiy ilmiy metodlar; 2) umumiy ilmiy metodlar; 3) xususiy ilmiy metodlarga bo'linadi.

Eng umumiy ilmiy bilish metodlari barcha fanlar uchun xos bo'lgan metodlardir. Bunga analiz va sintez, umumlashtirish va mavhumlashtirish, induksiya va deduksiya, qiyoslash va modellashtirish kabilarni ko'rsatish mumkin. Masalan, tabiatshunoslik fanlarida kuzatish, eksperiment, taqqoslash umumilmiy metodlar bo'lsa, ijtimoiy fanlarda tarixiylik va mantiqiylik umumilmiy metodlar hisoblanadi.

Xususiy ilmiy metodlar har bir fanning o'ziga xos xususiyatlaridan kelib chiqadi. Masalan, suhbatlashish, anketa so'rovi, hujjatlarni o'rganish sotsiologiya faniga xos bo'lgan xususiy ilmiy metodlardir. Bir fanda yaxshi samara beradigan ilmiy bilish metodi boshqa fanda shunday samara bermasligi mumkin. Ilmiy bilishda to'g'ri metodni tanlash bilishda muvaffaqiyot garovi hisoblanadi. Boshqacha qilib aytganda, ilmiy tadqiqotda nimani o'rganish kerak, degan masala fan predmetini aniqlashga imkon bersa, qanday o'rganish kerak, degan masala esa ilmiy bilish metodini to'g'ri belgilashga yordam beradi.

Ilmiy bilish metodlari va ilmiy nazariya bir-biri bilan uzviy bog'liqdir. Ilg'or ilmiy nazariya fanning butun taraqqiyoti davomida erishilgan muhim yutuq bo'lib, u ilgorigi ilmiy qarashlarni ijodiy rivojlantirish, o'sha yutuqlarga tanqidiy nuqtai nazardan qarash orqali vujudga keladi. Fan mohiyatan o'zi erishgan yutuqlarga shubha bilan qarashni taqozo qiladi.

Fan, falsafa sohasida erishilgan yutuqlarni mutlaqlashtirish, ularga ko'r-ko'rona sig'inish muqarrar ravishda dogmatizmni keltirib chiqaradi. Fan erishgan yutuqlar hamisha nisbiydir. Lekin bunday nisbiylikni mutlaqlashtirish relyativizmni, fan yutuqlariga ishonchsizlik bilan qarash esa, skeptitsizmni vujudga keltiradi. Fan taraqqiyoti uchun dogmatizm, relyativizm va skeptisizm jiddiy xalaqit beradi.

Ilg'or ilmiy nazariyalar ma'lum bir davrda ilmiy va falsafiy qarashlar yo'nalishini o'zgartirishi, ilmiylikning o'ziga xos mezonini

bo'lishi ham mumkin. Masalan, Ch.Darvinning evolyutsion nazariyasi, A.Eynshteynning nisbiylik nazariyasi falsafiy va ilmiy dunyoqarashlarda muhim o'zgarishlarni vujudga keltirdi.

Ilmiy tafakkurning shakllari: muammo, g'oya, tushuncha, gipoteza va nazariyadir.

Muammo yunon tilida to'siq, qiyinchilik, masala degan ma'nolarni bildiradi. «*Problema*» tushunchasi *masalalar yoki butun masalalar kompleksinihal qilishga qaratilgan bilishning rivojlanish jarayonini* ifodalaydi. Inson faoliyatining butun rivojlanish jarayoni bir problemani qo'yish va hal etishdan boshqasiga o'tishdir. Odamlar o'zlari hali bilmagan narsalarni bilishga intiladilar. Lekin dastlab ular, garchi umumiy tarzda bo'lsada, nimani bilmasliklarini va nimani bilishni istashlarini bilishlari kerak. Buyuk Sokratning hikmatli so'zlarida: biz qancha kam bilishimizni bilish uchun qancha ko'p bilishimiz kerakligini hamma ham bilavermaydi, - deb juda aniq aytilgan.

Problema, muammo mazmunining hayotiyligi shundan iboratki, problemalar o'rta qo'yilgan masalani hal etish, yechish yo'lini topishni tashkil qilish vositasidir. Problemani hal etib bo'lmasligining isboti uni hal etishning o'ziga xos shakli bo'lib xizmat qilishi mumkin (masalan, abadiy dvigatelni yaratish muammosi), chunki bunday isbot problema qo'yilishiga sabab bo'lgan ilmiy asoslarni qayta ko'rib chiqishga undaydi. Fanda o'rta qo'yilgan problemani hal etish zarurati ham ularni qayta ko'rib chiqish uchun sharoit yaratadi.

Ilmiy problemalarni hal etish fanda bilim olishning, bilish vositalari taraqqiyotining va bilish faoliyati rivojining asosiy yo'nalishidir. Ilmiy tadqiqotning bu boshlang'ich elementini anglash, ajratish va o'rganish ilmiy-tadqiqot faoliyatini optimallashtirishning muhim dastlabki shartidir. Ilmiy problemaga «ilmiy asosda hal etiladigan shakl»dagi masala sifatida yoki fanda ishlab chiqilgan vositalar va metodlarga albatta murojaat etishni talab qiladigan masala sifatida qarash mumkin.

G'oya – hodislarni fikrda ifoda etishning formalaridan biri bo'lib, kelgusida batafsilroq shaklga keltiriladigan bilimning mohiyati va asosiy mazmunini anglashni o'z ichiga oladi. Agar ilgari g'oyani ongda paydo bo'ladigan hissiy obraz deb, u yoki bu hodisalarning predmetlari va ob'ektlarini in'ikosi deb bilgan

bo'lsalar, hozirgi zamon falsafasi g'oyani *narsalarning «mazmuni» yoki «mohiyati»* deb, ob'ektiv reallikning in'ikosi deb biladi. G'oya deganda bilishning forma va usullaridan biri tushuniladiki, uning ma'nosi hodisalarning mohiyatini qonunini ifodalovchi umumlashgan nazariy konstruksiyani, nazariy modelni shakllantirishdan iborat. Masalan, modda zarrachalari va elektromagnit maydonning korpuskulyar-to'liqlik xarakteri to'g'risidagi g'oya ana shundaydir. Shu prinsipga ko'ra, makro va mikro dunyolar bir-biriga bog'liqdir va ularning birligi korpuskulyar-to'liqlik dualizmda ifodalanadi. Mikrojarayonlarning ushbu xususiyatini ifoda etish borasida V.Geyzenberg «nomuayyanlik nisbati» deb atalgan nisbatni kashf etgan.

Nazariy tafakkurning asosiy formalari orasida eng dastlabki va asosiy formasi tushunchadir. Tushunchalarning tabiati, ularning ilmiy bilishdagi roli to'g'risidagi masalaning yechimini bilib olmay turib, fan taraqqiyotining qonuniyatini, uning metodini, fikrlash usulini chuqur tushunib bo'lmaydi.

3. Haqiqat tushunchasi va uning asosiy shakllari

Bilishning bosh vazifasi haqiqat izlashdir. Haqiqat tushunchasi masalasi butun bilish nazariyasining eng muhim vazifasidir. Faylasuflar orasida haqiqat va uning bilishdagi roli to'g'risida yagona fikr yo'q. Sub'ektiv idealizm uchun haqiqat sub'ektiv narsadir. Masalan, nimaiki foydali bo'lsa u haqiqat deb davo qiluvchi pragmatizm, yoki hamma e'tirof etgan, hamma uchun ahamiyatli bo'lgan narsa haqiqatdir deb hisoblovchi konvensionalizm va neopozitivizm ham haqiqat sub'ektiv narsadir. Materializm uchun haqiqat - bu tashqi dunyoning ongimizda adekvat, to'g'ri aks etishidir. Haqiqat - bu bizning dunyo to'g'risidagi bilimlarimiz va tasavvurlarimizning dunyoning o'ziga, ob'ektiv reallikka muvofiq kelishidir. Haqiqatni nohaqiqatdan, yangilishuvdan, yolg'ondan farqlashtirish, ajratish uchun bizning bilimimiz ob'ektiv voqelikka, uning yashash va rivojlanish qonunlariga qanchalik mos kelishini aniqlab olmoq kerak. Aristotel haqiqatning "klassik" konsepsiyasi muallifidir. Bu konsepsiya haqiqatni fikrning, bilimning voqelikka mos kelishi deb, yolg'onni esa fikrning real ahvolga mos kelmasligi deb talqin qiladi. U o'zining "Metafizika"da bunday deb yozadi:

“Bor narsani yo‘q deyish yoki yo‘q narsani bor deyish yolg‘on gapirishdir; borni bor va yo‘qni yo‘q deyish esa haqiqatni gapirishdir”¹⁵. Hozirgi zamon falsafiy va ilmiy adabiyotida ob‘ektiv haqiqat tushunchasi tez-tez uchrab turadi. Ob‘ektiv haqiqat – bu bilimlarimizning shunday mazmuniki, u bir kishiga ham, butun insoniyatga ham bog‘liq emas. Haqiqatning ob‘ektivligini u mavjud olamning inikosi bo‘lishi belgilaydi.

Absolyut haqiqat - bu bilish ob‘ekti haqidagi inkor qilib bo‘lmaydigan to‘liq va tugal bilimdir, nisbiy haqiqat esa bilish predmeti to‘g‘risidagi noto‘liq va notugal bilimdir. Absolyut haqiqat to‘liq hajmdagi ob‘ektiv haqiqatdan boshqa narsa emas, nisbiy haqiqat esa notugal shakldagi, noto‘liq hajmdagi ob‘ektiv haqiqatdir. Har bir nisbiy haqiqatda absolyut haqiqat jihati bor, chunki har qanday nisbiy haqiqat ob‘ektivligi sababli, unda doimiy bilim jihati bor. 1913-yilda XX asming eng yirik fizigi Nils o‘zining mashhur to‘ldiruvchanlik prinsipini ta’riflab berdi. Bu prinsipga ko‘ra, haqiqatligi muayyan hodisalar guruhi uchun aniqlangan va tasdiqlangan bilim va nazariyalar yanada kengroq predmet sohasini qamrab olgan yangi, yanada chuqurroq bilim va nazariyalar paydo bo‘lishi bilan mutlaqo noto‘g‘ri deb uloqtirib tashlanmaydi, balki nisbiy haqiqat sifatida bu yangi nazariyalarning chegaraviy shakli yoki xususiy holati sifatida saqlanib qoladi.

Klassik mexanika bilan nisbiylik nazariyasi, moddalar ximik tuzilishining klassik va hozirgi zamon nazariyasi va ko‘p boshqa nazariyalar o‘zaro ana shunday munosabatda bo‘ladi. Absolyut haqiqatni absolyutlashtirish dogmatizmga, nisbiy haqiqatni absolyutlashtirish relyativizmga olib keladi. Relyativizm va dogmatizmning cheklanganligiga sabab ularda absolyut haqiqat bilan nisbiy haqiqat bir-biridan ajratib olinganligi va qarama-qarshi qilib qo‘yilganligidadir.

Bizning bilimlarimiz ayni bir vaqtning o‘zida ham absolyut, ham nisbiydir. Egallagan bilimlarimiz va tajribamiz asosida biz bilib olgan va tasvirlay oladigan narsa, sodir bo‘lgan, inkor etib bo‘lmaydigan narsa bizning bilimlarimizning absolyut jihatini tashkil etadi. Lekin shu bilan birga, biz har bir bosqichda hamma narsani ham bilavermaymiz. Bizning bilimlarimiz ayni bir vaqtning o‘zida uzluksiz kengayib va chuqurlashib boradi. Shu ma’noda ular absolyut

¹⁵ Аристотель. Сочинения в 4 т. М., 1975, т.1. 141-б. 320

emas, balki nisbiydir, shu boisdan absolyut haqiqatning o'zi nisbiy haqiqatlar yig'indisidan tarkib topishini e'tirof etmoq kerak. Rivojlanishning har bir bosqichida bilimlarimizning chegaralari vaqtinchadir, lekin bilimlarimiz tobora to'lib va chuqurlashib borgan sari biz absolyut haqiqatga yaqinlashib boramiz, ammo uni hech qachon to'la-to'kis egallay va tushunchada ifodalay olmaymiz, chunki tabiatning o'zi bilish ob'ekti sifatida kengligi jihatidan ham, chuqurligi jihatidan ham cheksizdir.

Bilimlarimizning haqiqat yoki yolg'onligini, ularning absolyutlik va nisbiylik darajasini konkret joy va vaqt sharoiti belgilab abstrakt haqiqat beradi. Joy va vaqt sharoiti almashinib, o'zgarib turadigan omil ekanligi sababli bir sharoitda haqiqat bo'lgan narsa o'zgargan sharoitda yanglish yoki yolg'on bo'lib chiqadi. Joy va vaqt sharoitini har tomonlama hisobga olish talabi biluvchi sub'ektni dogmatik xatolardan ehtiyot qiladi.

Agar haqiqatga jarayon deb qarab unga uning rivojlanishi nuqtayi nazaridan yondashiladigan bo'lsa, bu holda konkret haqiqatga abstrakt haqiqat qarama-qarshi qo'yiladi. Abstrakt haqiqat - bu to'liq bo'lmagan, rivojlanmagan, bir tomonlama haqiqat, konkret haqiqat esa, aksincha - to'liq, rivojlangan, ko'p tomonlama haqiqat. Har qanday haqiqat, u bilish jarayonida rivojlanib borganligi sababli, abstraktlikni ham, konkretlikni ham o'z ichiga oladi. Haqiqat o'z rivojining keyingi bosqichiga nisbatan abstrakt va ilgari rivojlanish bosqichiga nisbatan konkretidir. Haqiqatga darhol erishib bo'lmaydi, unga erishish bilishning qiyin, ko'p bosqichli jarayonidir.

NAZORAT UCHUN SAVOLLAR:

1. Gnoseologiya nimani o'rganadi?
2. Bilish nima?
3. Hissiy va ratsional bilishning o'ziga xosligi nimada?
4. Bilish ob'ekti, sub'ekti, predmeti tushunchalarini izohlang.
5. Ilmiy bilishning asosiy usul (metod) larini ko'rsating.

TAVSIYA ETILADIGAN ADABIYOTLAR:

1. Davronov Z., Shermuhamedova N., Qahhorova M., Nurmatova M., Husanov B., Sulstonova A. Falsafa. – Toshkent: TMU, 2019

2. Samuel Guttenpion. Philosopy selected tekts with a method for beginners.
3. Чумаков А.Н. Философия. Учебник. 2-издание.-Москва: ИНФРА-М, 2018
4. Шермухамедова Н.А. Фалсафа. 2-нашр. Тошкент: Ношир, 2020. 667 бет
5. Шермухамедова Н.А. Гносеология - билиш назарияси. – Тошкент: “Ношир”, 2011.

AXBOROT MANBALARI:

1. www.ziyonet.uz
2. www.philosophy.ru

Mavzu: GLOBALLASHUV VA BARQAROR TARAQQIYOT FALSAFASI

Tayanch soʻz va iboralar: *globallashuv, globalaistika, barqaror taraqqiyot, migratsiya, urbanizatsiya, pandemiya, Covid19, tarbiya, taʼlim, taʼlimning Bolonya tizimi, kredit-modul tizimi, taʼlimning mazmuni, taʼlimni tashkil etish shakllari, darsning didaktik shakllari*

1.Globallashuv, globalistika va barqaror taraqqiyot tushunchalarining oʻzaro aloqasivafarqi

Globallashuv – lotincha “glob” soʻzidan olingan boʻlib, uni “dumaloqlashuv”, “kurralashuv” deb tarjima qilish mumkin. Ushbu atama Yer sharining, Yer kurrasining fan-texnika yutuqlari tufayli insoniyat ixtiyorida xuddi bir butun sharga, kurraga aylanishini tushuntirish uchun ishlatiladi. “Global” tushunchasi lugʻaviy maʼnosi nuqtai nazaridan fransuz tilida “umumiy”, lotin tilida esa “globus”- “Yer shari” maʼnolarini bildiradi. Demak, globalizm tushunchasi ana shu ikki maʼnoda ham bevosita insoniyat hayoti va taqdiri bilan bogʻliq boʻlgan katta muammolarni, “sayyoraviy”, “dunyoviy” muammolarni, global taraqqiyot istiqbollari oʻziga qamrab oladi. “Globallashuv” atamasi dastlab amerikalik olim T.Levitt tomonidan 1983 yil «Garvard biznes rev`yu» jurnalida chop qilgan maqolasida qoʻllangan. T.Levitt yirik transmilliy korporatsiyalar ishlab chiqaradigan turli-tuman mahsulot bozorlarining birlashuv jarayonlarini “globallashuv” deb atagan. Mazkur taʼrifda globallashuv jarayonining iqtisodiy tomonlariga eʼtibor berilgan.

Globallashuv deganda hozirgi sharoitda turli mamlakatlar, davlatlar va xalqarning iqtisodiy madaniyati, maʼnaviyatining, odamlar oʻrtasidagi oʻzaro taʼsiri va bogʻliqlikning kuchayib borishi tushuniladi. Globallashuvga taʼrif bergan fransuz tadqiqotchisi B.Bandi bu jarayon uch oʻlchovli ekanini taʼkidlaydi:

- globallashuv – muttasil davom etadigan tarixiy jarayon;
- globallashuv – jahonning universallashtirish jarayoni;
- globallashuv – milliy chegaralarning “yuvilib ketish” jarayoni deb hisoblaydi.

O‘zbekistonning Birinchi Prezidenti I.Karimov *“bugungi kunda globallashuv jarayonidan hech bir xalq chetda turishi mumkin emas, shunday kayfiyatga berilgan xalq yoki millat taraqqiyotdan yuz yillar orqada qolib ketishi mumkin”* deb ta’kidlaydi.

Globallashuv – butun jahon iqtisodiy siyosiy, madaniy integratsiya va unifikatsiya (bir biriga yaqinlashuv) jarayonidir. Asosiy xususiyatlari xalqaro mehnat taqsimoti, kapital, ishchi kuchi va ishlab chiqarish resurlarining erkin harakati, qonunchilik, iqtisodiy va texnologik jarayonlarni standartlashtirish, shuningdek, turli mamlakatlarning madaniyatini qo‘shilish va yaqinlashuvidir. Bu ob’ektiv jarayon bo‘lib jamiyatning barcha sohalarini qamrab oluvchi tizimli xususiyatga ega. Globallashuvga qarshi harakatlar ham mavjud bo‘lib, ular globallashuv natijasida yuzaga keladigan va kelayotgan muammolarni oqibati salbiy deb e’tirof etishadi. Bunday tashkilot, uyushma, harakatlarga Green, AntiDaos kabi bir necha antiglobalistlarni kiritish mumkin.

A.Ochildievning ta’kidlashicha, *“...eng umumiy ma’noda, globallashuv, bir tomondan, muayyan hodisa, jarayonning barcha mintaqalar, davlatlar va butun Yer, ikkinchi tomondan, ularning insoniyat taqdiriga daxldor ekanini anglatadi”*. Yana bir rus olimi L.E. Grinning fikricha, *«Globallashuv - mintaqalar va umuman jahonning integratsiyasi va yaqinlashuvining natijasidir»*. U globallashuvga jarayon sifatida qaraydi va unga quyidagi ta’rifni beradi. *«Globallashuv - bu jarayon, uning natijasida dunyo o‘zining barcha sub’ektlariga yanada aloqador va yana ham bog‘liq bo‘ladi»*. 2006 yilda *«Globallashuv»* tushunchasi va uning turli sohalarga o‘tkazayotgan ta’sirini aniqlashga bag‘ishlangan jahonning yetakchi olimlari hamkorligida *«Глобалистика международных между-дисциплинарных энциклопедических словар»* tayyorlanib e’lon qilindi. Unda globallashuv tushunchasiga olimlar turlicha ta’rif berganlar va uning ta’sir doirasini aniqlashga qarakat qilingan. Jumladan, amerikalik olim T.Fridman bu haqda shunday ta’kidlaydi: *«Globallashuv - bu «sovuq urush tizimini» almashtirgan yangi tizim»*. Keltirilgan fikrdan ko‘rinib turibdiki, iqtisodiyotda kechayotgan globallashuv jamiyat, mamlakat va xalqlar qayotining barcha sohalariga o‘zining ta’sirini o‘tkazmoqda. SHuning bilan birga uni o‘z davrida jahonni larzaga solgan va butun insoniyatga

xavf tugʻdirgan «sovuq urush» bilan tenglashtirgan mualliflar ham bor.

Globallashuv - bu avvalo hayot surʼatlarining beqiyos darajada tezlashuvi demakdir. Har bir ijtimoiy hodisaning ijobiy va salbiy tomoni boʻlgani singari, globallashuv jarayoni ham bundan mustasno emas. Hozirgi paytda uning gʻoyat oʻtkir va keng qamrovli taʼsirini deyarli barcha sohalarda koʻrish, his etish mumkin. Ayniqsa, davlatlar va xalqlar oʻrtasidagi integratsiya va hamkorlik aloqalarining kuchayishi, xorijiy investitsiyalar kapital va tovarlar, ishchi kuchining erkin haarakati uchun qulayliklar vujudga kelishi, koʻplab yangi ish oʻrinlarining yaratilishi, zamonaviy kommunikatsiya va axborot texnologiyalarining, ilm-fan yutuqlarining tezlik bilan tarqalishi, turli qadriyatlarning umuminsoniy negizda uygʻunlashuvi, sivilizatsiyalararo muloqotning yangicha sifat kasb etishi, ekologik ofatlar paytida oʻzaro yordam koʻrsatish imkoniyatlarining ortishi – tabiiyki, bularning barchasiga globallashuv tufayli erishilmoqda.

Globalistika – jahon rivojlanishining eng yangi tendensiyalarini anglab yetish borasidagi koʻp sonli saʼy-harakatlar, globallashuv jarayonlarining mohiyati, tendensiyalari va sabablarini, ular taʼsirida yuzaga kelayotgan global muammolarni aniqlash va bu jarayonlarning oqibatlarini anglab yetishga qaratilgan fanlararo ilmiy tadqiqotlar sohasidir. Kengroq maʼnoda «**globalistika**» atamasi globallashuvning turli jihatlari va global muammolarga oid ilmiy, falsafiy, madaniy va amaliy tadqiqotlarni, jumladan ularning olingan natijalarini, shuningdek ularni ayrim davlatlar darajasida ham, xalqaro miqyosida ham iqtisodiy, ijtimoiy va siyosiy jabhalarda amalga joriy etish borasidagi amaliy faoliyatni ifodalash uchun qoʻllaniladi. Globalistika – bu zamonaviy dunyoda sodir boʻlayotgan jarayonlar taʼsiri ostida tadqiqot subʼektlarining tez-tez qaytarib boʻlmaydigan ixtisoslashuvi va boʻlinishiga boʻlinib, gumanitar inqirozni bartaraf etishga intiladigan, xalqaro munosabatlar va jahon siyosati sohasidagi fanlararo bilimlar shaklidir. Globalistika tahliliy fan vazifasini bajaradi, uning tadqiqot mavzusi hali ham noaniq. Globalistika globallashuv jarayonlarining mohiyati, tendensiyalari va sabablarini, boshqa global jarayonlar va muammolarni ochib beradi, bu jarayonlarning inson va biosfera uchun ijobiy natijalarini tasdiqlash va salbiy oqibatlarini bartaraf etish yoʻllarini izlaydi.

Barqaror taraqqiyot deganda hozirgi avlodlar hayotiy ehtiyojlarini kelgusi avlodlar ehtiyojlarini qondirishga zarar yetkazmasdan amalga oshiriladigan rivojlanish tushuniladi. Barqaror taraqqiyot mazmun bo'yicha ekologik rivojlanish tushunchasiga juda yaqindir. 1968-yil 10 ta davlatdan 30 kishidan iborat fan, madaniyat, maorif, biznes vakillari «Rim klubi» deb nomlangan nodavlat tashkilotini tuzishdi. Klub a'zolari insoniyatning hozirgi va kelajakdagi murakkab ahvolini muhokama qilish va inqirozdan chiqish yo'llarini o'rganishni asosiy maqsad deb belgiladilar. 1972-yil 13-martda «Rim klubi» uchun tayyorlangan «O'sish chegaralari» ma'ruzasi e'lon qilindi. Ma'ruzada sayyoramiz kelgusi ekologik holatini bashorat qilish bo'yicha global model tahlil qilingan. Modelda sayyorada o'sishni va uning chegarasini belgilaydigan 5 asosiy omil:

1. aholi soni;
 2. qishloq xo'jalik ishlab chiqarishi;
 3. tabiiy resurslar;
 4. sanoat ishlab chiqarishi;
 5. atrof muhitning ifloslanishi
- asos qilib olingan.

1972-yil 5-iyunda Stokgolmda Birlashgan millatlar tashkiloti (BMT)ning atrof muhit bo'yicha birinchi umumjahon konferensiyasi o'tkazildi. Unda 113 davlat vakillari qatnashdilar. Ekologik rivojlanishning asosiy talablari konferensiyada qabul qilingan 26 tamoyildan iborat «Stokgolm deklaratsiyasi»da keltirilgan. Bu prinsiplardan birida har bir inson qulay atrof muhitda yashash huquqiga ega va taraqqiyotga erishadigan darajada bo'lishi kerak» deb ta'kidlandi. Qabul qilingan «tadbirlar rejasi» 109 banddan iborat. Stokgolm konferensiyasidan keyin jahon hamjamiyati ekologik yo'naltirilgan taraqqiyotga erishish bo'yicha dastlabki qadamlarni tashladi. 1975-yili aholi soni 4 milliard, 1987-yili 5 milliarddan oshdi. Dunyoning turli chekkalaridagi ekologik inqiroz vaziyatlari chuqurlashdi. Orol dengizining qurishi, Shimoliy Afrika mamlakatlaridagi qurg'oqchilik, okeanlarning neft mahsulotlari bilan ifloslanishi, ozon tuynuklari muammolari chegara bilmasligi, mintaqaviy va global oqibatlari bilan namoyon bo'ldi.

1992-yilning 3-4-iyun kunlarida Braziliyaning Rio-de Janeyro shahrida BMTning atrof muhit va rivojlanish bo'yicha konferensiyasi

bo‘lib oldi. Unda 179 davlatlarning rahbarlari, hukumat vakillari, ekspertlar, nodavlat tashkilotlari, ilmiy va ishbilarmon doiralari vakillari qatnashdilar. *Hozirgi vaqtda rivojlanayotgan mamlakatlarning aholisi GFR yoki AQSh aholisi hayot darajasiga yetishishi uchun yana bir Yer sayyorasi resurslarini o‘zlashtirish lozim bo‘ladi.* Yer esa koinotda yagonadir. Tabiat va jamiyatning mutanosib rivojlanishi - **koevolyutsiya** deb yuritiladi. Jamiyatning rivojlanish sur‘atlari juda yuqori, tabiat evolyutsiyasi tezligi o‘zgarmaydi. Koevolyutsiyaga erishish uchun jamiyat o‘zining ayrim ehtiyojlaridan voz kecha olishi lozimdir.

XXI asrga kelib atrof-muhitga ta‘sir sur‘ati yuqoriligicha qolmoqda. Barqaror rivojlanish yo‘lidagi sa‘yi-harakatlar ijobiy natijalarini bermoqda. XXI asr boshlariga kelib rivojlangan davlatlarda ekologik inqirozning oldini olish tadbirlariga yalpi ichki mahsulot (YaIM)ning 1,5-2,5% ulushi sarflanishi lozim. Atrof-muhit ancha ayanchli holga tushib qolgan mamlakatlarda esa bu ko‘rsatkich 4-5% dan kam bo‘lmasligi kerakligi ta‘kidlanadi. Ekologik ta‘lim tarbiyani rivojlantirish, jamoatchilik rolini oshirish, ekologik texnologiyalarni joriy qilish barqaror rivojlanishni ta‘minlashda muhim ahamiyatga egadir.

2.Migratsiya va urbanizatsiya barqarorlik va beqarorlik omili. Covid19–muammosi

Migratsiya (lot. migratio - ko‘chaman, joyimni o‘zgartiraman) – 1) aholining bir joydan ikkinchi joyga ko‘chishi; 2) hayvonlarning yashash muhiti sharoiti yoki rivojlanish sikli o‘zgarishi bilan bir geografik hududdan ikkinchisiga ko‘chishi; 3) kimyoviy elementlarning yer qobig‘ida yoki yer yuzasida o‘z joyini o‘zgartirishi; 4) energiyaning bir zarrachadan boshqasiga o‘tishi; 5) kapitalning qo‘shimcha qiymat olish va siyosiy maqsadlarda bir mamlakatdan boshqasiga muntazam chiqib turishi ma‘nolarida qo‘llaniladi.

Aholi migratsiyasi – aholining yashash joyini o‘zgartirishi hamda mehnat faoliyatini amalga oshirish bilan bog‘liq ko‘chishi jarayonidir. Aholi migratsiyasi aholining muhim muammolaridan biri bo‘lib, unga kishilarning oddiy mexanik ko‘chish harakati deb emas, balki ijtimoiy-iqtisodiy hayotning ko‘p tomonlarini qamragan

murakkab ijtimoiy jarayon sifatida qaraladi. Aholi migratsiyasi aholini joylashishi, yerni xo'jalik jihatdan o'zlashtirish, ishlab chiqaruvchi kuchlarni rivojlantirish, irq, tillar va xalqlarning paydo bo'lishi va aralashib ketish jarayonlari bilan bog'liq. Ishlab chiqarishni joylashtirishdagi o'zgarishlar bevosita mehnat resurslarini hududiy qayta taqsimlash ehtiyojini keltirib chiqaradi, bunga esa migratsiya yordamida erishiladi. Yo'nalishiga ko'ra tashqi aholi migratsiyasi va ichki aholi migratsiyasi farqlanadi. Tashqi aholi migratsiyasi mamlakatdan chiqib ketish (muhojirlik), ichki aholi migratsiyasi esa mamlakat doirasida, viloyat va tumanlararo yashash joyining o'zgarishi. Migratsion jarayonlarda ishtirok etuvchilar – migrant (muhojir)lar, migratsiya oqimi shakllanuvchi hudud – migrantlar chiquvchi, ular borgan hudud – migrantlar o'rnavchilari region deyiladi. Muayyan mamlakatdan boshqa biron-bir mamlakatga aholining ko'chib ketish jarayoni emigratsiya, unda ishtirok etganlar esa emigrantlar deyiladi. Va, aksincha biron bir boshqa mamlakatdan ma'lum mamlakatga aholining ko'chib kelishi immigratsiya, unda ishtirok etganlar immigrantlar (kelgindilar) deyiladi.

Aholi migratsiyasi doimiy (turar joyni uzil-kesil o'zgartirish), vaqtincha (shartnoma asosida ma'lum muddatga ishga, o'qishga va boshqa sabablar bilan mamlakatdagi bir ma'muriy-hududiy birlikdan boshqasiga borish, yoxud xorijga ketish), mavsumiy (iqtisodiyot tarmoqlari – qishloq xo'jalik, undiruvchi sanoat sohasi yumushlari, davolanish, dam olish va boshqa sabablarga ko'ra ko'chish), mayatniksimon (mokisimon) (ertalab ishga, o'qishga ketib, kechqurun uyiga qaytib kelish) migratsiya turlari bo'ladi. Ma'lum vaqt davomida hududga ko'chib kelgan va ko'chib ketgan kishilar soni o'rtasidagi farq migratsiya saldosi deyiladi. Ba'zan migratsiyaga turizm, kurortga borish, ziyorat, shuningdek mokisimon qatnovchilarni ham kiritadilar, lekin turar joyni o'zgartirmagani uchun ularni aholi migratsiyasiga kiritish mumkin emas.

Qishloq aholisi hisobiga shaharlarda yashovchi aholining to'xtovsiz o'sib borish tendensiyasi ham mavjud. Qishloqlarda yashash sharoitining shaharlarga nisbatan ma'lum darajada noqulayligi, uning ayniqsa yoshlarni iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy jihatlardan to'la qondira olmasligi bu tendensiyaga sabab bo'ladi.

Jahon xo'jaligi rivojlanib, mamlakatlararo integratsion aloqalar kuchayib borgan sayin, **mehnat migratsiyasi** ham tobora

intensivlashib bormoqda. Rivojlangan mamlakatlar va iqtisodiy qoloq mamlakatlar o'rtasidagi farqlarning uzluksiz chuqurlashib borayotgani ham ushbu jarayonlarni jadallashtirishga kuchli ta'sir ko'rsatmoqda.

Chunki mehnat migratsiyasi kishilik jamiyati taraqqiyotining hozirgi bosqichida migratsiyaning o'ziga munosib ish va yuqori daromad topish maqsadida amalga oshirilgan alohida turi bo'lib, iqtisodiyoti og'ir ahvolda bo'lgan kam rivojlangan mamlakatlarda bandlik va ish haqining o'tkir muammolarini hal etishning asosiy vositalaridan biriga aylandi. Tabiiyki, siyosiy mustaqillikka erishgan, lekin ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotda o'tmishdan qolgan merosning og'ir muammolarini uzil-kesil hal etish zaruratiga duch kelgan O'zbekiston ham XX asrning fenomeni – mehnat migratsiyasi jarayonlaridan chetda qolish imkonini topolmadi.

Bizningcha, mehnat migratsiyasini – O'zbekiston uchun iqtisodiy jihatdan zararli, mamlakat ravnaqi yo'lidagi eng katta to'siqlardan biri sifatida baholash lozim. Ma'naviy jihatdan esa boy tarixga, ibratli an'analarga, xalqlar o'rtasida o'ziga xos obro'e'tiborga ega bo'lgan xalqimizning shon-shuhrati va sha'niga tamoman mos kelmaydigan voqelik sifatida qarash lozim. Shu sababli mehnat migratsiyasida yurganlarni o'z yurtiga qaytarishning samarali mexanizmlarini ishlab chiqib, ularni amaliyotga joriy qilish maqsadga muvofiq. Nazarimizda, ushbu strategiyani amalga oshirish juda og'ir jarayon bo'lib, katta safarbarlikni va albatta uzoq vaqtni talab qiladi.

Mustaqillikning dastlabki yillarida mehnat migratsiyasining keng quloq yoyishini mamlakatda favqulodda yuz bergan og'ir vaziyat, nochor holat, ilojsizlikdan ko'ra ko'rilgan tezkor iloj sifatida qabul qilish mumkin. Lekin keyingi o'tgan davrdan bugungacha butun bir avlod tug'ilib voyaga yetdi. Agar davlatni mustaqillikning dastlabki benihoya og'ir, mashaqqatli yillarida va favqulodda vaziyatlarda iqtisodiy nochor aholi qatlamlariga yordam ko'rsatishdan ko'ra mehnat migratsiyasi uchun eshiklarini keng ochib berganlikda ayblashga haqli bo'lmasakda, oradan shuncha yillar o'tib, mehnat migratsiyasi muammosini hanuzgacha hal etmaganlikda, hozirgi kunda ham son-sanoqsiz yurtdoshlarimiz begona yurtlarda ish izlab yurganligi sabablarini bartaraf eta olmaganlikda ayblashga tom ma'noda haqlimiz.

Bizning nazarimizda, mehnat migratsiyasi muammosini hal etishning ikkita asosiy yo‘li bor. Birinchidan – mehnat migratsiyasini O‘zbekiston mehnat bozoridagi ishchi kuchi taklifi va unga bo‘lgan talab o‘rtasidagi nomutanosiblikni bartaraf etish, mehnat migrantlari ishlab topgan daromad hisobidan milliy iqtisodiyotga qo‘shimcha madad berish vositasi sifatida qarash siyosatini davom ettirish. Bu mamlakatda bandlik muammosini hal etishning eng oson va kamchiqim yo‘li.

Ikkinchi – mehnat migratsiyasidan va undan kelayotgan barcha daromatlardan butkul voz kechish, mehnat migratsiyasini respublika manfaatlariga mos kelmaydigan faoliyat turi sifatida batamom tugatilishiga erishish. Bu ancha murakkab va mashaqqatli yo‘l bo‘lib, juda katta sa’y-harakatlarni va qat’iy choralar ko‘rishni taqozo etadi. Bu vaqtincha qiyinchiliklar va iqtisodiy yo‘qotishlar evaziga amalga oshadi. Lekin mehnat migratsiyasiga qarshi siyosat doirasida iqtisodiy mexanizmlar yaratilib, ular harakatga keltirilishi oradan 5-6 yil o‘tar-o‘tmas makrodarajada o‘zining ijobiy natijalarini bera boshlaydi.

Rasmiy statistik ma’lumotlarga ko‘ra, 2019-yilda O‘zbekiston aholisining 2,5 million nafari yoki 7 % i mehnat migrantlari hisoblanadi. Shundan 2 million atrofida fuqarolar Rossiyada mehnat qildi. Mehnat migrantlari tomonidan jo‘natilgan pul mablag‘lari 5,1 mlrd AQSH dollari, yoki mamlakat YAIM taxminan 10% ni tashkil qilgan. Bunda har bir muhojir oyiga o‘rtacha 166,7 AQSH dollari miqdorida mablag‘ ishlab topgan.

Urbanizatsiya (frans. urbanisation, ing. urbanization, lot. urbanus – shaharga mansub, urbs – shahar) – jamiyat hayotida shaharlar rolining ortib borishi; ishlab chiqaruvchi kuchlarning joylashuvi, aholining ijtimoiy, demografik tarkibi, turmush tarzi va madaniyatidagi o‘zgarishlar bilan bog‘liq. Urbanizatsiya – tarixiyrivojlanish asosida shakllangan jamiyat bosqichlari va hududiy mehnat taqsimoti natijasida sodir bo‘lgan ko‘p qirrali geografik, ijtimoiy-iqtisodiy va demografik jarayondir. Urbanizatsiyaning torroq doiradagi demografikstatistik tushunchasi dunyoda, alohida hududlarda, mamlakatlarda shaharlarning (ayniqsa, katta shaharlarning) va shahar aholisi salmog‘ining ko‘payib borishini anglatadi.

Dastlabki shaharlar mil. av. III – I ming yilliklarda Misrda, Mesopotamiya, Suriya, Hindiston, Kichik Osiyo, Xitoy, Hindixitoy, shuningdek, Yevropa va Afrikaning Oʻrta dengiz sohillarida vujudga kelgan. Yunonrim dunyosida esa Rim va Karfagen shaharlarining mavqei yuqori boʻlgan. Oʻrta asrlar va Uygʻonish davrida kapitalistik ishlab chiqarish unsurlari shakllana boshladi. Bu jarayon shaharlarda aholi sonining oʻsib borishiga, konsentratsiyalashuviga olib keldi. Iqtisodiy rivojlangan davlatlarda yirik shaharlar paydo boʻla boshladi. Urbanizatsiya jarayonining rivojlanishi shaharlarning oʻsishi va shahar aholisining shakllanishi, shahar aholisining tabiiy oʻsishi, shahar atrofi hududlarining maʼmuriy jihatdan shaharga qoʻshilib borishi, qishloq aholi manzilgohlarining shahar maqomini olishi bilan bogʻliqdir. Shaharlarning oʻsishida shahar atrofi zonalarida shahar turmush tarzining shakllanib borishi, yaʼni urbanizatsiya jarayonining kuchayishi ham ahamiyatlidir. Katta shahar atrofida kichik shaharlar paydo boʻlib, katta shaharlarga qoʻshilib boradi va shaharlar aglomeratsiyasi hosil boʻladi. Rivojlangan mamlakatlarda aglomeratsiya jarayoni avj olgan, alohida aglomeratsiyalarning qoʻshilib ketishi natijasida megapolislar vujudga kelmoqda.

Urbanizatsiyaning asosiy koʻrsatkichi shaharliklar sonining oʻsishi va jami aholi tarkibida shahar aholisi salmogʻining ortib borishidir. XX - asrning oxiri va XXI - asr boshlarida dunyoda shahar turmush tarzining qishloq joylariga tarqalishi, yaʼni urbanizatsiya jarayoni kuzatilmoqda. Bu esa shahar aholisi salmogʻining ortib borishiga olib kelmoqda. 1950 yilda dunyo aholisining 28,9% shaharlarda yashagan. 1960 y. bu koʻrsatkich 33,9% ni, 1970 y. 37,4%, 1980 y. 41,1%, 1990 y. 45,8% va 2000 y. 51,2% ni tashkil etdi. Shahar aholisining salmogʻi rivojlangan mamlakatlarda ancha yuqori (2000 yilda AQSH, Buyuk Britaniya, Yaponiya, Shvetsiyada 75% va Germaniyada 94%, Rossiyada 73% boʻlgan). Osiyo va Afrikadagi rivojlanayotgan mamlakatlarda urbanizatsiya jarayoni dunyoning oʻrtacha koʻrsatkichidan ancha past. 2000 yilda shahar aholisining salmogʻi Afgʻoniston va Efiopiyada 11 – 14% ni, Turkiyada 45% ni tashkil etdi. Urbanizatsiyaning hozirgi bosqichida katta shaharlarda aholi konsentratsiyalashuvining oʻsishi kuzatilmoqda. Bu jarayonda millioner (1 mln. va undan ortiq aholi yashaydigan) shaharlar alohida oʻrin egallaydi. 1900 yilda dunyo boʻyicha millioner shaharlar soni oʻnta boʻlgan boʻlsa, XXI asrga

kelib bu ko'rsatkich 200 dan oshdi. Dunyoda aholisi 10 mln.dan ortiq yirik shaharlar [Mexiko (25 mln.), Tokio (20 mln.), Seul (13 mln.), Pekin (11 mln.), Parij, Qohira, Buenos Ayres va London (10 mln.)] mavjud.

O'zbekistonda urbanizatsiya jarayoni o'z tarixiy rivojlanish bosqichlariga ega. Uning rivojlanishi o'lkaning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi va demografik xususiyatlari bilan bog'liq. O'zbekistonda eng qadimgi shaharlar bilan birga XX-asrning ikkinchi yarmida vujudga kelgan shaharlar ham mavjud. 1913-80 yillarda O'zbekiston shaharlari soni va shahar aholisi salmog'i o'sdi. O'zbekistonda 120 ta shahar bo'lib, ularda 8249,3 ming kishi yashaydi (2003). Ularning 38 tasida aholi soni 20 mingga bo'lgan kichikroq shaharlar, 65 tasi 20 mingdan 100 mingga bo'lgan o'rta shaharlar, 16 tasi aholisi 100 mingdan 500 mingga bo'lgan yirik shaharlar va Toshkent millioner shahardir. XX-asrning oxiridan boshlab O'zbekistonda urbanizatsiya jarayoni rivojlanib kelmoqda.

Koronavirus infeksiyasi (COVID-19) – SARS-CoV-2, ya'ni og'ir o'tkir nafas olish sindromi **koronavirusi** keltirib chiqaradigan yuqumli kasallik. Kasallik ilk marotaba 2019-yilda *Xitoyning Uxan* shahrida aniqlandi va global miqyosda tarqalib, 2020-2021-yillardagi koronavirus pandemiyasini keltirib chiqardi. Kasallik yuqori harorat, yo'tal hamda nafas olishni mushkullashishi kabi simptomlarni keltirib chiqaradi. Ayrim holatlar mushaklar og'rishi, balg'am ajralishi hamda tomoq og'rishi kuzatiladi. Virus yuqtirganlarning aksarida yengil simptomlar yuzaga kelsa-da, ayrim bemorlarda kasallik og'ir **pnevmoniya** hamda bir necha organ faoliyatining ishdan chiqishiga olib keladi. COVID-19 koronavirus infeksiyasi odatda shaxsdan-shaxsga yo'tal va aksa berish davomida chiqariladigan tomchilar orqali yuqadi. Jahon sog'liqni saqlash tashkiloti SARS-CoV-2 koronavirusi ko'rshapalaklardan odamga boshqa hayvon orqali yuqqan paytda paydo bo'lganini ma'lum qildi. Tadqiqotchilar koronavirus paydo bo'lishi bilan bog'liq 4 ta taxminni ehtimollik ko'rsatkichi bo'yicha ro'yxatlagan. Ularning orasida koronavirusning ko'rshapalaklardan odamga boshqa hayvon orqali yuqqan paytida paydo bo'lganligiga asosiy e'tibor qaratilgan.

COVID-19 pandemiyasi tufayli dunyoning juda ko'p mamlakatlarida karantin cheklovlari qo'llandi va hali ham qo'llanmoqda. Cheklovlar boshqa ijtimoiy-iqtisodiy muammolarni

ham keltirib chiqardi. Shuningdek ushbu pandemiyaning kishi psixologiyasiga turlicha ta'sirlari paydo bo'ldi. Ko'plab mamlakatlar cheklovlar tufayli iqtisodning kuchsizlanishi, ishlab chiqarishning pasayishi, odamlarning ishsiz qolishi kabilarni boshlaridan o'tkazdilar.

Infeksiya oldini olish uchun qo'llarni tez-tez yuvish, boshqalardan uzoqroq masofada bo'lish hamda yuzni qo'llar bilan ushlamaslik tavsiya qilinadi. Niqoblardan foydalanish esa hamma uchun emas, balki virusni yuqtirganini shubha qilayotganlar hamda ularga qarayotganlargagina tavsiya qilinadi. 2020-yillar oxiri 2021-yilda COVID-19 ga qarshi Rossiyada Sputnik V, AQShda Moderna, Pfizer, Jonson & Jonson, Yevropada Astra Zeneka, Xitoyda Cinovac va boshqa vaksinalar ishlab chiqildi hamda keng qo'llanilmoqda. Kasallikni boshqarish simptomlarni davolash, izolyatsiya hamda eksperimental choralardan iborat.

3.Ta'limga oid Bolonya deklaratsiyasining innovatsion xarakteri

XX asrning 70-yillaridan Yevropadagi barcha oliy ta'lim muassasalarining integratsiyasini ta'minlash, oliy ta'limning yagona standartini yaratish, talabalar va o'qituvchilar mobilligini yo'lga qo'yish, diplomlarni tan olish, talabalar bilimi, malakasi hamda ko'nikmasiga qo'yiladigan ballarni unifikatsiya qilish bilan bog'liq bir qator muammolarni yechishga qaratilgan sa'y-harakatlar boshlab yuboriladi. Mazkur harakatlarning samarasi o'laroq, **1999-yil 19 iyunda Italiyaning Bolonya shahrida 29 ta mamlakat ta'lim vazirlarining qo'shma deklaratsiyasi – “Oliy ta'limning Yevropa hududi” to'g'risidagi bitim (Bolonya deklaratsiyasi) imzolanadi.** Bugungi kunga kelib, Bolonya jarayonida 48 ta mamlakat ishtirok etadi. Ularning orasida MDH mamlakatlaridan Rossiya, Ukraina, Ozarbayjon, Moldova, Armaniston, Gruziya, Qozog'iston va Belarus ham bor.

Mazkur bitim orqali ushbu dasturni XXI asrning birinchi o'n yilligi yakuniga qadar amalga oshirish hamda butun dunyo bo'yicha oliy ta'limning yevropacha tizimini ilgari surish ko'zda tutilgan. Agar 2010 yilga qadar Bolonya jarayonining asosiy maqsadi, Leuven/Louvain-la-Neuve bitimida qayd etilganidek, Oliy ta'limning Yevropa hududini o'ziga munosib o'ringa ega bo'lishini

ta'minlashdan iborat bo'lsa, keyingi o'n yillik uchun asosiy ustuvor yo'nalishlar sifatida quyidagilar belgilanadi:

- Ijtimoiy o'lchov;
- Uzluksiz ta'lim;
- Mehnatga layoqatlilik;
- Markazda talabalarni o'qitish;
- Ta'lim, tadqiqot va innovatsiyalar;
- Mobillik;
- Ma'lumotlarni yig'ish;
- Shaffoflikning ko'p o'lchovli vositalari;
- Moliyalashtirish.

Ko'pgina ekspertlar Bolonya deklaratsiyasining qabul qilinishiga salohiyatli, iqtidori yuqori bo'lgan talabalarni egallash, mehnat bozorida ularning bilimni qadrlash bo'yicha AQSh bilan kechgan raqobatda Yevropa oliy ta'lim muassasalarining imkoniyatlari cheklanganligi, ko'plab "aql sohiblari"ning ko'hna qit'ani tark etib, Amerikaga ko'chib ketish tendensiyasiga qarshi ko'rilgan chora asosiy sabab bo'lganini e'tirof etadi.

Bolonya jarayoni odamlar bir ta'lim tizimi yoki mamlakatdan boshqasiga o'tishi, faoliyat yuritishini osonlashtirish uchun ko'priklar qurishga harakat qiladi. Yevropa qit'asida amalga oshirilayotgan jarayon bo'lishidan tashqari, bu jarayon Yevropa mamlakatlarida ta'lim olishda ko'proq erkinliklar paydo qilishga imkon yaratadi. Bolonya jarayoni quyidagi imkoniyatlarni beradi:

- O'quv dasturlarini tuzish va talabalar tahsil olish yo'llarini tuzishda ko'proq erkinliklar;
- Yevropa kredit to'plash va ularni o'tkazish tizimini (ECTS) joriy qilish;
- Talabalar, o'qituvchilar va tadqiqotchilar uchun milliy va Yevropa universitetlariga borib/o'tib tahsil olish, ishlash, tadqiqot olib borish borasida ko'proq imkoniyatlar;
- Olingan ixtisos/kvalifikatsiyani ta'lim doirasi va kasbiy sohada tan olinishini ta'minlash uchun diplom Ilovasi berish;
- Yevropa oliy ta'lim hududini tuzish jarayonida qatnashuvchi ko'plab mamlakatlarda diplomlar tan olinishi uchun oliy ta'lim tuzilmalarini standartizatsiya qilish va umumiy ko'nikma-malakalar doirasini qabul qilish;
- Ixtisos/kvalifikasyalarning tan olinishi;

- Sifatni kafolatlash: umumiy standartlar va umumiy tartibotlar ishlab chiqish;
- Avtonom muassasalar;
- Talabalar qatnashuvi: oliy ta'lim boshqaruvida ular to'laqonli hamkorlar sifatida tan olinishi;
- Oliy ta'lim uchun ijtimoiy javobgarlik.

Bolonya tizimiga to'siqsiz soha deb ta'rif berish mumkin. Bolonya jarayoni asosida Yevropaning turli milliy ta'lim tizimlarini shaffof va bir-biriga mos keladigan holga keltirish maqsadi yotadi. Bugungi kunda uning eng ko'zga tashlanadigan yutug'i oliy ta'lim tizimlarini 3 o'quv bosqichigacha standartlashtirish bo'ldi: 3 yoki 4 yillik bakalavr darajasi ta'limi, 1 yoki 2 yillik magistrlik ta'limi va doktorlik (PhD) ilmiy unvoni olish bosqichi. Bolonya jarayoni boshlanishidan oldin har bir mamlakatning o'z yondashuvi bor edi: ba'zi mamlakatlarda birinchi bosqich, masalan, boshqalarga qaraganda ko'proq vaqt talab qilar edi.

Talabalarning boshqa joylarga borib tahsil olish imkoniyatini oshirish maqsadida Bolonya jarayoni Yevropa kredit to'plash va ularni o'tkazish tizimini (ECTS) keng joriy qilishga olib keldi. ECTS daraja kreditlarini joriy qiladi, ularni o'rganishning kengroq shakllaridan olishga imkon beradi (dissertatsiya ishi, laboratoriya loyihalari, diplomoldi amaliyot ishlari va hokazo) Dasturlar orasida moslashuvchanlik, sharoitga qarab ish tutish imkoniyatlarini oshirishi va olingan kreditlarni boshqa dasturlar hamda muassasalar tizimga o'tkazish imkonini berishi lozim.

Hozirgi kunda mamlakatimizdagi barcha oliy ta'lim muassasasida kredit-modul tizimiga o'tish bo'yicha ishlar jadallik bilan olib borilmoqda. Barcha kuchlar ushbu tizimni yaratishga safarbar etilyapti. "El-yurt umidi" jamg'armasi tomonidan muntazam ravishda xorijiy oliy ta'lim muassasalarida ilmiy tadqiqot ishi va pedagogik faoliyat bilan shug'ullanayotgan, aynan kredit-modul tizimini yaqindan biladigan vatandoshlar tomonidan seminarlar tashkil etilib kelinayotgani bunga bir misoldir. qolaversa, o'zini o'zi moliyalashtirishga o'tgan 10 ta oliy ta'lim dargohiga "El-yurt umidi" jamg'armasi huzuridagi Xalqaro ekspertlar kengashi a'zolaridan bir nafardan ekspert maslahatchi sifatida biriktirib qo'yilgan.

Mazkur tizimning oliy ta'limga joriy qilinishi o'qitish sifatini oshirish, shaffoflikni ta'minlash, korrupsiyaga barham berish, ta'lim

oluvchining haqiqiy bilimni yuzaga chiqarish hamda talabaning mustaqil o‘qib-o‘rganib, o‘z ustida ishlashiga zamin yaratadi. Bugungi kunda Yevropa kredit tizimi ko‘hna qit‘aning deyarli barcha oliy o‘quv yurtida amaliyotga joriy etilgan.

Kredit-modul tizimining joriy etilishi o‘qituvchi va talabaning hamkorlikda ishlashida muhim omil hisoblanadi. Modulli ta’limda pedagog tinglovchining o‘zlashtirish jarayonini tashkil etadi, boshqaradi, maslahat beradi, tekshiradi. Talaba esa yo‘naltirilgan ob’ekt tomon mustaqil harakat qiladi. Eng katta urg‘u ham talabalarning mustaqil ta’lim olishiga qaratiladi. O‘quv jarayonida mustaqil ta’lim olishning ahamiyati ortadi va bu kelajakda mutaxassislarning mustaqilligi, ijodiy tashabbuskorligi hamda faolligini oshirishga olib keladi. Kredit-modul tizimida universitet talabalari har doim o‘qituvchi va kursdoshlaridan yordam hamda - maslahat olish imkoniyatiga ega bo‘ladi. Bu esa o‘zaro hamjihatlikni mustahkamlaydi va jamoada ishlash ko‘nikmalarini shakllantirishga xizmat qiladi.

Kredit-modul o‘qitish tizimiga o‘tish oliy o‘quv yurti professor-o‘qituvchilariga bo‘lgan majburiyat hamda talabni ham oshiradi. Yuqorida ta’kidlab o‘tilganidek, modulli o‘qitish tizimi bilan o‘qituvchi nafaqat axborot beruvchi va nazorat qiluvchi funksiyalarini, balki maslahatchi hamda muvofiqlashtiruvchilik vazifalarini ham bajaradi. Pedagogik jarayonda o‘qituvchining yetakchilik roli saqlab qolinadi.

4. Ta’limning mazmuni hamda uni tashkil etish shakllari va usullari

Ta’limga e’tibor berish har doim O‘zbekistondagi asosiy ustuvor yo‘nalishlardan biri bo‘lib kelgan. Dastlab 1992-yilda, keyinroq 1997 yilda “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonunlar qabul qilindi. Oxirgi marta 2020 yil 23 sentabrda “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonun yangi tahrirda qabul qilindi. 2020 yil 23 sentabrda qabul qilingan “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonunda ta’lim sohasida hozirgi davrdagi amalga oshirilgan islohotlar o‘z aksini topdi. Mazkur Qonunda ushbu yangi norma va qoidalar o‘z aksini topishi natijasida qonun 11 bob va 75 moddadan iborat tartibda ishlab chiqildi. Ushbu Qonunda

maktabgacha ta'lim, maktab, akademik litsey, kasb-hunar maktabi, kollej, texnikum, oliy ta'lim kabi tushunchalar yoritib berilgan.

O'zbekistonda **ta'lim mazmuni** tizimlashtirilgan bilim, ko'nikma va malakalar, qarashlar, ishonchlar to'plami, o'quv-tarbiyaviy ishlarni tashkil etish natijasida erishilgan amaliy tayyorgarlikning ma'lum darajasi bilan belgilanadi. Ta'lim mazmunining asosiy tarkibiy qismlaridan biri bo'lgan bilimlar muhim ijtimoiy qadriyat ham sanaladi. U individning ijtimoiylashishi, odamning sotsium (ijtimoiy muhit)ga kirishiga yordam beradi. O'tgan asrda ta'lim mazmunini siyosiy lashtirishga urinishga qaratilgan harakatlarning yuzaga kelganligi uning mazmunini belgilashda ekstensiv yondashish (miqdoriy-sonini ko'paytirish) yetakchi o'rin egalladi. Natijada ta'lim mazmuni o'quv fanlari sonining doimiy ortib borish hisobiga kengaytirildi, ta'lim jarayonida tayyor bilimlarni berish asosida, o'quvchilarda bilim, ko'nikma va malakalarini shakllantirishga e'tibor qaratilib, o'quvchi shaxsini rivojlantirish masalasi o'z yechimini topmadi.

So'nggi yillarda, ta'limni insonparvarlashtirish yo'lida, ta'lim mazmunini aniqlashda shaxsga-yo'naltirilgan yondashuv asosiy o'rinni egallay boshladi. Bunday yondashish V.Krayevskiy, I.Lerner, M.Skat, Kin (Rossiya); M.Ochilova, N.Azizxo'jayeva, N.Sayidahmedov, F.Yuzlikayev (O'zbekiston)larning ishlarida o'z aksini topdi. Masalan, V.Krayevskiy, I.Lernerlar ta'lim mazmuni deganda, shaxsni har tomonlama rivojlantirishni ta'minlovchi pedagogik bilim, ko'nikma va malakalar to'plami, ijodiy faoliyat tajribasi hamda emotsional-irodaviy munosabat tajribasini tushunadilar.

Demak, shaxsga yo'naltirilgan yondashishga muvofiq ta'lim mazmuni mohiyatini aniqlashda asosiy qadriyat bilim emas, balki odamning o'zi hisoblanadi. Bunday yondashuv shaxsning ta'lim olish, ma'naviy, madaniy va hayotiy talab-ehtiyojlarini qondirish, rivojlanayotgan shaxsga nisbatan samimiy munosabatda bo'lishi ta'lim mazmunini erkin tanlash imkonini beradi. An'anaviy pedagogika deyarli faqat odamning ijtimoiy mohiyatini tan olganligi bois, ta'limning maqsadi insonning jamiyat a'zosi sifatida rivojlanishi, unda ijtimoiy ahamiyatli sifatlarining shakllanishi hisoblanadi.

Mustaqillik yillarida, O'zbekiston Respublikasida ta'lim jamiyat va davlatning ma'naviy, ijtimoiy, iqtisodiy, madaniy rivojlanishi asosi deb e'lon qilindi. **Ta'limning maqsadi** mustaqil fikrlaydigan, ma'naviy - axloqiy jihatdan yetuk, har tomonlama rivojlangan shaxsni tarbiyalashdan iborat.

Ta'limni tashkil etish shakllari deganda, aniq muddatda va tartibda o'qituvchining o'quvchilar bilan olib boradigan mashg'ulot turlarini tushunamiz. Hozirgi kunda, umumta'lim maktablarida ta'limni sinf-dars shaklida olib borish keng tarqalgan. Insoniyat tarixiga nazar tashlar ekanmiz, ta'limni tashkil etish shakllari ijtimoiy tuzum manfaatlariga mos holda paydo bo'lgan va rivojlangan. Dastlabki davrlarda ta'lim berish ishlari odamlarning mehnat faoliyati, turmush tarzi bilan uzviy bog'langan hamda bilim berish, o'rgatish ishlari yakka tartibda olib borilgan. Davr o'tishi bilan ko'pchilikka bilim berish ehtiyoji paydo bo'ladi. Ta'lim tizimi mazmuni, bilimlarning murakkablashuvi, bolalarni guruh-guruh qilib, to'plab o'qitishni taqozo qilgan hamda ta'lim bilan shug'ullanuvchi mutaxassislar, o'qituvchi tayyorlash zaruriyatini keltirib chiqargan. Shu davrga kelib o'qitishning maxsus tashkiliy shakllari paydo bo'la boshlaydi. Buning natijasida sinf-dars tizimi paydo bo'la boshlaydi. Xalq orasida hayotiy tajribaga, bilim va tarbiyaga ega bo'lgan kishilar murabbiy, o'qituvchi bo'lib faoliyat ko'rsatdi. Ta'limning tashkiliy masalalari Forobiyning "Fan va aql zakovat" asarida o'quv fanlarini guruhlarga bo'lib o'qitish, ularning tarbiyaviy mohiyatini ochish masalalariga e'tibor berilgan.

Pedagogika tarixida, ta'lim tashkil etishning asosiy shakli **dars** hisoblangan. Sinf-dars tizimini didaktik talablar asosida yaratishda buyuk chex pedagogi **Yan Amos Komenskiyning** (1592-1670) xizmatlari katta, uni sinf-dars tizimining asoschisi sifatida butun dunyo tan olgan. Komenskiy "Buyuk didaktika" asarida, o'quv mashg'ulotlarini guruh shaklida tashkil qilish, o'quv yili va o'quv kunini bir vaqtda boshlash, mashg'ulotlar orasida tanaffuslar berilishini, guruhlardagi bolalarning yoshi va soni bir xil bo'lishiga alohida e'tibor berdi. Dars davomida o'quvchilar diqqatini to'plash, materialni batafsil tushuntirish, o'quvchiga savollar berish, o'zlashtirish jarayonini nazorat qilish zarurligini ta'kidlaydi.

Shuni unutmash kerakki, o'quv yurtlarida ta'lim ishlari faqatsinf-dars shaklida olib borilmasdan, balki amaliy mashg'ulotlar,

tajriba ishlari shaklida hamolib boriladi. Bu mashgʻulotlar sinfdan va maktabdan tashqarida fakul'tativ mashgʻulotlar, to'garaklar, ekskursiyalar shaklida olib boriladi. Dars – ta'limning asosiy shakli ekan, u ilmiy, tizimli, tushunarli, ongli va faol bo'lishi, bilimlar mustahkam o'zlashtirilishi, o'quvchi-talabaning shaxsiy xususiyatlari e'tiborga olingan holdatashkil etilishi dars oldiga qator didaktik talablarni qo'yadi. Jumladan:

1. Har bir dars aniq maqsadni ko'zlagan holda puxta rejalashtirilmog'i lozim. Bu jarayonda o'qituvchi darsning ta'limi va tarbiyaviy maqsadini belgilaydi. Dars bosqichlarini, ya'ni qanday boshlash, qanday tamomlash ko'rgazmali materiallardan foydalanish kabilarni oldindan hal qilib oladi.

2. Har bir dars aniq g'oyaviy, mafkuraviy izlanishga ega bo'lishi lozim. O'qituvchi esa ulardan tarbiyaviy maqsadda foydalanmog'i lozim.

3. Har bir dars ta'lim muassasasi, ijtimoiy muhitning imkoniyatini hisobga olgan holda amaliyot bilan bog'lanmog'i, ko'rsatmali vositalar bilan jihozlanmog'i lozim.

4. Har bir dars xarakteriga mos usul, uslub va vositalardan samarali foydalanilgan holda tashkil etilishi lozim.

5. Dars uchun ajratilgan soat va daqiqalarni tejash va unumli foydalanish darkor.

6. Dars jarayonida o'qituvchi va o'quvchi o'zaro faol munosabatda bo'lishi lozim, o'quvchi talaba passiv tinglovchiga aylanmasligi lozim.

Ta'lim tizimida, takrorlash va bilimlarni mustahkamlash darslari ham ko'p qo'llaniladi. O'qituvchi dasturning ma'lum bir qismi, yirik mavzular o'tib bo'lingandan so'ng bunday darslar uyushtiriladi. Bu dars bilimlarni oraliq nazorat orqali baholashda ham xizmat qiladi. Har bir darsning muvaffaqiyati ko'p jihatdan mashgʻulotni to'g'ri tashkil qilishga bog'liqdir. Bu davrda sinfning tayyorgarligini sinchiklab kuzatish, bolalarni darsni tinglashga ruhiy jihatdan tayyor ekanliklarini o'rganish darkor. Shundan so'ng, mahoratli pedagog fursatni qo'ldan bermay, shogirdlari diqqatni chalg'itmay, darsning asosiy qismini boshlab yuboradilar, chunki sinf o'quvchilarini tezlik bilan mashgʻulotga faol kirishishlarini ta'minlash lozim. Dars yangi materialni bayon qilishga qaratilgan bo'lsa, dars mavzusi e'lon

qilinadi. Rejada mo'ljallangan o'quv materiali o'tib bo'lingach, u albatta yakunlanishi, xulosalar chiqarilishi kerak.

Uzluksiz ta'limning hamma bosqichlarida ta'limning o'ziga xos tashkiliy shakllari mavjud. Jumladan: ikki bosqichli oliy ta'lim tizimida o'ziga xos ta'lim shakllari mavjud, bularga ma'ruzalar, seminar va amaliy mashg'ulotlar, kafedra o'qituvchilarining ochiq ma'ruzalarida qatnashish, ma'ruza matnini tayyorlash va muhokama qilish, o'quv kurslari bo'yicha dasturlar tayyorlash ishlari kabilar oliy ta'limning ko'p qirrali yo'nalishlari va shakllaridir.

Oliy ta'lim tizimida ma'ruza o'quv jarayonining ham usuli, ham shakli hisoblanib, u talabalarga fan asoslarini og'zaki, uzviy va muntazam singdirishga xizmat qiladi. Ma'ruza tufayli talaba shu fanning mohiyatini tushunib boradi hamda ularni erkin fikrlashga, fan ustida o'ylashga majbur etadi. Shu sababli ma'ruza ilmiy tafakkurni rivojlantirishning o'ziga xos maktabiga aylanadi. Ma'ruzani shunday o'qish lozimki, uning ta'sirida talabalarda shu fanga uning vazifa va kelajagiga nisbatan turli qarashlar, ilmiy e'tiqod, g'oya va milliy mafkura asoslari shakllansin. Buning uchun o'qituvchi har bir ma'ruzaning mazmunini fandagi yangiliklar bilan boyitishi va tanlay bilishi lozim. Ma'ruza ijobiy hamkorlikka tayanib tashkil qilingandagina samarali natija beradi. Buning uchun ma'ruza jarayonida ham ta'limiy, ham tarbiyaviy vazifalarni samarali amalga oshirish yo'llardan biri – o'qituvchi bilan talabalar o'rtasida do'stona, faol munosabatlarni tiklab olinishdan iborat.

NAZORAT UCHUN SAVOLLAR:

1. Globallashuv deganda nimani tushunasiz?
2. Globallashuvning ijobiy tomonlari nimalarda ko'rinadi?
3. Globallashuvning salbiy xususiyatlari bormi?
4. Globalistika fan tarmog'i sifatida qanday paydo bo'ldi?
5. Barqaror taraqqiyot tushunchasi o'zida nimani aks ettiradi?
6. Aholi migratsiyasining o'ziga xos xususiyatlari nimada?
7. Bugungi kunda O'zbekistonda urbanizatsiya qay darajada?
8. COVID-19 pandemiyasi jahon iqtisodiyotiga qanday ta'sir ko'rsatdi?
9. Bolonya tizimining imkoniyatlarini aytib bering
10. Ta'limning mazmuni deganda nimani tushunasiz?

TAVSIYA ETILADIGAN ADABIYOTLAR:

1. Davronov Z., Shermuhamedova N., Qahhorova M., Nurmatova M., Husanov B., Sulstonova A. Falsafa. – Toshkent: TMU, 2019
2. Чумаков А.Н. Философия. Учебник. 2-издание.-Москва: ИНФРА-М,2018
3. Шермухамедова Н.А. Фалсафа. 2-нашр. Тошкент: Ношир, 2020. 667бет
4. Мирзиёев Ш.М. Буюк келажагимизни мард ва олижаноб халқимиз билан курамыз Т: Ўзбекистон, 2017 - 484 б.
5. Ильин И.В. Урсул А.Д. Образование, общество, природа.- Москва: изд-во МГУ, 2016
6. Отамуродов С.Глобаллашув: миллатни асраш масъулияти. Тошкент: Ўзбекистон,2018

AХВОРОТ МАНБАЛАРИ:

1. www.ziyonet.uz
2. www.philosophy.ru

Mavzu: MANTIQ BILISH NAZARIYASINING TARKIBIY QISMI

Tayanch soʻz va iboralar: *Tafakkur, mantiq, soʻz, tafakkur qonunlari, formal mantiq, ayniyat, nozidlik, uchinchisi istisno, yetarli asos, tushuncha, hukm, xulosa chiqarish, sillogizm, deduktiv xulosa chiqarish*

1. Formal mantiqning predmeti va strukturasi. Tafakkur qonunlari, ularning mazmuni va toʻgʻri fikr yuritish uchun ahamiyati.

«**Mantiq**» arabcha soʻz boʻlib, maʼnosi boʻyicha «logika» soʻziga muvofiq keladi. «Logika» atamasi esa, grekcha «logos» soʻzidan kelib chiqqan boʻlib, «fikr», «soʻz», «aql», «qonuniyat» kabi maʼnolarga ega. Uning koʻpmaʼnoligi turli xil narsalarni ifoda qilishida oʻz aksini topadi. Xususan, mantiq soʻzi, birinchidan, obʼektiv olam qonuniyatlarini (masalan, «obʼektiv mantiq», «narsalar mantigʻi» kabi iboralarda), ikkinchidan, tafakkurning mavjud boʻlish shakllari va taraqqiyotini, shu jumladan, fikrlar oʻrtasidagi aloqadorlikni xarakterlaydigan qonun-qoidalar yigʻindisini (masalan «subʼektiv mantiq» iborasida) va nihoyat, uchinchidan, tafakkur shakllari va qonunlarini oʻrganuvchi fanni ifoda etishda ishlatiladi.

Mantiq ilmining oʻrganish obʼektini **tafakkur** tashkil etadi. «Tafakkur» arabcha soʻz boʻlib, oʻzbek tilidagi «fikrlash», «aqliy bilish» soʻzlarining sinonimi sifatida qoʻllaniladi. Tafakkur bilishning yuqori bosqichidir. Uning mohiyatini yaxshiroq tushunish uchun bilish jarayonida tutgan oʻrni, bilishning boshqa shakllari bilan boʻlgan munosabatini aniqlab olish zarur.

Predmet va hodisalarning mohiyatini tushunishga tafakkur yordamida erishiladi. Tafakkur bilishning yuqori – ratsional (lotincha ratsio-aql) bilish bosqichi boʻlib, unda predmet va hodisalarning umumiy, muhim xususiyatlari aniqlanadi, ular oʻrtasidagi ichki, zaruriy aloqalar, yaʼni qonuniy bogʻlanishlar aks ettiriladi. Tafakkur insonning ijodiy faoliyatidan iborat. Unda bilish jarayoni borliqda real analogiga ega boʻlmagan narsalar – yuqoridarajada ideallashtirilgan obʼektlarni (masalan absolyut qattiq jism, ideal gaz kabi tushunchalar)ni yaratish, turli xil formal sistemalarni qurish bilan

kechadi. Ular yordamida predmet va hodisalarning eng murakkab xususiyatlarini o'rganish, hodisalarni oldindan ko'rish, bashoratlar qilish imkoniyati vujudga keladi.

Tafakkur til bilan uzviy aloqada mavjud. Fikr ideal hodisadir. U faqat tilda-moddiy hodisada (tovush to'lqinlarida, grafik chiziqlarda) reallashadi, boshqa kishilar bevosita qabul qila oladigan, his etadigan shaklga kiradi va odamlarning o'zaro fikr almashish vositasiga aylanadi. Boshqacha aytganda, til fikrning bevosita voqe bo'lish shaklidir.

Keng ma'noda **mantiqni tafakkur shakllari va qonunlarini o'rganuvchi fan**, deb atash mumkin. Hozirgi paytda uning **formal mantiq, dialektik mantiq va matematik mantiq** kabi yo'nalishlarini farq qilish mumkin. Normal mantiq tafakkurning strukturasi fikrning konkret mazmuni va taraqqiyotidan chetlashgan holda, nisbatan mustaqil ravishda olib o'rganadi. Uning diqqat markazida muhokamani to'g'ri qurish bilan bog'liq qoidalar va mantiqiy amallar yotadi.

Formal mantiqqa to'g'ri tafakkur shakllari va qonunlarini o'rganuvchi falsafiy fan, deb ta'rif berish mumkin.

Dialektik mantiq, formal mantiqdan farqli o'laroq, *tafakkurni uning mazmuni va shakli birligida hamda taraqqiyotida olib o'rganadi. Matematik mantiq esa tafakkurni matematik metodlar yordamida tadqiq etadi.* U hozirgi zamon matematikasining muhim yo'nalishlaridan biri bo'lib, tafakkurni mantiqiy hisoblash deb ataladigan yuqori darajada abstraktlashgan va formallashgan sistemada tahlil qiladi.

Biz o'rganadigan fan **formal mantiq** bo'lib, u hozirgi paytda o'zining maxsus formallashgan tiliga, to'g'ri muhokama yuritish uchun zarur bo'lgan samarali mantiqiy metodlari va usullariga, konseptual vositalariga ega. Tafakkurni o'rganuvchi boshqa fanlar, xususan falsafa, psixologiya, fiziologiya bilan hamkorlik qiladi hamda ilmiy bilimlar sistemasida o'zining munosib o'rniga ega. Ayniqsa, uning bilish metodi sifatidagi ahamiyati katta.

Buyuk mutafakkir Forobiyning mantiq ilmining ahamiyati haqida bildirgan quyidagi fikrlarining alohida e'tiborga loyiq ekanligini ta'kidlash zarur. U shunday yozadi: «*Bizning maqsadimiz aqlni, xatoga yo'l qo'yish mumkin bo'lgan barcha hollarda, to'g'ri tafakkurga yetaklaydigan, uning yordamida har safar xulosa*

*chiqarayotganda adashishga qarshi ehtiyot choralari*ni ko'rsatadigan san'atni-mantiq san'atni o'rganishdir. Mantiq tafakkur jarayonini yaxshi amalga oshirish maqsadida xatoga yo'l qo'yish mumkin bo'lgan barcha hollarda aqlni to'g'irlab turadi».¹⁶

Fan uchun formal mantiq murakkab muammolarni yechish vositasini beradi. Bunday vositalar, odatda, ilmiy nazariyaning strukturasi o'rganishda, unda ishlatiladigan formalizmning mohiyatini tushuntirib berishda, formal ziddiyatlar bo'lsa, ularni aniqlashda muhim ahamiyatga ega.

Formal **mantiq qonunlari** (yoki **tafakkur qonunlari**) deyilganda fikrlashga xos muhim, zurruriy bog'lanishlar tushuniladi. Tafakkur qonunlari ob'ektiv voqelikning inson miyasida uzoq vaqt davomida aks etishi natijasida vujudga kelgan va shakllangan.

Bu qonunlar fikrlashning to'g'ri amalga oshirishini ta'minlab turadi. Ular tafakkur shakllari bo'lgan tushunchalar, mulohazalar (hukmlar) hamda xulosa chiqarishning shakllanishi va o'zaro aloqalarini ifodalaydi.

Ayniyat qonuni. Biror buyum yoki hodisa haqida fikr yuritilganda ularga xos bo'lgan barcha muhim belgilar, tomonlar qamrab olinadi. Predmet haqidagi fikr necha marta va qanday holatlarda takrorlanishiga qaramasdan doimiy, o'zgarmas va qat'iy mazmunga ega bo'ladi. Tafakkurga xos bo'lgan bu aniqlik xususiyati ayniyat qonunining mohiyatini tashkil etadi.

Ayniyat qonuniga ko'ra ma'lum bir predmet yoki hodisa haqida aytilgan ayni bir fikr ayni bir muhokama doirasida ayni bir vaqtda o'z-o'ziga tengdir. Bu qonun formal mantiq ilmida «A-A dir» formulasi bilan ifodalanadi.

Ayniyat qonunining asosiy talabi quyidagicha: fikrlash jarayonida turli fikrlarni aynanlashtirish va aksincha, o'zaro aynan bo'lgan fikrlarga teng emas, deb qarash mumkin emas. Bu mantiqiy tafakkurning muhim shartlaridan biridir.

Nozidlik qonuni. Inson tafakkuri aniq, ravshan bo'libgina qolmasdan, ziddiyatsiz bo'lishi ham zarur. Ziddiyatsizlik inson tafakkuriga xos bo'lgan eng muhim xislatlardan biridir. Ma'lumki, *ob'ektiv voqelikdagi buyum va hodisalar bir vaqtda, bir xil sharoitda biror xususiyatga ham ega bo'lishi, ham ega bo'lmasligi mumkin emas.* Masalan, bir vaqtning o'zida, bir xil sharoitda inson ham

¹⁶ Аль-Фараби. Естественно-научные трактаты. Алма-Ата, 1987, 435-бет.

axloqli, ham axloqsiz bo'lishi mumkin emas. U yo axloqli, yo axloqsiz bo'ladi.

Bir vaqtning o'zida bir predmetga ikki zid xususiyatning taalluqli bo'lmasligi tafakkurda nozidlik qonuni sifatida shakllanib qolgan. Bu qonun fikrlash jarayonida ziddiyatga yo'l qo'ymaslikni talab qiladi va tafakkurning ziddiyatsiz hamda izchil bo'lishini ta'minlaydi. Nozidlik qonuni ayni bir predmet yoki hodisa haqida aytilgan ikki o'zaro bir-birini istisno qiluvchi (qarama-qarshi yoki zid) fikr bir vaqtda va bir xil nisbatda birdaniga chin bo'lishi mumkin emasligini, hech bo'lmaganda ulardan biri albatta xato bo'lishini ifodalaydi. Bu qonun «**A ham B, ham B emas bo'la olmaydi**» formulasi orqali beriladi.

Uchinchi istisno qonuni. Uchinchi istisno qonuni nozidlik qonunining mantiqiy davomi bo'lib, fikrning to'liq mazmunini qamrab olib bayon qilingan ikki zid fikrdan biri chin, boshqasi xato, uchinchisiga o'rin yo'q ekanligini ifodalaydi. Bu qonun «A B yoki B emasdir» formulasi orqali beriladi.

Uchinchi istisno qonuni quyidagi holatlarda qo'llaniladi:

1. Alohida olingan yakka buyumga nisbatan bir xil vaqt va munosabat doirasida o'zaro zid fikr bildirilganda. Masalan:

Toshkent-O'zbekistonning poytaxti.

Toshkent-O'zbekistonning poytaxti emas.

Bu mulohazalar birgalikda chin ham, xato ham bo'la olmaydi.

Ulardan biri chin, ikkinchisi xato, uchinchi mulohazaga o'rin yo'q.

Uchinchi istisno qonuni o'zaro zid umumiy mulohazalar doirasida amal qilmaydi. Chunki umumiy mulohazalarda buyumlar sinfiga va shu sinfga mansub har bir buyumga nisbatan fikr bildiriladi. Masalan:

Hamma faylasuflar notiqdir.

Hech bir faylasuf notiq emas.

Bu mulohazalardan, birining xatoligidan ikkinchisining chinligi haqida xulosa chiqarib bo'lmaydi. Bunday holatda «Ba'zi faylasuflar notiqdir»degan uchinchi bir mulohaza chin hisoblanadi.

Demak, Uchinchi istisno qonuni:

Ikki zid yakka mulohazalarga nisbatan;

Umumiy tasdiq va juziy inkor mulohazalarga nisbatan;

Umumiy inkor va ju'ziy tasdiq mulohazalarga nisbatan qo'llaniladi.

Yetarli asos qonuni. To‘g‘ri fikrlashga xos bo‘lgan muhim xususiyatlardan biri isbotlilik, ishonchlilikdir. Fikrlash jarayonida buyum va hodisalar haqida chin muhokama yuritibgina qolmasdan, bu muhokamaning chinligiga hech qanday shubha bo‘lmasligi uchun, uni isbotlashga, asoslashga harakat qilinadi. Bunda chinligi avvaldan ma‘lum bo‘lgan va o‘zaro mantiqiy bog‘langan mulohazalarga asoslaniladi, ya‘ni bayon qilingan fikrning chinligi avvaldan ma‘lum bo‘lgan, tasdiqlangan boshqa bir fikr, mulohaza bilan taqqoslanadi. Tafakkurning bu xususiyati yetarli asos qonuni orqali ifodalanadi.

Muhokama yuritishda ishonchli natijalarga erishishning zaruriy shartlari qatoriga fikrning chin bo‘lishi va formal jihatdan to‘g‘ri qurilishi kiradi. *Chin fikr deb, o‘zi ifoda qilayotgan predmetga muvofiq keluvchi fikr hisoblanadi (Masalan, «Temir-metall»).* Xato fikr predmetga mos kelmaydigan fikrdir (masalan, «Temir-metall emas»). *Fikrning chin yoki xato bo‘lishi uning mazmuniga tegishli xususiyatlaridir.*

Fikrning chin bo‘lishi mantiqiy fikr yuritishning zaruriy sharti bo‘lsada, o‘z holicha yetarli emas. Fikr muhokama yuritish jarayonida formal jihatdan to‘g‘ri qurilgan ham bo‘lishi kerak. Bu xususiyat fikrning shakliga taalluqli bo‘lib, tafakkurda hosil bo‘ladigan turli xil mantiqiy strukturalarda, sodir bo‘ladigan har xil mantiqiy amallarda o‘z aksini topadi.

Muhokamani to‘g‘ri qurish bilan bog‘liq talablar haqida gapirganda, birinchi navbatda, ularning muayyan prinsiplar, qoidalar tarzida, ya‘ni to‘g‘ri tafakkur prinsiplari sifatida amal qilishiga e‘tibor berish zarur. Mazkur qoidalarning buzilishi muhokamaning noto‘g‘ri qurilishiga sabab bo‘ladi. Bunda, xususan, chin fikrlardan xato xulosa chiqishi (masalan, “Qonun – rioya qilish zarur bo‘lgan huquqiy hujjat”, “Buyruq qonun emas”, demak, “Buyruq rioya qilish zarur bo‘lgan huquqiy hujjat emas”) yoki xato qurilgan muhokamadan chin xulosa chiqishi (masalan, “Barcha moddiy jismlar – kimyoviy elementlar”, “Temir – moddiy jism”, demak, “Temir – kimyoviy element”) mumkin.

2. Tushunchaning turlari va tushunchalar o'rtasidagi munosabatlar

Tafakkur uch xil shaklda: *tushuncha*, *hukm (mulohaza)* va *xulosa chiqarish* shaklida mavjud.

Tushuncha predmet va hodisalarning umumiy, muhim belgilarini aks ettiruvchi tafakkur shaklidir.

Belgilar deb, predmetlarni bir-biridan farq qiluvchi hamda ularning bir-biriga o'xshashligini ifoda qiluvchi tomonlarga, xususiyatlarga aytiladi. Har bir predmet olamdagi boshqa predmetlar bilan (bevosita yoki bilvosita) aloqada bo'lganligi uchun ko'p belgilarga ega. Ularning ba'zilar faqat bitta predmetga xos bo'lgan, uning individual, yakkalik belgilarini tashkil qilsa, boshqalari predmetning ma'lum bir guruhiga tegishli bo'lib, **umumiy belgilar** hisoblanadi. Masalan, har bir kishi faqat o'zigagina xos bo'lgan ruhiy kechinmalar va shu kabi individual belgilarga ega. Shuning bilan birga kishilarning ma'lum bir guruhiga (mehnat jamoasi, millat va shu kabilarga tegishli) yoki barcha kishilarga (mehnat qilish, fikr yuritish qobiliyatlari, ijtimoiy munosabatlarda ishtirok qilishi va shu kabilarda) xos bo'lgan umumiy belgilarga ega.

Individual va umumiy belgilarning ba'zilar predmetning mavjud bo'lishi uchun zarur bo'lib, uning tabiatini, mohiyatini ifodalaydi. Bunday belgilar predmetning **muhim belgilari** deyiladi. Masalan, davlatning mavjud bo'lishi uning o'z maydoni, aholisi, hokimiyat organlariga ega bo'lishini taqozo etadi.

Nomuhim belgilar predmetning mohiyatini tashkil qilmaydi. Ularning yo'qolishi bilan predmetning tabiati o'zgarmaydi. Masalan, qaysi irqqa, millatga, jinsga taalluqli bo'lishi individning inson sifatida mavjud bo'lishi uchun muhim emas.

Tushunchaning hissiy bilish shakllaridan tubdan farq qilishiga alohida e'tibor berish zarur. Sezgi, idrok va tasavvur predmetning yaqqol obrazlaridir. Biz faqat birorta konkret predmetni, masalan, o'zimiz yozib o'tirgan qalamni idrok qilishimiz yoki u to'g'risida tasavvurga ega bo'lishimiz mumkin. "Umuman qalam"ni idrok qilib bo'lmaydi. Chunki *tushuncha predmetning yaqqol obrazi emas, balki abstrakt obrazidir*. Qalam tushunchasi o'zida konkret qalamlarning barchasini qamrab olgani holda, ularning har biriga xos bo'lgan individual belgilarni tashlab yuborib, umumiy, muhim belgilarini

ifoda qiladi. Ayni paytda bu belgilar qalamni boshqa predmetlardan, masalan, kitobdan farq qildirib turadigan spetsifik beliglar bo‘lib ham xizmat qiladi.

Tushunchaning shakllanishi so‘z bilan uzviy bog‘liq. Ular o‘rtasidagi aloqadorlik tafakkur va til o‘rtasidagi bog‘lanishning konkret tarzda namoyon bo‘lishidir.

Tushunchalar so‘z va so‘z birikmalari yordamida ifoda qilinadi. Masalan “talaba”, “tarix fakulteti”, “Samarqand veterinariya meditsinasi instituti” va shu kabilar so‘zlardan iborat. Lekin bundan tushuncha va so‘z aynan bir xildir, degan xulosa kelib chiqmasligi kerak. Bitta tushuncha har xil tillarda, ba‘zan bir tilda ham turli xil so‘zlar bilan ifoda qilinadi. Tilimizdagi omonim va sinonim hodisalar so‘z va tushunchaning nisbiy mustaqil holda mavjudligidan dalolat beradi.

Shuni ham aytish lozimki, so‘zning ko‘p ma‘noga ega bo‘lishi ba‘zan fikr yuritish jarayonida tushunchalarni aralashtirib yuborishga olib keladi. Shuning uchun ham fan va texnikada ko‘proq terminlardan foydalaniladi. *Termin* qat‘iy bitta tushunchani ifoda qiluvchi so‘z bo‘lib, muayyan ilmiy bilish sohasida bir xil ma‘noda ishlatiladi.

Mantiqda tushunchalar mazmuni va hajmi bo‘yicha bir qancha turlarga bo‘linadilar. Xususan, hajmiga ko‘ra *yakka* va *umumiy* tushunchalar farq qilinadi.

Yakka tushunchaning hajmida bitta predmet fikr qilinadi. Masalan, “Yer sayyorasi”, “O‘zMU asosiy kutubxonasi” va shu kabilar yakka tushunchalardir. Umumiy tushunchalar predmetlar guruhini aks ettiradi. “Sayyora”, “Kutubxona” tushunchalari umumiy tushunchalar hisoblanadi. Umumiy tushunchalar aks ettiruvchi predmetlarning miqdori chegaralangan va chegaralanmagan bo‘lishi mumkin. Masalan, “kimyoviy element” tushunchasida fikr qilinayotgan predmetlar soni chegaralangan. Ularni hisobga olish mumkin. “Yulduz” tushunchasi hajmini tashkil qiluvchi predmetlar soni esa cheksiz, ularni hisobga olib bo‘lmaydi.

Fikr yuritish jarayonida *ayiruvchi* va *to‘plovchi* tushunchalarni farq qilish ham muhim ahamiyatga ega. Ayiruvchi tushuncha shunday umumiy tushunchaki, u aks ettiruvchi belgilar berilgan sinfning har bir predmetiga xosdir.

Masalan, “SamVMI talabalari Taraqqiyot strategiyasining mazmun-mohiyatini o‘rganmoqda” degan fikr SamVMIning har bir talabasiga tegishli. Demak, “SamVMI talabalari” tushunchasi bu yerda ayiruvchi tushunchadir.

“SamVMI talabalari Taraqqiyot strategiyasining mazmun-mohiyatini muhokama etishmoqda” degan fikrda esa, “SamVMI talabalari” tushunchasi to‘plovchi tushuncha sifatida ishtirok qiladi, chunki fikr ularning to‘plamiga nisbatan bildirilgan.

Mazmuni bo‘yicha tushunchalar, avvalam bor, *abstrakt* va *konkret* tushunchalarga bo‘linadilar. Konkret tushunchalarda predmet o‘zining belgilari bilan birgalikda fikr qilinadi. Abstrakt tushunchalarda esa predmetning belgilari undan fikran ajratib olinib, alohida aks ettiriladi. Masalan “Inson”, “Quyosh” tushunchalari – konkret tushunchalar, “Qahramonlik” (insonga xos xususiyatni aks ettiradi), “Go‘zallik” (borliqdagi predmetlarga xos xususiyatni ifoda qiladi) tushunchalari abstrakt tushunchalardir.

Mazmuni bo‘yicha yana *nisbatsiz* va *nisbatdosh* tushunchalarni ham ajratish mumkin. Nisbatsiz tushunchalar nisbatan mustaqil, alohida mavjud bo‘lgan predmetlarni aks ettiradi. “Davlat”, “Badiiy asar” ana shunday tushunchalardir.

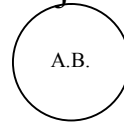
Nisbatdosh tushunchalar esa zaruriy ravishda bir-birining mavjud bo‘lishini taqozo qiladigan predmetlarni aks ettiradi. Masalan, “O‘qituvchi” va “Talaba”, “Ijobiy qahramon” va “Salbiy qahramon”, “Sabab” va “Oqibat” tushunchalari nisbatdosh tushunchalar qatoriga kiradi.

Ba’zi hollarda *ijobiy* va *salbiy* tushunchalar ham farq qilinadi. Ijobiy tushunchalarning mazmunida predmet unga xos belgilar orqali fikr qilinsa, salbiy tushunchalarning mazmunida predmet unga xos bo‘lmagan belgilar orqali fikr qilinadi. Masalan, «Savodli kishi», «Vijdonli kishi» - ijobiy tushunchalar, «Savodsiz kishi», «Vijdonsiz kishi» - esa salbiy tushunchalardir.

Biz yuqorida tushunchalarning bir qancha turlari bilan tanishib chiqdik. U yoki bu tushunchaning ana shu turlardan qaysilariga mansub ekanligini aniqlash unga mantiqiy tavsif berish demakdir. Masalan, «Talaba» – umumiy, ayiruvchi, chegaralangan, konkret, nisbatsiz, ijobiy tushuncha; «A.Navoiy nomli O‘zbekiston davlat kutubxonasi» – yakka, to‘plovchi, chegaralangan, konkret, nisbatsiz, ijobiy tushunchadir.

Sig'ishadigan tushunchalarning hajmi bir-biriga butunlay, to'raligicha yoki qisman mos keladi. Ular o'rtasida uch xil munosabat mavjud: moslik, qisman moslik va bo'ysunish. Moslik munosabatidagi tushunchalar bitta predmetni (predmetlar sinfini) aks ettiruvchi tushunchalar bo'lib, ular bir-biridan faqat mazmuni bilangina farq qiladi. Masalan,

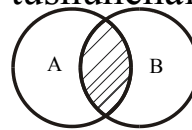
«Sh.M.Mirziyoyev», «O'zbekiston Respublikasining Prezidenti» tushunchalari xuddi shu munosabatda mavjuddir. Buni quyidagi sxema yordamida ko'rsatish mumkin.

A- Sh.M.Mirziyoyev.

B-O'zbekiston Respublikasi Prezidenti.

Qisman moslik munosabatidagi tushunchalarning hajmi qisman umumiylikka ega. Masalan:

A-Sportchi.

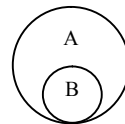
B-Talaba.

Doiralarning shtrixlangan qismi bir vaqtningn o'zida ham sportchi, ham talaba bo'lganlarni bildiradi.

Bo'ysunish munosabatida tushunchalardan birining hajmi ikkinchisining hajmiga to'liq kirib, uni tashkil qiluvchi qism hisoblanadi. Masalan:

A-Fan.

B-Mantiq.

Bu munosabatdagi tushunchalardan biri bo'ysundiruvchi (A), ikkinchisi (B) bo'ysinuvchi bo'lib, ular jins-tur munosabatida bo'ladi.

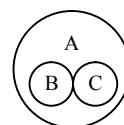
Sig'ishmaydigan tushunchalar hajmi jihatidan umumiylikka ega bo'lmagan tushunchalar hisoblanib, bir sinfga kiruvchi har xil predmetlarni yoki predmetlar guruhini aks ettiradi. Ularning umumiyligi faqat ana shunda. Bu tushunchalar o'rtasida ham uch xil munosabat bor: birga bo'ysunish, qarama-qarshilik, zidlik.

Birga bo'ysunish munosabati quyidagi tushunchalar o'rtasida mavjuddir.

A-Fan.

V-Mantiq.

S-Fizika.

Bunda «Mantiq» va «Fizika» tushunchalari hajmlari jihatidan birgalikda «Fan» tushunchasining hajmiga bo'ysunadi.

3. **Hukm tafakkur shakli sifatida**

Tafakkurning tushunchadan keyin keluvchi navbatdagi shakli bu **hukm (mulohaza)dir**. *Aqliy bilish narsa va hodisalarga xos bo'lgan belgi va xususiyatlarni tasdiqlash yoki inkor etishni taqozo etadi. Tafakkurga xos bo'lgan ana shu tasdiqlash yoki inkor etish qobiliyatiga hukm deyiladi. Hukm predmetga ma'lum bir xossaning, munosabatning xosligi yoki xos emasligini ifodalovchi tafakkur shaklidir.*

Hukmlar tushunchalar vositasida shakllanadi. Hukmlar yangi bilimlar hosil qilishga imkoniyat yaratadi, ular vositasida narsa va hodisalar mohiyatiga chuqurroq kirib boriladi. Shunday qilib, hukm narsa va hodisalarning tub mohiyatini ifodalovchi eng muhim belgi va xususiyatlar mavjudligini yo tasdiqlaydi yoki inkor etadi. Masalan, «Inson aqli mavjudotdir», degan hukmda insonga xos eng asosiy belgi – aqlning mavjudligi tasdiqlanayapti. Biroq inson shunday murakkab mavjudotdirki, uning mohiyati faqat aqli mavjudot ekanligi bilan cheklanmaydi. Chunki qirg'inbarot urushlar, ekologik inqirozlar aqli mavjudot bo'lgan inson tomonidan amalga oshirildi.

Hukm (mulohaza)larda predmet bilan uning xossasi, predmetlar o'rtasidagi munosabatlar, predmetning mavjud bo'lish yoki bo'lmaslik fakti haqidagi fikrlar tasdiq yoki inkor shaklda ifoda etiladi. Masalan «Temir – metal» degan hukmda predmet (temir) bilan uning xossasi (metall ekanligi) o'rtasidagi munosabat qayd etilgan. «Axloq huquqdan ilgari paydo bo'lgan» degan hukmda ikkita predmet (axloq va huquq) o'rtasidagi munosabat qayd etilgan. Mazmun jihatdan turli xil bo'lgan bu hukmlar tuzilishiga ko'ra bir xildir: ularda predmet haqidagi tushuncha (S) bilan predmet belgisi haqidagi tushuncha (P) o'rtasidagi munosabat qayd etilgan, ya'ni P ning S ga xosligi tasdiqlangan. Umumiy holda hukmning mantiqiy strukturasi (shaklini) S-P formulasi yordamida ifoda etish mumkin.

Hukmning asosiy vazifasi predmet bilan uning xususiyati, predmetlar o'rtasidagi munosabatlarni ko'rsatishdir. Ana shuning uchun ham u doimo tasdiq yoki inkor shakldagi fikrdan iborat bo'ladi. Fikr yuritish jarayonida biz predmet va hodisalarning oddiy, tashqi xususiyatlari bilan birga ularning ichki, zaruriy boglanishlarini, munosabatlarini bilib boramiz. Predmet va hodisalarning

xususiyatlarini ketma-ket o'rganib, ular haqida turli abstraktsiyalar hosil qilamiz. Bu abstraktsiyalar hukmlar yordamida ifodalanadi. Bilimlarimiz turlicha bo'lgani uchun, ularni ifodalaydigan hukmlar ham har xil bo'ladi. Ba'zi hukmlarda aniq, tekshirilgan bilimlar ifodalansa, boshqalarida xususiyatning predmetga xosligi taxmin qilinadi, ya'ni noaniq bilimlar ifodalanadi.

Hukmlar nisbatan tugal fikrdir. Unda konkret predmet bilan uning konkret belgisi haqida bilim ifoda qilingan bo'ldi.

Hukmlar voqelikka mos kelish darajasiga ko'ra *chin*, *xato* va *noaniq* (ehtimol, taxminiy) bo'ladi. Ob'ektiv voqelikka mos kelgan, uni to'g'ri ifodalagan hukmlar *chin*, mos kelmaganlari *xato* bo'ladi. Ayni vaqtda *chin*ligini xam, *xatoligini* ham aniqlab bo'lmaydigan hukmlar – noaniq hukmlar mavjuddir.

Hukmlar tilda gaplar orqali ifodalanadi. Hukm mantiqiy kategoriya bo'lsa, gap grammatik kategoriyadir. Hukmlar asosan darak gap orqali ifodalanadi. Faqat darak gaplardagina fikr tasdiq yoki inkor holda bo'ladi.

Masalan, «Vaqt orqaga qaytmaydi», «Hayot – bu harakat» kabi gaplar hukmni ifoda qiladilar.

Hukmlar tuzilishiga ko'ra **oddiy** va **murakkab** bo'ladi. *Oddiy hukm deb tarkibidan yana bir hukmni ajratib bo'lmaydigan mulohazaga aytiladi. Tarkibidan ikki yoki undan ortiq hukmni ajratish mumkin bo'lgan mulohazalarga murakkab hukm deyiladi.* Masalan, «Mantiq ilmini o'rganish to'g'ri fikrlash madaniyatini shakllantiradi» degan mulohaza oddiy hukmni ifodalaydi. «Mantiq ilmi tafakkur shakllari va qonunlarini o'rganadi», degan mulohaza murakkab hukmdir. Bu mulohazaning tarkibi ikki qismdan: «Mantiq ilmi tafakkur shakllarini o'rganadi» va «Mantiq ilmi tafakkur qonunlarini o'rganadi», degan ikki oddiy hukmdan iborat.

Mulohaza (hukm) tarkibida mantiqiy ega va mantiqiy kesimni ajratib ko'rsatish mumkin. Mantiqiy ega-sub'ekt (S) fikr qilinayotgan predmet va xodisani bildiradi. Mantiqiy kesim-predikat (P) predmetga xos xususiyatni, munosabatni bildiradi. Predikatda ifodalangan bilimlar hisobiga sub'ekt xaqidagi tasavvur boyitiladi. Hukmning sub'ekt va predikati uning terminlari deb ataladi.

Hukmning uchinchi zaruriy elementi mantiqiy bog'lamadir. U sub'ekt va predikatni bir-biri bilan bog'laydi, natijada hukm hosil bo'ladi. Oddiy qat'iy hukmning formulasi quidagicha yoziladi: S – P.

Oddiy hukmlar sifati va miqdoriga ko‘ra turlarga bo‘linadi. Sifatiga ko‘ra *tasdiq va inkor hukmlar* farqlanadi. Hukmning sifatini mantiqiy bog‘lama belgilaydi. *Tasdiq hukmlarda* belgining predmetga xosligi, inkor hukmlarda, aksincha, xos emasligi ko‘rsatiladi.

Masalan, «A.Oripov O‘zbekiston Respublikasi madhiyasining muallifidir» - tasdiq hukm, «Matematika ijtimoiy fan emas» -inkor hukm.

Miqdoriga ko‘ra oddiy hukmlar *yakka, umumiy va juz‘iy* hukmlarga bo‘linadi. Bunda sub‘ektda ifodalangan predmetlarning soni, ya‘ni uning hajmidan kelib chiqiladi.

Yakka hukmlarda birorta belgining predmetga xosligi yoki xos emasligi haqida fikr bildiriladi. Masalan: «O‘zbekiston Respublikasi mustaqil davlatdir», «Rahimov tarixchi emas».

Umumiy hukmlarda birorta belgining yakka predmetlar sinfining hammasiga yoki undagi har bir predmetga taalluqli yoki taalluqli emasligi haqida fikr bayon qilinadi. Masalan: «Har bir inson baxtli bo‘lishni xohlaydi», va «Hech bir aqlli odam vaqtini behuda sarflamaydi».

Juz‘iy hukmlarda birorta belgining predmetlar to‘plamining bir qismiga xos yoki xos emasligi haqida fikr bildiriladi. Masalan: «Ba‘zi faylasuflar notiqdir», «Ko‘pchilik talabalar dangasa emas». Juz‘iy hukmlarda «ba‘zi» so‘zi «hech bo‘lmasa bittasi, balki hammasi» degan ma‘noda qo‘llaniladi.

Murakkab hukmlar. Hukm terminlari birdan ortiq bo‘lsa, murakkab hukm deb ataladi. Murakkab hukmlar «va», «yoki», «agar», «unda» kabi mantiqiy bog‘lamalar, inkor qilish va modal terminlarni qo‘llash orqali ikki va undan ortiq oddiy hukmlarning o‘zaro birikishidan hosil bo‘ladi. Mantiqiy bog‘lovchining mazmuniga ko‘ra murakkab hukmlarning quyidagi asosiy turlarini farq qilish mumkin: birlashtiruvchi, ayiruvchi, shartli, ekvivalent.

Birlashtiruvchi (kon’yunktiv) hukmlar deb ikki va undan ortiq oddiy hukmlarning «va» «ham», «hamda» kabi mantiqiy bog‘lovchilar vositasida o‘zaro birikishidan hosil bo‘lgan hukmlarga aytiladi. Masalan: 1.“Qo‘ng‘iroq chalindi va dars boshlandi”. 2.“A.Navoiy shoir va davlat arbobi bo‘lgan”. 3.“Muhammad Xorazmiy va Ahmad Farg‘oniylar matematika fanining rivojlanishiga katta hissa qo‘shganlar”.

Birinchi birlashtiruvchi hukm ikki mustaqil oddiy hukmning bogʻlanishidan hosil boʻlgan. Ikkinchi hukmda bir xil subʻektga ega boʻlgan ikki oddiy hukm oʻzaro bogʻlangan. Uchinchi birlashtiruvchi hukmda esa, bir xil predikatga ega boʻlgan ikki oddiy hukm oʻzaro bogʻlangan. Konʻyunktiv hukm tarkibidagi oddiy hukmlar chin yoki xato boʻlishi mumkin. Tarkibidagi hamma oddiy hukmlar chin boʻlganda, birlashtiruvchi hukm chin boʻladi. Boshqa hamma holatlarda esa, xato boʻladi. Masalan, «Yolgʻon gapirish va oʻgirlik qilish jinoyatdir» hukmidagi birinchi oddiy gap «Yolgʻon gapirish jinoyatdir» chin boʻlmaganligi uchun, bu hukm chin boʻlmaydi.

Ayiruvchi (dizyunktiv) hukm deb «yo», «yoki», «yoxud» mantiqiy bogʻlamalari vositasida oddiy hukmlardan tashkil topgan mulohazaga aytiladi. Bu bogʻlovchilar ikki oddiy hukmni yoki bir qancha predikatlarni, yoki bir qancha subʻektlarni bir-biridan ayirib turadi. Masalan: «Qodirov falsafa, yoki sotsiologiya, yoki psixologiya boʻlimida oʻqiydi». «Ikkinchi soatda yo matematika, yoki chet tili darsi boʻladi».

4.Xulosa chiqarishning tuzilishi va turlari.

Voqelikni bilish jarayonida inson yangi bilimlarga ega boʻladi. Bu bilimlar abstrakt tafakkur yordamida, mavjud bilimlarga asoslangan holda vujudga keladi. Bunday bilimlarni hosil qilish mantiq ilmida **xulosa chiqarish**, deb ataladi.

Xulosa chiqarish deb bir va undan ortiq chin mulohazalardan maʼlum qoidalar yordamida yangi bilimlarni keltirib chiqarishdan iborat boʻlgan tafakkur shakliga aytiladi.

Xulosa chiqarish jarayoni asoslar, xulosa va asoslardan xulosaga oʻtishdan tashkil topadi. Toʻgʻri xulosa chiqarish uchun, avvalam bor, asoslar chin mulohazalar boʻlishi, oʻzaro mantiqan bogʻlanishi kerak.

Masalan, «Aristotel – mantiq fanining asoschisi» va «Platon yunon faylasufidir» degan ikki chin mulohazadan xulosa chiqarib boʻlmaydi. Chunki bu mulohazalar oʻrtasida mantiqiy aloqadorlik yoʻq.

Xulosa asoslari va xulosa ham oʻzaro mantiqan bogʻlangan boʻlishi shart. Bunday aloqadorlikning zarurligi xulosa chiqarish qoidalarida qayd qilingan boʻladi. Bu qoidalar buzilsa, toʻgʻri xulosa chiqmaydi. Masalan «Talaba A – aʼlochi» degan mulohazadan «Talaba A – odobli», deb xulosa chiqarib boʻlmaydi.

Xulosa chiqarish xulosaning chinlik darajasiga ko‘ra, aniqrog‘i, xulosa chiqarish qoidalarining qat‘iyligiga ko‘ra hamda xulosa asoslarining soniga va fikrning harakat yo‘nalishiga ko‘ra bir qancha turlarga bo‘linadi.

Mazkur klassifikatsiyada xulosa chiqarishni fikrning harakat yo‘nalishi bo‘yicha turlarga ajratish nisbatan mukammalroq bo‘lib, u xulosa chiqarishning boshqa turlari haqida ham ma‘lumot berish imkonini yaratadi. Xususan, deduktiv xulosa chiqarish zaruriy xulosa chiqarish, induktiv xulosa chiqarish (to‘liq induktsiyani hisobga olmaganda) va analogiya ehtimoliy xulosa chiqarish, deb olib qaralishi, bevosita xulosa chiqarish esa deduktiv xulosa chiqarishning bir turi sifatida o‘rganilishi mumkin.

Deduktiv xulosa chiqarish

Deduktiv xulosa chiqarishning muhim xususiyati unda umumiy bilimdan juz‘iy bilimga o‘tishning mantiqan zaruriy xarakterga egaligidir. Uning turlaridan biri bevosita xulosa chiqarishdir.

Faqat birgina mulohazaga asoslangan holda yangi bilimlarning hosil qilinishi bevosita xulosa chiqarish deb ataladi. Bevosita xulosa chiqarish simvolik mantiqda quyidagicha ifodalanadi: $X_{SP} \supset Y_{SP}$, bunda X va Y oddiy qat‘iy mulohazalarni (A, E, I, O), S va P lar esa mulohazalarning sub‘ekti va predikatini ifodalaydi. X_{SP} - xulosa asosi yoki **antesedent**, Y_{SP} - xulosa yoki **konsekvent** deb ataladi. Bevosita xulosa chiqarish jarayonida mulohazalarning shaklini o‘zgartirish orqali yangi bilim hosil qilinadi. Bunda asos mulohazaning strukturasi, ya‘ni sub‘ekt va predikat munosabatlarining miqdor va sifat xarakteristikalarini muhim ahamiyatga ega bo‘ladi. Bevosita xulosa chiqarishning quyidagi mantiqiy usullari mavjud:

I. **Aylantirish** (lot.-obversio) - shunday mantiqiy usulki, unda berilgan mulohazaning miqdorini saqlagan holda, sifatini o‘zgartirish bilan yangi mulohaza xosil qilinadi. Bu usul bilan xulosa chiqarilganda qo‘sh inkor sodir bo‘ladi, ya‘ni avval asosning predikati, keyin bog‘lovchisi inkor etiladi. Buni quyidagi ko‘rinishda yozish mumkin:

$$\frac{S - P}{S - \bar{P}}$$

Inkor qilish jarayonida inkor yuklamalaridan (-ma; - siz; - mas) yoki inkor qilinayotga ntushunchaga zid bo‘lgan tushunchalardan

foydalaniladi. Oddiy qat'iy mulohazalarning hammasidan aylantirish usuli bilan xulosa chiqariladi.

Aylantirish usuli bilan xulosa chiqarilganda «biror nimaning qo'sh inkoriuning tasdig'iga tengdir», degan qoidaga asoslanadi.

II. **Almashtirish** (lot.-*conversio*) – shunday mantiqiy xulosa chiqarish usuliki, unda xulosa berilgan mulohazadagi sub'ekt va predikatning o'rnini almashtirish orqali keltirib chiqariladi.

Almashtirishda berilgan mulohazadagi terminlar hajmi e'tiborga olinishi shart. Agar berilgan mulohazadagi terminlar hajmiga e'tibor berilmasa, xulosa noto'g'ri bo'lishi mumkin: Masalan,

Hamma insonlar tirik mavjudotlardir.

Hamma tirik mavjudotlar insonlardir.

Xulosa xato, chunki berilgan mulohazada P - (tirik mavjudotlar) to'liq hajmda olinmagan, xulosada esa to'liq hajmda olingan. Yuqoridagi asosdan «Ba'zi tirik mavjudotlar insonlardir» deb chiqarilgan xulosa to'g'ri bo'ladi. Shunga ko'ra almashtirishning uch turi farqlanadi: *toraytirilgan, kengaytirilgan va sof almashtirish.*

Ma'lumki, deduktiv xulosa chiqarish aslida **sillogizm** shaklida bo'ladi. Sillogizm qo'shib hisoblash, degan ma'noni anglatadi. Bu termindan mantiqda, odatda, deduktiv xulosa chiqarishning ko'proq ishlatiladigan turi hisoblangan oddiy qat'iy sillogizmni ifoda qilish uchun foydalaniladi. Sillogizm xulosa chiqarishning shunday shakliki, unda o'zaro mantiqiy bog'langan ikki qat'iy mulohazadan uchinchi-yangi qat'iy mulohaza zaruriy tarzda kelib chiqadi. Bunda dastlabki mulohazalardan biri albatta yo umumiy tasdiq yoki umumiy inkor mulohaza bo'ladi. Hosil qilingan yangi mulohaza dastlabki mulohazalardan umumiyroq bo'lmaydi. Shunga ko'ra sillogizmni umumiylikka asoslangan xulosa chiqarish, deb atasa bo'ladi. Masalan, quyidagi mulohazalar berilgan bo'lsin:

Hech bir xasis saxiy emas.

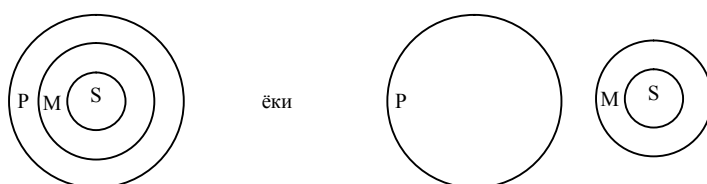
Ba'zi boylar xasisdir.

Bu mulohazalardan zaruriy ravishda - «Ba'zi boylar saxiy emas», degan uchinchi mulohaza kelib chiqadi. Sillogizmning tarkibi oddiy qat'iy mulohazalardan tashkil topgani uchun u oddiy qat'iy sillogizm deyiladi.

Sillogizm aksiomasi. Aksiomalar isbotsiz chin deb qabul qilingan nazariy mulohazalar bo'lib, ular vositasida boshqa fikr va mulohazalar asoslab beriladi. Sillogizmning aksiomasi

xulosalashning mantiqiy asoslanganligini ifodalaydi. Sillogizm aksiomasini terminlarning hajmiga yoki mazmuniga ko‘ra, ya‘ni atributiv ta‘riflash mumkin.

Sillogizm xulosasining asoslardan zaruriy keltirib chiqarilishi quyidagi qoidaga asoslanadi: «*agar bir buyum ikkinchi buyumda joylashgan bo‘lsa, ikkinchi buyum esa uchinchi bir buyumning ichida bo‘lsa, unda birinchi buyum xam uchinchi buyumning ichida joylashgan bo‘ladi*» yoki «*bir buyum ikkinchi buyumda joylashgan bo‘lsa, ikkinchi buyum esa uchinchi bir buyumdan tashqarida bo‘lsa, unda birinchi buyum xam uchinchi buyumdan tashqarida joylashgan bo‘ladi*». Bu qoidani quyidagi sxemalar yordamida yaqqol ifodalash mumkin.

Bu qoida sillogizm aksiomasining mohiyatini terminlarning hajmi munosabatlari asosida tushuntirib beradi. Sillogizm aksiomaning mohiyati quyidagicha: **buyum va hodisalarning sinfi to‘grisida tasdiqlab yoki inkor etib bayon qilingan fikr shu sinf ichiga kiruvchi barcha buyum va hodisalarning har biri yoki ayrim qismiga ham taalluqli bo‘lgan tasdiq yoki inkor fikr hisoblanadi.**

Masalan:

Tafakkur shakllari ob‘ektiv xarakterga ega.

Tushuncha tafakkur shaklidir.

Tushuncha ob‘ektiv xarakterga ega.

Analogiya (grek. - moslik, o‘xshashlik) bevosita xulosa chiqarishning bir turidir. Deduktiv xulosa chiqarishda fikr umumiylikdan xususiylikka qarab, induksiyada xususiylikdan umumiylikka qarab harakatlansa, analogiyada esa bir xususiy holatdan boshqa xususiy holatga qarab harakatlanadi.

Analogiyada predmetlarning o‘xshash xossalariga asoslanib xulosa chiqariladi. Tabiat va jamiyatda ob‘ektiv turli-tumanlik bilan bir qatorda, ob‘ektiv o‘xshashlik ham mavjuddir. Ular inson ongida o‘z ifodasini topadi. Ob‘ektiv reallikning turli sohalariga oid qonun va qoidalar tuzilishi jihatidan o‘xshash bo‘lsa, ular aks ettirgan voqelikdagi turli narsa va hodisalar ham ma‘lum ma‘noda o‘xshash bo‘ladi.

Analogiya bo'yicha xulosa chiqarish ob'ektiv reallikning cheksiz ko'rinishlari hamda unda mavjud bo'lgan turli sistemalarning xossalari, munosabatlari, strukturalaridagi o'xshashliklarga asoslanadi. Masalan, sayyoralar, davlatlar, ijtimoiy tuzumlar mohiyatida o'xshashlik bor. Bilishda muhim va nomuhim xossalar o'xshashligi asosida analogiya bo'yicha xulosa chiqariladi.

Analogiya vositasida bir predmetdan (modeldan) boshqa predmetga (prototipga) axborot o'tkaziladi. Xulosa asoslari modelga, xulosa prototipga taalluqli bo'ladi. Masalan, qadimgi greklarning «Dedal va Ikar» afsonasida aytilishicha, ota va bola qullikdan ozod bo'lish uchun o'zlariga qanot yasashadi va uchib ketishadi. Bunda xulosa chiqarish quyidagi ko'rinishda bo'ladi:

Qush tirik mavjudot, uning qanoti bor, u uchadi.

Inson ham tirik mavjudot, uning qanoti yo'q, u uchmaydi.

Insonning ham qanoti bo'lsa, u, ehtimol uchadi.

Analogiya bo'yicha xulosa chiqarish boshqa xulosa chiqarishlar kabi asoslardan, xulosadan va asoslar hamda xulosa o'rtasidagi mantiqiy aloqadan iboratdir. Uning xulosasi ehtimoliy shaklda bo'lib, keyingi tekshirishlarni talab qiladi. Aniq asoslardan ba'zan aniq, ba'zan ehtimoliy xulosa chiqadi.

Analogiya o'zining ob'ektiv asosiga ega. Bular predmetlar, ularning xossalari o'rtasidagi aloqalar va munosabatlardir.

NAZORAT UCHUN SAVOLLAR:

1. Mantiq fani nimani o'rganadi?
2. Formal mantiq deganda nimani tushunasiz?
3. Mantiq qonunlari nimani o'rgatadi?
4. Tafakkurning o'ziga xos xususiyatlari nimada?
5. Ayniyat qonunini tushuntirib bering.
6. Yetarli asos qonunini tushuntirib bering.
7. Tafakkurning shakllari qaysilar?
8. Tushnchaning qanday turlari bor?
9. Hukmning qanday turlari bor?
10. Xulosa chiqarish deganda nimani tushunasiz?

TAVSIYA ETILADIGAN ADABIYOTLAR:

1. Davronov Z., Shermuhamedova N., Qahhorova M., Nurmatova M., Husanov B., Sultonova A. Falsafa. – Toshkent: TMU, 2019
2. Зиновьев А. Логика. Москва, МГУ, 2006.
3. Шарипов М. Мантиқ. -Тошкент:2003
4. Шермухамедова Н.А. Фалсафа. 2-нашр. Тошкент: Ношир, 2020. 667бет

AХВОРОТ МАНБАЛАРИ:

1. www.ziyonet.uz
2. www.philosophy.ru

Mavzu: ETIKA

Tayanch soʻz va iboralar: *Axloq, xulq, odob, ezgulik, yaxshilik, yomonlik, adolat, mehnatsevarlik, vatanparvarlik, or, burch, nikoh, oila, muomala, barkamol avlod, sogʻlom turmush tarzi, “ommaviy madaniyat”, axloqiy tarbiya*

1. “Etika” fanining predmeti. Etikaning kategoriyalari

Axloqshunoslik bir necha ming yillik tarixga ega boʻlgan qadimiy fandır. U bizda “Ilmi ravish”, “Ilmi axloq”, “Axloq ilmi”, “Odobnoma” singari nomlar bilan atab kelingan. Yevropada esa “**Etika**” nomi bilan mashhur, biz ham yaqin-yaqingacha shu atamani qoʻllar edik. Uni birinchi boʻlib yunon faylasufi Arastu muomalaga kiritgan. Arastu fanlarni tasnif qilarkan, ularni uch guruhga boʻladi: nazariy, amaliy va ijodiy. Birinchi guruhga u falsafa, matematika va fizikani; ikkinchi guruhga – etika va siyosatni; uchinchi guruhga esa – sanʼat, hunurmandchilik va amaliy fanlarni kiritadi. Shunday qilib, qadimgi yunonlar axloq haqidagi taʼlimotni fan darajasiga koʻtarganlar va “Etika” (ta ethika) deb ataganlar.

Hozirgi kunda bu fanni ilmiy va zamonaviy talablar nuqtai nazaridan “Axloqshunoslik” deb atashni maqsadga muvofiq deb oʻylaymiz.

Axloqshunoslik fani axloqning kelib chiqishi va mohiyatini, kishining jamiyatdagi axloqiy munosabatlarini oʻrganadi. Axloqshunoslik deb shunday falsafiy sohani aytishadiki, u inson faoliyatini, odobi va axloqiy meʼyorlarini oʻrganadi. «Axloq» soʻzi arabchadan olingan boʻlib, «xulq» soʻzining koʻplik shaklidir. «Axloq» iborasi ikki xil maʼnoga ega: umumiy tushuncha sifatida fanning tadqiqot obʼektini anglatsa, muayyan tushuncha sifatida inson feʼl-atvori va xatti-harakatining eng qamrovli qismini bildiradi. Axloqni umumiy tushuncha sifatida olib, uni doira shaklida aks ettiradigan boʻlsak, doiraning eng kichik qismini odob, undan kattaroq qismini xulq, eng qamrovli qismini axloq egallaydi. Agar *axloq* tushunchasi ostida koʻpincha ijtimoiy ong shakli (yaʼni anglangan meʼyorlar va qoidalar) anglashilsa, odob doirasi kishilar orasidagi oʻzaro munosabatda ularning voqeiy hayotdagi aloqalarini tashkil etadi.

Odob – inson haqida yoqimli taassurot uyg‘otadigan, lekin jamoa, jamiyat va insoniyat hayotida u qadar muhim ahamiyatga ega bo‘lmaydigan, milliy urf-odatlarga asoslangan chiroyli xatti-harakatlarni o‘z ichiga oladi.

Xulq – oila, jamoa, mahalla-ko‘y miqyosida ahamiyatli bo‘lgan, ammo jamiyat va insoniyat hayotiga sezilarli ta‘sir ko‘rsatmaydigan yoqimli insoniy xatti-harakatlarning majmui.

Axloq esa – jamiyat, zamon, insoniyat tarixi uchun namuna bo‘la oladigan ijobiy xatti-harakatlar yig‘indisidir.

Bu fikrlarimizni misollar orqali tushuntirishga harakat qilamiz. Deylik, avtobusda yoshgina yigit, talaba hamma qatori o‘tiribdi. Navbatdagi bekatdan bir keksa kishi chiqib, uning ro‘parasida tik turib qoldi. Agar talaba darhol: «O‘tiring, otaxon!» deb joy bo‘shatsa, u chiroyli a‘mol qilgan bo‘ladi; chetdan qarab turganlar unga ich-ichidan minnatdorchilik bildirib: «Baraka topgur, odobli yigitcha ekan», deb qo‘yadi. Aksincha, talaba yo teskari qarab olsa, yoki o‘zini mudraganga solib, qariyaga joy bo‘shatmasa, g‘ashimiz keladi, ko‘nglimizdan: «Buncha beodob, surbet ekan!» degan fikr o‘tadi, xullas, u bizda yoqimsiz taassurot uyg‘otadi. Lekin, ayni paytda, talabaning qariyaga joy bo‘shatgani yoki bo‘shatmagani oqibatida avtobusdagi yo‘lovchilar hayotida biror-bir ijobiymi, salbiymi – muhim o‘zgarish ro‘y bermaydi.

Xulqqa quyidagicha misol keltirish mumkin: mahallamizdagi oila boshliqlaridan biri imkon boricha qo‘ni-qo‘shnilarning barcha marakalarida xizmatda turadi, hech kimdan qo‘lidan kelgan yordamini ayamaydi, ochiq ko‘ngil, ochiq qo‘l, doimo o‘z bilimini oshirib borishga intiladi, tirishqoq, oila a‘zolariga mehribon va h. k. Unday odamni biz xushxulq inson deymiz va unga mahallamizning namunasi sifatida qaraymiz. Bordi-yu, aksincha bo‘lsa, u qo‘ni-qo‘shnilar bilan qo‘pol muomala qilsa, to‘y-ma‘rakalarda janjal ko‘tarsa, sal gapga o‘dag‘aylab, musht o‘qtalsa, ichib kelib, oilada xotin-bolalarini urib, haqoratlasa, uni badxulq deymiz. Uning badxulqliligidan oilasi, ba‘zi shaxslar jabr ko‘radi, mahalladagilarning tinchi buziladi, lekin xatti-harakatlari jamiyat ijtimoiy hayotiga yoki insoniyat tarixiga biror bir ta‘sir o‘tkazmaydi.

Axloqqa kelsak, masala jiddiy mohiyat kasb etadi: deylik, bir tuman yohud viloyat prokurori o‘zi mas‘ul hududda doimo qonun ustuvorligini, adolat qaror topishini ko‘zlab ish yuritadi, lozim bo‘lsa,

hokimning noqonuniy farmoyishlariga qarshi chiqib, ularning bekor qilinishiga erishadi; oddiy fuqaro nazdida na faqat o'z kasbini e'zozlovchi shaxs, balki haqiqiy huquq posboni, adolatli tuzum timsoli tarzida gavdalanadi; u – umrini millat, Vatan va inson manfaatiga bag'ishlagan yuksak axloq egasi; u, o'zi yashayotgan jamiyat uchun namuna, o'sha jamiyatning yanada taraqqiy topishiga xizmat qiladi. Agar mazkur prokuror, aksincha, qonun himoyachisi bo'laturib, o'zi qonunni buzsa, shaxsiy manfaati yo'lida oqni qora, qorani oq deb tursa, u axloqsizlik qilgan bo'ladi: oddiy fuqoro nazdida birgina kishi prokuror – amaldoremas, balki butun jamiyat adolatsiz ekan, degan tasavvur uyg'onadi. Bu tasavvurning muntazam kuchayib borishi esa, oxir-oqibat o'sha jamiyat yoki tuzumni tanazzulga olib keladi.

Albatta, har uchala axloqiy hodisa va ularning ziddi nisbiylikka ega. Chunonchi, hozirgina misol keltirganimiz prokurorning axloqsizligi darajasi bilan o'z yakka hukmronligi yo'lida millionlab begunoh insonlarni o'limga mahkum etgan Lenin, Stalin, Gitler, Pol Pot singari shaxslar orasida farq bor: agar prokurorning axloqsizligi bir millat yoki mamlakat uchun zarar qilsa, totalitar tuzum hukmdorlari xatti-harakatlari umumbashariy miqyosdagi fojealarga olib keladi.

Har bir olingan shaxs va jamiyat qadriyatlarini tizimida axloq muhim o'rin tutadi. Ijtimoiy falsafada *axloq ijtimoiy ongning shunday shakli* sifatida tushuniladiki, *unda ayrim olingan kishilar, ijtimoiy guruhlar va umuman jamiyatning axloqiy tasavvurlari, odamlar xatti-harakatining me'yorlari va baholanishi* o'z ifodasini topadi.

«Axloq», «xulq» va «odob» tushunchalari bir-biridan farq qilsada, ammo kundalik hayotda, har kungi aloqalarda mazkur tushunchalar ko'pincha sinonimlar sifatida qo'llaniladi. Masalan, birgina xatti-harakatni «axloqsizlik», «badxulqlik», «odobsizlik» deb aytish mumkin.

Ezgulik axloqshunoslikdagi eng asosiy kategoriyalardan. U inson faoliyatining asl mohiyatini anglatadi – Tangri irodasining inson qalbidagi tajassumi sifatida namoyon bo'ladi. «Ezgu o'y, ezgu so'z, ezgu amal» uchligi «Avesto»dan tortib, barcha muqaddas kitoblarda yetakchi o'rinni egallashi ham shundan. Ezgulik – inson shaxsining komillikka, baxtga, jamityani esa yuksak taraqqiyotga

yetkazuvchi vositadir. U insonning axloqiy faoliyati tufayli muayyanlashadi, yuzaga chiqadi. Uni sinfiylik yoxud partiyaviylik qobig'iga o'rash mumkin emas. Chunonchi, «sinfiy dushmanni», ya'ni biror bir shaxsni yoki guruhni faqat boshqa sinfga mansub bo'lgani uchun jisman yo'qotish, qanchalik bo'yab-bejalmasin, ezgulik bo'lolmaydi. U tom ma'nodagi yovuzlikdir. Shu bois totalitar tuzumlarda ezgulikni bunday talqin etishning noilmiyligi, soxtaligi hozirgi kunda hammaga ayon.

Ezgulik va uning ziddi **yovuzlik** odatiy, kundalik hayot mezonlari bilan o'lchanmaydi, ular ham muhabbat singari qamrovli va ijtimoiylik xususiyatiga ega. Ezgulikning axloqiy ideal bilan bog'liqligi ham shundan. Shu tufayli u amaliyotda qahramonlik, vatanparvarlik, insonparvarlik, jasurlik singari tamoyillarni o'z ichga oladi.

Shuni ham aytish kerakki, muhabbat va nafrat juftlik tushunchasida nafrat muhabbatni inkor etmay, aksincha, uning barqarorligidan dalolat bersa, ezgulik va yovuzlik juftligida har ikki tushuncha bir-birini tamomila inkor etadi. Nafaqat inkor etadi, *balki ular orasida hayot-mamot kurashi ketadi va bu kurash abadiy kurash sifatida, olamni harakatga keltiruvchi kuch tarzida nomoyon bo'ladi.*

Ezgulik va yovuzlik haqida gap borganida, **yaxshilik** va **yomonlik** nima, bu ikki juftlik mazmunan bir emasmi, degani savol tug'iladi. Bu tabiiy. Chunki hozirgacha bizga ma'lum o'zbek tilidagi barcha axloqshunoslikka doir adabiyotlarda ezgulik va yovuzlik mezoniy tushunchalar sirasiga kiritilmagan, u bor-yo'g'i yaxshilik va yomonlikning sinonimi tarzida taqdim etib kelingan. To'g'ri, yaxshilik tushunchasining ko'pgina unsurlari ezgulikdan, ezgulikning ba'zi unsurlari yaxshilikdan joy olishini inkor qilish mumkin emas. Ularning ziddida ham shunday «singishib ketish» mavjud. Lekin bunday dalillar aslo mazkur ikki juftlikni aynanlashtirishga asos bo'la olmaydi. *Ular orasida qat'iy farq mavjud: ezgulik, yuqorida aytganimizdek, ijtimoiylik xususiyatiga ega, yaxshilik esa unday emas. U asosan shaxsning odobiga, xulqiga bog'liq bo'lgan ijobiy hodisa.* Zero unda, mardlik, ochiqko'ngillilik, halollik singari axloqiy me'yorlar tajassum topadi. Biroq u qahramonlik, jasorat, vatanparvarlik kabi tamoyillar darajasiga ko'tarila olmaydi. Misol tariqasida buyuk shoirimiz Alisher Navoiyning faoliyatini olaylik. U surunkasiga ijodiy mehnatga umrini bag'ishladi, xalqi uchun, xalqlar

uchun «Xazoyin ul-maoniy»dek, «Xamsa»dek buyuk asarlar yaratdi. Bu ezgulik – abadiy, zero Navoiy asarlari millionlab odamlarga yuzlab yillar mobaynida zavq-shavq ulashib, ularni komillikka chorlab kelmoqda. Ayni paytda, u ko‘plab yaxshiliklar qildi – muhtoj odamlarga qarz berdi, bergan qarzidan kechib yubordi va h.k. Uning bu yaxshiliklari, ajoyib ijobiy hodisa bo‘lgani holda, o‘tkinchilik xususiyatiga ega, shuningdek, qahramonlik ham, buyuk jasorat ham, vatanparvarlik ham emas. Demak, yaxshilikni yirik ijtimoiy hodisa – ezgulik bilan aynanlashtirish to‘g‘ri emas.

Axloqshunoslikning yana bir qamrovli mezoniy tushunchasi – **adolat**. Uning ezgulik va yovuzlik hamda yaxshilik va yomonlikdan asosiy farqi shundaki, adolatning o‘zi biror bir qadriyatni anglatmaydi, lekin qadriyatlar orasidagi nisbatni belgilaydi, ularni baholash maqomiga ega. Shu bois unda jamiyatni tartibga soluvchilik xususiyati bor; unda ham axloqiy, ham huquqiy talablar mujassamlashgan. Uni ma‘lum ma‘noda miqdor o‘lchovchi ham deyish mumkin: u talab bilan taqdirlashni o‘lchab turadigan tarozidir. Adolat bor joyda ijtimoiy jabrga, beboshlikka yo‘l yo‘q.

Axloqshunoslikning nihoyatda ta‘sir doirasi keng tushunchalaridan biri **vijdondir**. Vijdon – Zigmund Freyd ta‘biri bilan aytganda, a‘lo men, men ustidan nazorat o‘rnatib, uni boshqarib turuvchi ikkinchi, yuqori darajadagi men. Agar uyat hissi insonning tashqi, jamiyatga bog‘liqligidan kelib chiqsa, vijdon uning ichki o‘z-o‘ziga bog‘liqligini namoyon etadi. Bu ichgi bog‘liqlik tashqi bog‘liqlikka nisbatan teran va doimiydir: uyat ma‘lum bir vaqt ichida odamning o‘z nojo‘ya harakati tufayli yuzaga kelgan o‘ng‘aysizligi bo‘lsa, *vijdon azobi, bu oddiy o‘ng‘aysizlik emas, balki qalbdagi, odamdagi odamiylikka e‘tiqodning faryodi, talabi, uni qondirmas ekansiz, hech qachon azob to‘xtamaydi.*

Ko‘pincha vijdon tushunchasi o‘rnida **iymon** iborasini uchratish mumkin. Iymon aslida diniy tushuncha. Lekin hayotda vijdon tushunchasining sinonimi tarzida ishlatiladi. Masalan, kimnidir birov «iymonli odam» deganida, uning musulmonlikka iymon keltirgan-keltirmagani haqida o‘ylab o‘tirmaydi, buning ustiga, u odam musulmon emas, nasroniy bo‘lishi ham mumkin. Chunki gap bu yerda o‘sha odamning dindorligi haqida emas, balki vijdonli, halol, rostgo‘y ekanligi to‘g‘risida ketayapti. Shu ma‘noda vijdon bilan iymonni egizak tushunchalar deyish mumkin.

Yana bir muhim mezoniy tushuncha – **burch**. *Burch, mohiyatan, jamiyat, davlat va shaxslarga nisbatan muayyan individdagi munosabat, ular oldidagi majburiyat*. U yuqorida aytganimizdek, vijdon, e'tiqod mas'uliyat kabi tushunchalar bilan mustahkam bog'liq. *Umuman, hayotda insonning har bir xatti-harakati zamirida burch tushunchasi – burchga sadoqat yoki xiyonat yotadi*. Burchning *insonlik burchi, musulmonlik burchi, nasroniylik burchi, farzandlik burchi* singari keng qamrovli, barcha davrlar uchun umumiy bo'lgan tushunchalari ham, *jurnalistlik burchi, shifokorlik burchi, olimlik burchi* kabi kasbiy odob doirasidagi tushunchalari ham mavjud. Burch tushunchasining o'ziga xos jihatlaridan yana biri – uning vaqt va jamiyatda muayyanlashish xususiyati. Chunonchi, bir tuzum yo jamiyatda ijobiy hisoblangan burch talablari ikkinchi bir tuzum yoki jamiyat uchun salbiy ma'no kasb etishi mumkin. Sobiq sho'rolar fuqarosining o'sha davrdagi mavjud tuzum oldidagi burchi hozirgi kunda o'ta salbiy hodisa sifatida baholanishi bunga yorqin misol bo'la oladi.

Hozirgi kunda davlatimiz milliy ma'naviy qadriyatlarni tiklashni, odamlarni halol, insofli, adolatli bo'lishga chaqirishni o'z ichki siyosatining muhim qismi deb bilgan holda ish tutmoqda. *Zero ko'z o'ngimizda yolg'on, aldov, ikkiyuzlamachilik nimaligini deyarli bilmaydigan jamiyatlar, millatlar gullab-yashnamoqda*. Yaponiya, Germaniya, Fransiya, AQSh, Buyuk Britaniya singari mamlakatlar shular jumlasidan.

2. Nikoh eng qadimgi axloqiy munosabat shakli

Oilaning asosi bo'lmish **nikoh** – ezgu maqsadga yo'naltirilgan, zimmasiga zurriyot qoldirishdek yuksak mas'uliyat yuklangan sevgi, sevishning ijtimoiylashgan ko'rinishi. Biroq sevgi-muhabbat faqat erkinlikda namoyon bo'ladi. Shu jihatni nazarda tutadigan bo'lsak, nikohni, ma'lum ma'noda, an'analar, urf-odatlar va e'tiqodlarga moslashtirilgan sevgining yashash sharti deyish mumkin. *Boshqacha qilib aytganda, nikoh zaruriyatga aylangan erkinlikdir*. Shu bois nikohga kirayotgan har bir kimsa bundan buyon o'z erkinligining boshqa bir erk bilan kelishib yashashini, ixtiyoriy tarzda cheklanib, nisbiylashgan holda mavjud bo'lishini anglab yetmog'I lozim. Bundan tashqari nikoh o'z mohiyatiga ko'ra axloqiy hodisa. Unda

ehtiroslar axloqqa bo‘ysundiriladi. Oddiy birga yashashda esa tabiiy ehtiyojni qondirish birinchi o‘rinda turadi, nikohda u ikkinchi darajali mavqe egallaydi. Keyingi paytlarda nikoh bilan muhabbatning o‘zaro chiqishmasligi haqida G‘arb mutafakkirlari tez-tez yozadigan bo‘lib qolganlar. Chunonchi, Erix Fromm, industrial jamiyatda muhabbat kamdan-kam uchraydigan hodisa ekanini, nikohning asosida boshqa – moliyaviy, siyosiy, iqtisodiy sabablaryotishini ta’kidlaydi. Umuman, G‘arb olamida bunday hodisa anchadan buyon mavjud.

Qonunga binoan nikoh tuzish shartlari daneng muhimlari–nikohga kiruvchilarning o‘zaro roziligi va ularning nikoh yoshiga yetganliklari. Bizda yigitlar uchun ham, qizlar uchun ham 18 yosh nikoh yoshi qilib belgilangan. Bu – masalaning huquqiy tomoni. Uning ikkinchi – axloqiy tomoni ham borki, u muhabbat bilan bog‘liq. Nikoh tuzishdan avval ikki yosh orasida goh ochiq sevgi – muntazam uchrashuvlar, ahdu-paymonlar qilish yoki orqavarotdan bir-birini yoqtirish hollari bo‘lishi mumkin. Har ikkala holda ham **roziliko‘zgar**mas shart hisoblanadi.

Agar muhabbat har ikki tomondan e‘zozlab, avaylab-asralmasa, undagi jannatliy bo‘yni yo‘qotib qo‘yish hech gap emas. Eng muhimi shuki, nikohdagi huquqiy holatning asosida muhabbat yotmog‘i lozim, o‘shanda bunday hollar ro‘y bermasligi shubhasiz. Ayni paytda dunyodagi hamma narsa-hodisalar kabi muhabbat ham parvarishga muhtoj ekanini unutmaslik kerak.

O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining XIV bobi oilaga bag‘ishlanadi. Konstitutsiyasining 63-moddasida shunday deyiladi: *“Oila jamiyatning asosiy bo‘g‘inidir hamda jamiyat va davlat muhofazasida bo‘lish huquqiga ega. Nikoh tomonlarning ixtiyoriy roziligi va teng huquqliligiga asoslanadi”*. 64- moddada ota-onaning majburiyati, 66-moddada esa farzandlar majburiyati huquqiy asoslab berilgan.

Ba‘zan, qadimda Sharq xalqlarida, shu jumladan, o‘zbeklarda qizning yoki yigitning roziligisiz to‘y qilib yubora berishgan, ota-onalar kelishishsa – bas, degan fikrlarni uchratadi kishi. Ayniqsa, bunday gaplar sho‘rolar davrida tinimsiz takrorlanar edi. Vaholanki, bunday hol kam bo‘lgan, uni musulmonchilik inkor etadi. Rivoyat qilishlaricha, Payg‘ambarimiz Muhammad alayhissalom uylariga sovchi kelganida, qizlari Fotimadan doimo rozilik so‘raganlar va rad javobi olganlar. Faqat Hazrat Ali sovchi qo‘yganlarida, Bibi Fotima

rozilik berganlar. Demak, *farzandning roziligini olish bizga Payg'ambarimizdan qolgan sunnat.*

Hozirgi kunda ham ko'pgina yoshlarimiz sovchi orqali turmush quradilar. Odatda sovchi kelib ketgach, yigit bilan qiz uchrashtiriladi, ikkalasi bir-birini ma'qul ko'rsagina fotiha qilinib, to'y taraddudi ko'riladi. Juda ko'p hollarda bunday yoshlar o'rtasida keyinchalik haqiqiy muhabbat shakllanadi. Abdulla Qodiriy "O'tgan kunlar" romanida tasvirlagan Otabek bilan Kumush o'rtasidagi sevgini buning mumtoz namunasi desa bo'ladi. Ochig'ini aytish kerakki, muhabbatning ham o'z darajasi bor: Layli bilan Majnunning muhabbati hamma sevishtanlarga ham nasib etavermaydi. Bunday romantik-sururiy sevgi real hayotda kamdan-kam uchraydi. Buning ustiga, oilaviy muhabbat ma'lum ma'noda salobatli, ko'proq yashirin tarzda namoyon bo'ladi.

Oilani fuqarolik jamiyatining, davlatning eng muhim hujayrasi deyishadi. Chunki, har bir jamiyat a'zosi, bo'lajak fuqaroning tarbiyasi oiladan boshlanadi. **Oila uch jihatni:** *o'zining bevosita ko'inishi bo'lmish nikohni; oilaviy mulk va anjomlar hamda ular haqidagi g'amxo'rlikni; bolalar tarbiyasini o'z ichiga oladi.*

Oilaning yana bir jihati – uning o'z mulkiga egaligi. Agar nikoh oilaning botiniy ko'inishi bo'lsa, oilaviy mulkni uning tashqi ko'inishi deyish mumkin. Oilaning mavjud bo'lishi uchun ishlab topiladigan mablag' ham zarur. *Oila uchun topiladigan ana shu mablag', shubhasiz, axloqiy tabiatga ega: oila boshlig'i oila a'zolarini halol yedirib-ichirishi, kiydirishi lozim.*

Oilani odatda erkak kishi boshqaradi. U nafaqat "topib keladi", balki oilaviy mulkka xo'jayinchilik qilish, uni taqsimlash huquqiga ham ega.

Yuqorida aytganimizdek, **nikoh** ezgu maqsadga yo'naltirilgan, zimmasiga zurriyot qoldirishdek yuksak mas'uliyat yuklangan, axloq bilan chegaralangan qo'shiluv, birlashuv; bu birlashuvdan maqsad – hayotda o'zlaridan yaxshiroq, mukammalroq bo'lgan, o'zlari erisha olmagan orzulami ro'yobga chiqaradigan odam nusxalarini yaratish. Bunday odamlar – farzandlardir. Shu bois oilada bolaning ahamiyati nihoyatda katta. Ota bolada o'z jufti halolini, ona esa sevimli erini ko'radi: bolada er-xotinning muhabbati predmetlashadi, jonlanadi. Bola – oilanitutib turuvchi jonli muhabbat. Bolalar oilada umumiy oilaviy mulk hisobiga yeb-ichadilar, tarbiya oladilar. Oilada bolalar

intizomli bo‘lib o‘smoqlari, ota-onaga bo‘ysunishlari lozim. Lekin bu intizom erkin o‘sib kelayotgan go‘dakni qullikka o‘rgatish emas, balki bolalarga xos erka-tantiqlik, o‘zboshimchalik singari salbiy xususiyatlarni yo‘qotishga xizmat qilishi kerak. Ota-onaga bo‘ysunishdan bosh tortishga yo‘l qo‘yish bolaning kelajakda qo‘pol, badxulq, nokamtarin bo‘lib yetishuviga olib keladi. Shu bois oila ilk axloqiy tarbiya o‘chog‘i sifatida katta ahamiyatga ega.

3. Muomala madaniyati – axloqiy madaniyatning tarkibiy qismi. Sog‘lom turmush tarzining barkamol avlod axloqiy tarbiyasidagi ahamiyati

Davlat va fuqarolik jamiyatidagi axloqiy yuksaklik darajasini ular fuqarolari **axloqiy madaniyati** belgilaydi. Axloqiy madaniyat shaxsning jamiyat axloqiy tajribalarini egallashi va bu tajribalardan boshqa odamlar bilan bo‘lgan munosabatlarida foydalanishi, o‘z-o‘zini muntazam takomillashtirib borishi singari jihatlarni o‘z ichiga oladi. Qisqasi, u shaxs axloqiy taraqqiyotining belgisi hisoblanadi. Zero axloqiy madaniyat axloqiy tafakkur madaniyatining qator unsurlarini o‘z ichiga olgan tuzilmadir. U shaxsning o‘zgalar bilan o‘zaro munosabatlarida namoyon bo‘ladi.

Axloqiy madaniyatning eng muhim unsurlaridan biri – muomala odobi. U mohiyatan o‘zaro hamkorlikning shakllaridan biri. Inson zoti bir-biri bilan hamkorlik qilmasdan, o‘zaro tajriba almashmasdan, bir-biriga ta’sir ko‘rsatmasdan rasmona yashashi mumkin emas. Muomala odam uchun ehtiyoj, zarurat, sog‘lom kishi usiz ruhan qiynaladi, kayfiyati tushib boradi. Bu o‘rinda buyuk ingliz yozuvchisi Daniel Defo qalamiga mansub mashhur «Robinzon Kruzoning sarguzashtlari» asarini eslashning o‘ziyoq kifoya: Jumaboyni topib olgan Robinzonning naqadar quvonishiga ham sabab anashunda.

Muomala odobi boshqa kishilar qadr-qimmatini, izzatini joyiga qo‘yishni, an’anaviy axloqiy me’yoriy talablarni bajarishni taqazo etadi. Shuning barobarida, u insondagi yaxshi jihatlarni namoyon etishi, ko‘zga ko‘rsatishi bilan ham ajralib turadi. Uning eng yorqin, eng sermazmun va eng ifodali namoyon bo‘lishi so‘z, nutq vositasida ro‘y beradi. So‘zlash va tinglay bilish, suhbatlashish madaniyati muomalaning muhim jihatlarni tashkil etadi. Shu bois muomala

odobi o'zini, eng avvalo, shirinsuxanlik, kamsuqumlik, bosiqlik, xushfe'llilik singari axloqiy me'yorlarda namoyon qiladi.

Muomala odobining yana bir «ko'zgusi» bu – insoniy qarash, nigoh. Ma'lumki, odamning qarashida, yuz ifodasida, qo'l harakatlarida uning qay sabablardandir tilga chiqmagan, so'zga aylanmagan hissiyoti, talablari o'z aksini topadi. Chunonchi, suhbatdoshining gapini oxirigacha eshitmay, qo'l siltab ketish – muomaladagi madaniyatsizlikni anglatadi. Ba'zan qarab qo'yishning o'zi so'zdan ham kuchliroqta'sir ko'rsatadi. Deylik, bir quruvchi usta o'z shogirdining xatti-harakatlaridan noroziligini bildirish uchun bosh chayqab, jilmayib qo'yishi mumkin. Ikkinchi usta esa, bir lahza o'qrayib qarash bilan munosabatini ifodalaydi. Birinchi usta yuz ifodasi va xatti-xarakati bilan; «Obbo shovvoz-ey, sal shoshilibsanda, ha, mayli, zarari yo'q, shunaqasi ham bo'ladi», degan ma'noni anglatsa, ikkinchi ustaning qarashidan; «Yana ishni rasvo qilibsanku, padarla'nat, qachon odam bo'lasan?!», degan so'zlarni uqish mumkin. Shubhasiz, birinchi usta muomalada odobga rioya qilgan bo'lsa, ikkinchisi uning aksi – shogirdining emas, o'zining odobsizligini ko'rsatmoqda.

Umuman olganda, muomala odobi kishilarning nasihat va odob o'rgatishsiz bir-biriga ta'siri, tarbiya va o'z-o'zini tarbiya vositasi sifatida diqqatga sazovor. Shu sababli yoshlarimizda muomala odobini shakllantirish hozirgi kunda jamiyatimiz oldida turgan muhim vazifalardan. Bunda ota-onaning, mahalla-ko'yning ta'siri katta. Undan foydalana bilish kerak. Zero axloqiy komillikka erishish muomala odobini egallashdan boshlanadi.

Inson ijtimoiy vazifalarni bajarishi, farzandlarini sog'lom bo'lishi, sog'lom turmush tarziga ega bo'lishi, farzandlarining moddiy-ma'naviy kamoloti uchun sharoit yaratishi kerak. Oilaviy munosabatlar madaniyatini takomillashtirmasdan turib bunga erishish mumkin emas. Umumiy qilib aytganda sog'lom ota-onadangina sog'lom farzand tug'iladi. Sog'lom avlod dastlab oilada shakllanadi. Barkamol avlod tarbiyasi oiladan boshlanadi. Oila sog'lom avlodni voyaga yetkazuvchi muhim omil hisoblanadi. Demak inson salomat yashashi uchun boshqa omillar bilan birga sog'lom oilaviy muhit ham lozim. Bunday muhit oila a'zolarining bir-birini tushunishga, oilaviy munosabatlarning to'g'ri o'rnatilishiga bog'liq bo'ladi. Shunday ekan **barkamol avlod** tarbiyasini muhitini yaratish ota-

onaning bosh vazifasidir. Mustaqil O‘zbekiston ijtimoiy hayotidagi tub o‘zgarishlar ham oilada yangilanish, o‘zgarishni amalga oshirishni taqozo etadi. Shu maqsadda, mamlakatimizda «Sog‘lom avlod uchun» olib borilayotgan siyosat, birinchi navbatda, oilalarga, oiladagi muhitni sog‘lomlashtirishga, jismonan sog‘lom, ma’naviy boy va axloqan pok, yosh avlodni tarbiyalashga qaratilgandir.

4. Zamonaviy axloqiy tarbiyaning yutuqlari va kamchiliklari. “Ommaviy madaniyat”ning yoshlar dunyoqarashiga ta’siri

Insonning axloqiy hayoti uning **axloqiy tarbiyasi** bilan chambarchas bog‘liq. Zero axloqiy tarbiya insonning shaxs bo‘lib yetishuvini ta’minlaydigan uzluksiz jarayonlaridan biri. Unda individ axloqiy qadriyatlarni anglab yetadi, o‘zida axloqiy fazilatlarni barqaror etadi, axloqiy tamoyillar va me’yorlar asosida yashashga o‘rganadi. *Axloqiy tarbiya insoniyat tarixi mobaynida ikki muhim masalaga javob izlaydi: bulardan biri – qandayyashamoq kerak, ikkinchisi – nima qilmog‘-u, nima qilmaslik lozim. Ana shu savollarga javob izlash jarayoni axloqiy tarbiyaning amaliy ko‘rinishidir.*

Tarbiya ona qornidan boshlanadi degan gap bor. Uning asl ma’nosi, avvalo, ota-onaning o‘zi axloqiy tarbiya ko‘rgan bo‘lishi kerak degani. Zero qush inida ko‘rganini qiladi: ota-ona oilada yuksak axloq namunasini ko‘rsatishi lozim. Shuni ham alohida ta’kidlash lozimki, axloqiylik insonda faqat axloqiy tarbiya vositasidagina vujudga keladi, degan moddiyatchilik qarashlari ko‘p yillar mobaynida hukmronlik qilib keldi. To‘g‘ri, axloqiy tarbiyaning ahamiyati nihoyatda katta. Lekin axloqiylik insonga uning insoniylik belgilaridan eng muhimi sifatida ato etilgan ilohiy ne’mat. Shu ma’naviy ne’mat – asosni axloqiy tarbiya yordamida takomillashtiramiz. Aks holda maymun va itlardan ham axloqiy mavjudot tarbiyalab yetkazishimiz mumkin bo‘lur edi.

Shunday qilib, axloqiy tarbiya inson farzandini takomilga, komillikka yetkazish yo‘llaridan biri. Uning vositalari ko‘p. Ularning bir qismi an’anaviy tarbiya vositalari bo‘lsa, yana bir qismi zamonaviy vositalar. Odatda, har ikki turdagi vositalardan foydalaniladi. Chunonchi, maktabgacha bo‘lgan axloqiy tarbiyada ertak va rivoyatlar vositasidagi an’anaviy tarbiya bilan o‘yinchoqlar

va o‘yinlar vositasidagi zamonaviy tarbiya muvaffaqiyatli qo‘llaniladi; bunda bolaning qizg‘anchilik, g‘irromlik qilmaslikka, halol bo‘lishga o‘yinlar yordamida da‘vat etiladi. Bolalar axloqiy tarbiyasida televideniye, radio, qo‘g‘irchoq teatri, kino san’ati katta rol o‘ynaydi.

Umuman, axloqiy tarbiyaning eng kuchli vositasi – **san’at**. Bu vosita aholining barcha tabaqasini, turli yoshdagi shaxslarni qamrab oladi. Ayniqsa, san’atning **badiiy adabiyot** turi keng qamrovli. Ertakdan tortib, romangacha bo‘lgan janrlarda chop etilgan asarlar shaxsning axloqiy shakllanishida ulkan xizmat ko‘rsatadilar. Ular orqali kitobxon tarbiyalanuvchi sifatida ezgulik va yovuzlik nimaligini badiiy idrok etadi, ideal tanlashda ham ularning ahamiyati katta. Bundan tashqari, badiiy adabiyotning bevosita axloqiy tarbiyaga mo‘ljallangan hikoyatlar, rivoyatlar va nasihatlar majmualari borki, biz ularni, yuqorida ko‘rganimizdek, pandnomalar deb ataymiz: «Kalila va Dimna», «Qobusnoma», «Guliston», «Zarbulmasal» singari bunday mumtoz asarlar an’anaviy axloqiy tarbiya vositasi sifatida necha asrlardan buyon qanchadan-qancha avlodlarga xizmat qilib keldi, bundan buyon ham shunday bo‘lib qoladi.

Axloqiy tarbiyaning barcha zamonlar uchun dolzarb bo‘lgan yo‘li bu – **namunaviylik** tamoyili. *Oilada, avvalo, yuqorida aytilganidek, ota-ona bolaga axloqiy namuna bo‘lishi kerak.* Maktabda va oliy o‘quv yurtida muallimlarning ta’lim berish usullaridan tortib, to «mayda-chuyda» xatti-harakatlarigacha o‘z shogirdlari tomonidan shaxsiy namuna tarzida qabul qilinishini nazardan qochirmaslik lozim. Ustoz-shogirdlik munosabatlaridagi muomala odobi, halollik, rostgo‘ylik yoshlar axloqiy tarbiyasining shakllanishini ta’minlovchi omillardandir.

Hozirgi paytda axloqiy tarbiyaning eng kuchli zamonaviy vositasi sifatida **internet tarmog‘ini, shuningdek televideniye**ni keltirish mumkin. Televideniye deyarli barcha san’at turlarida yaratilgan asarlarni ekranlashtirish va ekranda ko‘rsatish imkoniga ega. Bundan tashqari, unda maxsus axloqiy tarbiyaga bag‘ishlangan muntazam ko‘rsatuvlar ham berib boriladi. Shu bois televideniye hech qachon yengiltaklikni targ‘ib etuvchi qo‘shiqlar, salkam pornografik reklamalar, inson qalbini qattiqlashtiradigan «o‘ldir-o‘ldir»lardan iborat videofilmlar korxonasi bo‘lib qolmasligi kerak.

Axloqiy tarbiyaning aqliy-ma'naviy va jismoniy tarbiya bilan qo'shib olib borilishi maqsadga muvofiq. O'shanda jamiyatimiz har jihatdan kamol topgan fuqarolik jamiyatiga aylanadi. Mamlakatimizda buning uchun barcha huquqiy-ijtimoiy shart-sharoitlar yaratilgan.

Mutaxassislar (faylasuf va sotsiolog olimlar)ning fikricha, hali ilm-fanda „antikultura“ („g'ayrimadaniyat“) degan ilmiy tushuncha shakllanmaganligi uchun „Pop (ommaviy) madaniyat“ tushunchasi, nochorlikdan qo'llanilmoqda. Chunki, „**ommaviy madaniyat**“, aslida madaniyatsizlik, ya'ni ma'naviyatsizlik va axloqsizlikning sinonimidir. „Ommaviy madaniyat“ shu boisdan, eng avvalo, yuksak iste'dod va o'lmas ma'naviy-axloqiy g'oyalar bayroqdori bo'lgan mumtoz madaniyatga, san'atga, uning boyliklariga qarshi tish-tirnog'i bilan kurashib, uni inkor etib keladi.

Ommaviy madaniyat deb berilgan madaniyatning bosh oqimiga kiruvchi g'oya, nuqtai nazar, ko'rsatma, mem, imij va boshqa ijtimoiy fenomenlar to'plamiga aytiladi. XX asr o'rtalaridan boshlab ommaviy madaniyatga ommaviy axborot vositalari kuchli ta'sir o'tkaza boshladi. Ommaviy madaniyat ko'pincha keng aholi qatlamiga xush kelishi uchun soddalashtirilgan va ahamiyatsiz mavzularga berilgan, deb qaraladi. Natijada ommaviy madaniyat dinchi va kontrmadaniyatchilar tomonidan yuzaki, iste'molparast, sensualist va buzuvchi, deb tanqid qilinadi.

Ommaviy madaniyatning tanaga turli rasmlar chizdirish(*tatu*), *Helovun* bayramini nishonlash, tananing turli qismlarini teshdirib turli temirli buyumlarni taqish, jamoat joylarida sodir bo'lgan ko'ngilsiz voqealarni foto va video lavhalarga olish(insonlarga yordam bermasdan)kabi turli ko'rinishlari mavjud.

Shu o'rinda zarur bir izoh: «*pop (ommaviy) madaniyat*»ning namoyandalari va targ'ibotchilari «*pop-adabiyot*»ni unchalik tan olishmaydi. Ularning fikricha «*adabiyot – buso'z san'ati*» degani. «*Pop (ommaviy) madaniyat*» esa san'atga, jumladan, «*so'z san'ati*»ga qarshi. Aniqrog'i, «*san'atsiz so'z*», ya'ni yovvoyi, dag'al, tarbiya, axloqni xush ko'rmaydigan «*ko'cha so'zlari*»ga moyil. Biroq, ular xohlaydimi-yo'qmi, aynan G'arb olamida bemaza qovunning urug'iday ko'payib, tomir otayotgan «*ommaviy madaniyat*» ta'sirida «*Pop (ommaviy) adabiyot*» ham tug'ilyapti. Va

bu «adabiyot» «ommaviy madaniyat»ning tuban g'oyalari targ'ibotiga xizmat qilmoqda.

Ajablanarlisi, gohida g'oyatda iste'dodli insonlar ham “**ommaviy madaniyat**” targ'ibotchilarining qutqusiga uchrab, uning tegirmoniga suv quymoqda. Masalan, mashhur rassom Salvador Dali Leonardo da Vinchining “Mona Liza“ (“Jakonda”) asarini kulgi qilib, Mona Liza lablari ustiga mo'ylov chizgan va “Mo'ylovli Jakonda” asarini yaratgan. Mana shunday „achchiq istehzoli, qora mazmunli kulgu” – “ommaviy madaniyat” faoliyatining eng yetakchi belgilaridan biridir. “Ommaviy madaniyat” namoyandalari qora, zaharxanda, behayo kulguni “isyon ifodasi” deb bilishadi. “Nimaga qarshi isyon” degan savol tug'iladi. Agar „pop-madaniyat” dunyoga “ehson“ etayotgan “**pop-art**” (“tasviriy san'at” desa ham bo'ladi), “pop-natijalariga qarab hukm yuritilsa, ular insoniyat yaratgan barcha qadriyatlarni isyonkorlik bilan inkor etadi: yuksak madaniyatni, ma'naviyatni, axloqni, yuksak orzu-maqсадlarni mensimaydi. Ular uchun ezgulikning o'zi yo'q. Jumladan, san'at – alohida iste'dodlar tomonidan yaratiladigan ma'naviy boylik, mo'jiza ekanligi kabi ijodning oliy mezonlari “pop-madaniyat” tarafdorlarining o'ta darajada g'ashini keltiradi.

“Pop-art”chilarning dasturiy qarashi shundayki, ular insonni emas, aksincha, narsalar va buyumlarni e'zozlashadi; ma'naviy dunyoni emas, maishiy-iste'molchilik his-tuyg'ularini qadrlaydilar va ularni keng ommalashtirishga intiladilar. Ularning ma'naviy pozitsiyasi – ma'naviyatni o'ldirish va „narsalarga qullik”ni rag'batlantirishdir. Amerikaning taniqli adibi R.Bredberi aytganidek, “ommaviy madaniyat” maktabidan o'tgan avlod uchun hayotning ma'nosi – avtomobil, televizor, muzlatgichga ega bo'lish. Agar televizor ikkita bo'lsa, ularga shuncha yaxshi.

Agar ayrim g'arb davlatlarida erkak bilan erkak, ayol bilan ayol o'rtasidagi nikoh - hayratlanarli hodisa bo'lmay qolayotganligi nazarda tutilsa, «ommaviy madaniyat» targ'ib etayotgan ma'naviy tubanliklar, behayoliklar, qabohatlar naqadar chuqurlashib ketganligini tasavvur etish qiyin emas.

Hozirgi kunda milliy ma'naviyatga xavf solayotgan tahdidlardan birini hech ikkilanmasdan ommaviy madaniyat deyishimiz mumkun. Yetakchi g'arb mamlakatlarida estetik va ma'naviy-madaniy

ehtiyojlari nisbatan tor odamga mo'ljallangan ijodiy asar yoki buyumlarni ishlab chiqarish tadbirkorlikning bir turiga aylangan.

Demak, bugun bu "ommaviy madaniyat" degan balo bizning vatanimizga kirib kelgan va yoshlar ongiga o'z ta'sirini o'tkazayotgan ekan, unga qarshi kurash uchun nima qilmoq kerak, degan savol o'z-o'zidan tug'ilishi tabiiy. Buning uchun avvalo, "Ommaviy madaniyat" degan tushunchani, uning salbiy oqibatlarga olib kelishini, boshlang'ich sinflardan sodda ko'rinishlar bilan tushuntirishni boshlash va bu ishni ta'limning barcha bo'g'inlarida bosqichma-bosqich davom ettirish zarur.

Bundan tashqari, milliy ma'naviyatimizni shakllantiruvchi milliy kompyuter o'yinlarini, multfilmlarni yaratishimiz, milliy qadriyatlarimiz aks etgan yoshlarni o'ziga jalb qila oladigan badiiy asarlar yaratish, milliy musiqa, qo'shiq matlariga e'tibor berish, milliy ma'naviyatimizni aks ettiruvchi rasmlarni internet saytlari orqali ko'proq reklama qilishimiz kerak. Lo'nda qilib aytganda, yoshlarimiz qiziqayotgan o'sha "pop" janriga teng keladigan, biroq milliylik bilan sug'orilgan, milliy ma'naviyatimizga mos keladigan, kerak bo'lsa uni mustahkamlaydigan yangi janr yaratishimiz kerak.

Shunday ekan, bugun biz yosh avlod tarbiyasiga ertangi kun vorislari sifatida jiddiy e'tibor berishimiz kerak. Yoshligidan oilada sog'lom moddiy-ma'naviy turmush tarzini yaratib berishimiz, ularning imkoniyatlarini orzu-havaslarini yaxshilik va ezgulik uchun xizmat qilishga yo'naltirishimiz kerak. Ertangi kun qanday bo'lishi bizga, biz ta'lim-tarbiya berayotgan yoshlarga bog'liq. Zero, birinchi Prezident I.Karimov aytganidek: "Vatanimiz kelajagi, xalqimizning ertangi kuni, mamlakatimizning jahon hamjamiyatidagi obro'-e'tibori avvalambor farzandlarimizning unib-o'sib, ulg'ayib, qanday inson bo'lib hayotga kirib borishiga bog'liqdir. Biz bunday o'tkir haqiqatni hech qachon unutmashimiz kerak".

Xulosa shuki, bugungi kunda yoshlarimizni bo'sh vaqtlari qolishiga umuman yo'l qo'yishimiz kerak. Ularni doimo vaqtdan unumli foydalanishlari uchun, ya'ni o'qishdan bo'sh vaqtlarida o'zlari qiziqadigan sport to'garaklariga yoki agar eplay olishsa oila byudjetiga ozmi ko'pmi hissa qo'shib, o'qishdan tashqari ishlashlari maqsadga muvofiq bo'lardi (albatta bu o'qishga xalaqit bermasa). Shunda biz "ommaviy madaniyat" qurbonlariga aylanib qolmaymiz, shunda biz o'zimiz xohlagan inson bo'lib yetishamiz va

eng avvalo milliy madaniyatimiz, qadriyatlarimiz va madaniy meroslarimizni asrab avaylagan holda ertangi avlodga ham yetkazib bera olamiz.

NAZORAT UCHUN SAVOLLAR:

1. Etika fani nimani o‘rganadi?
2. Axloq va xulq o‘rtasida qanday farq bor?
3. Adolat deganda nimani tushunasiz?
4. Insonning qanday burchlari bor?
5. Vijdon va imon tushunshalari o‘rtasida farq bormi?
6. Nikoh va muhabbatning o‘zaro munosabatlari haqida nimalami bilasiz?
7. Oilaviy muhit deganda nimani tushunasiz?
8. Muomala madaniyatining qanday ahamiyati bor?
9. Barkamol avlod qanday shakllanadi?
10. “Ommaviy madaniyat”ning salbiy jihatlari nimada?

TAVSIYA ETILADIGAN ADABIYOTLAR:

1. Davronov Z., Shermuhamedova N., Qahhorova M., Nurmatova M., Husanov B., Sultonova A. Falsafa. – Toshkent: TMU, 2019
2. Шермухамедова Н.А. Фалсафа. 2-нашр. Тошкент: Ношир, 2020. 667бет
3. Саифназаров И., Саифназарова Ф. Ёшлар ва оила-Ватан таянчи.-Тошкент: “Ta’lim nashriyoti”МЧЖ, 2018. -132б.
4. Румий Ж. Маснавий.40 ривоятга шарх. -Тошкент: Навруз,2019
5. Яссавий Хожа Ахмад Девони хикмат. -Тошкент: Наврўз,2018

AXBOROT MANBALARI:

1. www.ziyonet.uz
2. www.philosophy.ru

Mavzu: ESTETIKA

Tayanch soʻz va iboralar: *Goʻzallik, xunuklik, tabiat goʻzalligi, inson goʻzalligi, goʻzallik va sanʼat, ulugʻvorlik va tubanlik, tabiat ulugʻvorligi, fojeaviylik, fojeaviylik va nafosatli ideal, fojeaviy ziddiyat, kulgili holat, hazil, mutoyiba*

1. «Estetika» fanining obekti va falsafiy mohiyati. «Estetika» haqidagi qarashlar tarixi

Nafosatshunoslik yoki **estetika** eng qadimgi fanlardan biri. Uning tarixi ikki yarim-uch ming yillik davrni oʻz ichiga oladi. Biroq u oʻzining hozirgi nomini XVIII asrda olgan. Ungacha bu fanning asosiy muammosi boʻlmish goʻzallik va sanʼat haqidagi mulohazalar har xil sanʼat turlariga bagʻishlangan risolalarda, falsafa hamda ilohiyot borasidagi asarlarda oʻz aksini topgan edi. «Estetika» atamasini birinchi boʻlib buyuk nemis faylasufi **Aleksandr Baumgarten** (1714–1762) ilmiy muomalaga kiritgan. Baumgartenning «his qilish», «sezish», «his etiladigan» singari maʼnolarni anglatuvchi yunoncha aisthetikos—«oyestetikos» soʻzidan «estetika» (nemischa «estetik»- «eshtetik») iborasini olib, ushbu fanni ana shunday nomlaydi.

Baumgarten nafosatshunoslikni hissiy idrok etish nazariyasi sifatida ilgari surdi. Lekin, koʻp oʻtmay, u goh «**goʻzallik falsafasi**», goh «**sanʼat falsafasi**» sifatida talqin etila boshlandi. Nafosatshunoslik fanining eng buyuk nazariyotchilaridan biri **Gegel** esa oʻz maʼruzalarining kirish qismida yozadi: «Estetika» degan nom muvaffaqiyatsiz chiqqani va yuzaki ekani sababli boshqa atama qoʻllashga urinishlar boʻldi. Bizning fanimiz mazmuniga javob beradigan ibora, bu – «sanʼat falsafasi» yoki yana ham aniqroq qilib aytganda – «badiiy ijod falsafasi».

Gegelnig «estetika» atamasidan koʻngli toʻlmaganligiga jiddiy sabablar bor. Bulardan biri – yuqorida uning oʻzi aytib oʻtgan fikrlari boʻlsa, ikkinchisi – mazkur soʻzning barcha his-tuygʻularga taalluqliligi. *Vaholanki, fanimiz faqat nafosatli his tuygʻular va ularning ziddini nazarda tutadi.* Ayniqsa, mana shu ikkinchi sababga koʻra, «estetika»atamasining talabga javob berishi shubhali. *Buning ustiga allaqachon fanimizning tadqiqot doirasi sanʼat hududidan*

chiqib, inson hayotining deyarli barcha sohalariga yoyilib ketgan. Shu bois biz «nafosatshunoslik» atamasini ilmiy muomalaga kiritishni maqsadga muvofiq deb o‘ylaymiz. Zero mazkur atamaga asos bo‘lgan «nafis», «nafislik», «nafosat» so‘zlari o‘z qamrovi bilan fanimiz talabiga to‘la javob bera oladi. «Nafis» so‘zi «O‘zbek tilining izohli lug‘ati» da-go‘zal, nozik, latif, yoqimli, badiiy jihatdan juda yuksak ma’nolarida izohlanadi. Bundan tashqari «estetika» («estetik») so‘zi nemislardagi yoki ruslardagi kabi bizda keng yoyilib, xalqimiz nutqiga singishib ketgan emas.

Nafosatshunoslik – falsafiyfanlar tarkibiga kiruvchi maxsus soha. Falsafani esa, o‘zingizga ma’lumki, fanlar podshosi deb atashadi. Darhaqiqat, u fanlar podshosi sifatida barcha tabiiy va ijtimoiy ilmlar erishgan yutuqlarni o‘z qamroviga olib, ulardan umumiy xulosalar chiqarib, shular asosida insoniyatni haqiqat tomon yetaklaydi. Shu bois tafakkurni falsafaning tadqiqot ob’ekti deb atash maqsadga muvofiq bo‘ladi. *Nafosatshunoslik – falsafiy fan sifatida, barcha san’atshunoslik fanlari erishgan yutuqlardan umumiy xulosalar chiqarib, shu xulosalar asosida insonni go‘zallik orqali haqiqatga yetishtirishga xizmat qiladi.* Bundan tashqari nafosatshunoslik ishlab chiqqan qonun-qoidalar barcha san’atshunoslik fanlari uchun umumiylik xususiyatiga ega.

Estetik g‘oyalar datsavval qadimgi Sharq o‘lkalarida, jumladan, Misr, Mesopotamiya, Bobil, Hindiston, Xitoy, Eron va Turon mamlakatlarida vujudga keldi. Qadimgi Sharq estetik qarashlarini o‘rganib, ularni umumlashtirib, nazariy jihatdan yanada boyitib bayon etish, boshqa hayot jabhalarida bo‘lganidek, estetik qarashlar tarixida ham qadimgi Sharq mamlakatlari erishgan yutuqlar zaminida Yevropa mamlakatlari badiiy madaniyati tarkib topganligi sir emas. Qadimgi Yunon san’atkorlari va faylasuflari qadimgi Sharq badiiy madaniyati merosiga tayangan holda estetik g‘oyalar va fikr-mulohazalarni ishlab chiqdilar.

Qadim Yunon ilk afsonalariga asoslangan Gomer eposlari san’atning, adabiyotning tub ma’nosini, obrazli tafakkurning buyuk vazifasini, badiiy so‘zning qudrati va o‘lmasligini eslatib, ta’kidlab, isbotlab kelmoqda. U davrlarda bu buyuk asarlar axloq, go‘zallik va tarbiya muassasalarining ham, dorilfununlarda falsafa va tarix darsliklarining ham o‘rnini bosgan va qadim dunyo qomusi deb atalgan. Bu asarning boqiyliigi shundaki, u xalq afsonalari va tarixiy

voqealarga asoslangan, dotsonlarda qahramonlik va xiyonat, muhabbat va nafrat, ezgulik va yovuzlik, sadoqat va intiqom, hijron, vafo, taqdir, vijdon, gunoh kabi azaliy insoniy muammolar o'zining yuksak badiiy-epik ifodasini topgan.

Qadimgi yunon estetik ta'limoti mashhur matematik olim va faylasuf Pifagor (m.a. VI-V asrlar) nomi va u yaratgan maktab bilan bog'liq. Pifagor va uning shogirdlari barcha narsalarning mohiyatini raqamlar va ularning o'zaro munosabatlari tashkil etadi, koinot yaxlitligida ham raqam aqidasi yotadi, deb uqtirdilar. Ular mazkur qarashlarini nafosat olamiga ham tatbiq etib, estetik tafakkurni boyitishga o'z hissalarini qo'shdilar. Pifagorchilarning nafosat asoslari, musiqaviy hamohanglik asoslari, ya'ni «xilma-xil ovozli tomonlarning kelishuvi» umumbashariy hamohanglik (garmoniya) ekanligi haqidagi qarashlar va g'oyalari estetik tafakkur tarixida muhim o'rin tutadi.

Qadimgi estetika tafakkurida moddiyunchilik (materialitsik) yo'nalishni Geraklit (m.a. 540-480-yillar) boshlab bergan edi. U nafosat xossalari moddiy dunyoning o'zidan kelib ehiqqan, nafosat hamohanglikni anglatadi, hamohanglik esa qarama-qarshiliklar birligini tashkil etadi, deb ko'rsatadi va nafosatning nisbiyligi g'oyasini ilgari suradi. Demokrit (m.a. 460-370-yillar) birinchi bo'lib san'atning kelib chiqishini tushuntirishga harakat qilgan. Go'zallikni hamohanglikda, bo'laklarning to'g'ri mutanosibligida, tomonlar mosligi (simmetriya)da deb bildi va uni me'yor tushunchasi bilan bog'laydi, u san'at insonning datslabki ehtiyojlari qondirilgandagina vujudga keladi, deb uqtirdi. Demokrit san'atning mohiyatini voqelikka taqlid qilish (mimesis)da ko'rdi.

Suqrot (m.a. 470-399-yillar) ta'limotida go'zallik koinotdan inson turmushiga, uning ichki kechinmalariga ko'chirilgan bo'lib, go'zallik va ezgulik birligi yoki hozirgi ta'bir bilan aytganda estetika va axloq birligi yetakchi g'oya sifatida bayon qilinadi. Suqrot estetik tasavvurlarning nisbiyligi g'oyasini ilgari surib, estetik va manfaatli belgilar o'rtasidagi yaqin aloqadorlik mavjudligini ko'rsatib berdi.

Aflotun (m.a. 427-347-yillar) qarashlarida estetika ham go'zallik falsafasi, ham san'at falsafasi sifatida ta'riflanadi. Aflotunning fikricha, nafosat manbaini avvalo g'oyalar tashkil etadi. His-tuyg'u beradigan barcha narsalarni abadiy, o'zgarmas g'oya «yoritib turgan»dagina go'zallik kashf etiladi. Uning fikricha

go‘zallik o‘ta hissiyotli bo‘lgani tufayli uning mohiyatini his-tuyg‘u bilan emas, balki aql-idrok bilan anglash mumkin.

Arastu (m.a. 384-322-yillar) barcha zamonlarning olimlari uchun utsoz hisoblangan buyuk yunon faylasuflaridan biri. Arastu go‘zallik yoki ajiblik haqidagi fikrlarida aqliy idrok va hissiy idrok uyg‘unligiga e‘tibor beradi. Arastuning fikricha, har qanday sezgi, itsak-mayl yoki o‘y-xayol biror narsa, hodisaga intilar ekan, o‘sha narsadan qandaydir rohat-farog‘at oladi, shu ma‘noda o‘sha narsa ajib yoki go‘zal bo‘ladi. Fojeali voqea-hodisalar zaminida Arastu vahima, dahshat, rahm-shafqat, hamdardlik orqali inson ruhini poklantirish (**katarsis**) ta‘limotini ilgari suradi. Arastu fikricha, hayot voqeasini ko‘rib, tinglab yoki o‘qib dahshatga tushish va qayg‘urishdan estetik, hissiy lazzat olinadi, undan olisdagi inson taqdiri, qismati uchun qo‘rquvga tushish, qayg‘urish hislari insonni poklaydi, oliyanoblashtiradi.

Qadimgi Hindiston Sharq mamlakatlari orasida eng ko‘hna va qadimiy madaniyat maskanlaridan biridir. Hindiston mutafakkirlarining estetik qarashlari jamiyat taraqqiyotida alohida o‘rin tutadi. Hind xalqi badiiy ijodi taraqqiyoti alohida ta‘limotlar asosida rivojlangan. Hind poetikasi **alankara, ras, dxvani** haqidagi ta‘limotlar yo‘lidan borgan va o‘z taraqqiyot bosqichlarini bosib o‘tgan. *Alankara ta‘limoti - poetik nutqni tovush va ma‘nodor tasvir vositalari bilan bezash uslublarini ishlab chiqishdan iborat. Ras ta‘limoti - san‘at va adabiyotning insondagi muayyan ruhiy kechinmalarini, kayfiyat va holatlarini tasvirlash va qo‘zg‘atish qobiliyatini ochib beradi. Dxvani haqidagi ta‘limot - poyeziyaning kishilarda qo‘shimcha obrazlarni paydo qiluvchi ajoyib qobiliyatini tahlil qilishga asoslanadi.* Dxvani uslubi hind poetikasida haqli ravishda badiiy mahoratning oliy shakli hisoblanadi. «Alankara, ras, dxvani to‘g‘risidagi ta‘limot hind poetikasi tayangan uch utsundir. Uni poetik ijodning har qanday shakliga tatbiq etsa bo‘ladi», - deb yozgan edi rus akademigi A.P.Barannikov.

Hindistonda dunyoga eng ko‘p tarqalgan va o‘zining hikmatli fikrlari bilan ajralib turadigani «Kalila va Dimna» asari yaratilgan. Bu asardagi hikmatlar hayvonlar tilidan olib borilsada, ijtimoiy hayot, odamlar orasidagi munosabatlar ko‘zda tutiladi. Asarda voqelikdagi salbiy hodisalarga qarshi o‘t ochiladi, adolat, odamgarchilik tarannum

etiladi. Unda o'sha jamiyatdagi barcha nuqsonlar, xiyonat va jinoyat, pastkashlik, ig'vo, fisq-fasod, zulmfosh qilinadi.

Hindiston san'at mo'jizalariga boy mamlakatdir. Agra shahridagi Tojmahal hayratomuzligi bilan estetika larixidagi mo'jizalardan biri hisoblanadi. Ijodkor mehnati mahsuli va behad yuksak nafosat obidasi bo'lgan, oq marmarlariga 2 million rang-barang gul o'yib solingan, Tojmahalni bunyod etishda O'rta Osiyolik me'mor va naqqoshlar o'zlarining katta hissalarini qo'shganlar. O'zbekitsonda tug'ilib, Hindistonga borib, yashab qolgan Xisrav Dehlaviy va Abduqodir Bedillar hind xalqining an'analaridan hayratlanib, o'lmas badiiy asarlar yaratganlar. J.Neru Bobur, Akbarshohlarga baho bergan vaqtda hind xalqining badiiy an'analaridan ilhomlanib o'lmas asarlar yaratgan yana bir qator allomalarimizni ham hurmat bilan tilga olib o'tadi.

Germaniya ma'rifatparvarligi estetikasi XIX asrning boshida ijtimoiy va aniq fanlarning taraqqiyoti estetikani yanada yuksak bosqichga ko'tarishga yordam beradi. Ayniqsa, nemis faylasufi Gegelning asarlari estetika, san'atshunoslik va adabiyotshunoslik rivoji uchun xizmat qildi. Uning «Estetikadan ma'ruzalar»ida estetika nazariyasining juda ko'p muhim masalalari chuqur va keng yoritib berildi. Gegel estetikasining ulug' fazilatlaridan biri uning dunyo xalqlari va hamma davrlar san'atining materiallarini qamrab olganligidir.

Gegelning tushunishicha, jahon san'ati uch katta taraqqiyot bosqichini o'tdi:

1. Sharq xalqlari san'ati bilan bog'liq bo'lib, Gegel uni san'atning «simvolik shakli» deb ataydi.

2. Qadim dunyo san'ati birinchi navbatda Yunonistonning san'atidir (klassik shakli)

3. San'atning eng oliy shakli - romantik ruhdagi san'atdir.

Gegel falsafasi va estetikasi o'zidan keyingi hamma estetik qarashlarga katta ta'sir ko'rsatdi.

2. Estetika kategoriyalari

Go'zallik – nafosatshunoslikning asosiy tushunchasi. Zero, go'zallik- nafosat olamining mag'zi, bosh xossasi, mohiyati, asosini

tashkil qiladi. Shuning uchun bo'lsa kerak, estetika, nafosatshunoslik, go'zallik falsafasi tarzida ham talqin etib kelinadi.

Go'zallik muammosiga murojaat etgan barcha mutafakkirlar go'zallik haqida fikr yuritib va uni tadqiq qilish nihoyat darajada mashaqqatli masala ekanligini doimo ta'kidlaydi. Mazkur qiyinchilik, birinchi navbatda, go'zallik tushunchasining o'zaro hech bir umumiyliги bo'lmagan turli-tuman hodisalarning keng doirasiga taalluqliligi bilan bog'liqdir.

Go'zal bo'lgan, ya'ni bizda ijobiy tuyg'u qo'zg'atgan narsani ko'rsatib berish nisbatan ancha oson. Lekin nima uchun mazkur narsa go'zal ekanligini tushuntirib berish ancha mushkul. Xuddi shu tarzda go'zallik muammosiga falsafiy yondoshish tarixan shakllangan.

Go'zallik bu voqelik (tabiat, jamiyat, san'at) hodisasi bo'lib, aniq hissiy ta'sir o'tkazish orqali insonda jismoniy va ma'naviy kuchlar oqimining ko'payishiga, shodlik, zavqlanish, to'la ma'naviy qoniqish holati vujudga kelishiga imkon yaratadi. Go'zallik doimo foydalidir, lekin bu foydalilik jamiyat taraqqiyoti uchun xizmat qilishga mo'ljallangan bo'ladi. Va nihoyat, go'zallik, Shillerning o'rinli iborasi bilan aytganda, inson ozodligining ramzi sifatida ifoda topadi. Respublikamizda erkin ma'naviyatli shaxs tarbiyasi muhim vazifaga aylangan tarixiy bir sharoitda alohida ahamiyat kasb etadi. Go'zallik cheksiz xilma-xillikka ega bo'ladi. Tabiatdagi go'zallik ijtimoiy hayot go'zalligidan, foydali amaliy faoliyatidagi go'zallik badiiy ijoddagi go'zallikdan farq qiladi. Lekin go'zallik qanchalik o'zining rango-rangligi bilan ajralib turmasin, ularning barchasi qandaydir umumiy tub belgilarga ega bo'lib, mana shu umumiy tub belgilar tufayli ularning barchasini maxsus ilmiy-falsafiy istiloh-go'zallik tushunchasi orqali talqin etish imkoniyati mavjud.

Go'zallikni yuksak darajadagi foydalilik tarzida idrok etish tushunarli, albatta. Lekin bunday qarash go'zallikning ko'rinishlaridan faqat bittasini o'z ichiga oladi. Biz yashab turgan asrda insoniyat ulkan vayron qilish qudratiga ega bo'lgan ishlab chiqarish kuchlariga ham ega bo'lib qoldi. Shu narsa aniq-ravshan bo'lib bormoqdaki, tabiatga faqat moddiy manfaatdorlik nuqtai nazaridan munosabatda bo'lish butunlay istiqbolsizdir. Insoniyat hozir tabiatni, atrof-muhitni himoya qilib, undan oqil tarzda foydalanib, ayni vaqtda, tabiiy hamohanglik sirlari ichiga yanada chuqur kirib borib, o'ziga uning yangidan-yangi mo'jizalarini

ochmoqda, undan ta'lim-saboqlari olmoqda. Insoniyat tabiat ustidan qozongan g'alabalarini mutlaqlashtirib maqtanish tobora tabiat bilan birga o'zaro aloqadorlikda, ittifoqda bo'lish tomon intilmoqda. Bu holatni Chingiz Aytmatov o'zining mashhur «Kunda» romanida juda ishonchli tarzda badiiy bo'yoqlarda ifodalay olgan.

San'atdagi go'zallik – esa hayotdagi go'zallik in'ikosi bo'lib, uning bitmas-tuganmas manbai – voqelikdir. Go'zallik yaratuvchi ijodkorlardan biri aytaganidek, ijodkorning boshqa odamlardan farqi shundaki, u boshqalar fahmlay olmagan go'zallikni hamma yerda ko'ra bilish qobiliyatiga egadir.

Tabiatga, insonga, insoniy munosabatlarga ko'pincha biz san'atning buyuk ijodkorlari ko'zi bilan qarashga o'rganib qolganmiz. Bizni hayratga soladigan, ajoyib tabiat hodisalari bilan to'qnashganimizda beixtiyor: «Qanday go'zal, xuddi Van Gogdagidek-a, Rembrantdagidek, Goyyadagidek va h.» deb xitob qilamiz. Bunday hayratli holatga kelish tasodifiy emas, chunki Van Gog, Rembrant, Goyya va b. o'zlari yashab in'ikos etgan tabiatni, uning bag'ridagi odamlar va hayvonlarni umumlashtirilgan, ramziy shakllardagi ob'ektiv go'zalliklarini ochib namoyish qilganlar va ularni idrok etish bilan bog'liq ko'pchilikka xos kechinmalarni ifoda etganlar.

Ulug'vorlik – nafosatli va axloqiy mezonlar bilan bog'lanib, nihoya darajada yaqqol va bevosita amal qidadigan nafosatli mezoniy tushunchani tashkil etadi.

Ulug'vorlik ko'lami go'zallik ko'lamidek cheksiz va benihoyat. Ulug'vorlik tabiatda, jamiyatda, inson ishlarida, uning faoliyat mahsulotlarida jamlangandir. Ulug'vorlik belgisiga ega bo'lgan barcha narsalarning, hodisalarning hammasiga xos bo'lgan umumiylik – ularning me'yoriy barkamolligi shu qadarki, undan tashqarida me'yor qonuni buzilishi mumkin.

Ulug'vorlik kategoriyasi odamlar uchun alohida ahamiyatli hodisalar sirasiga kiradi. Bunday hodisalar mohiyatan shu qadar keng ko'lamligi, ular ijtimoiy taraqqiyotning ma'lum bosqichida to'la o'zlashtirilishi mumkin bo'lmaydi, shuning uchun odamlarni faol harakatga, o'zlaridagi ijodiy imkoniyatlarni ishga solishga doimo rag'batlantiradi.

Tabiatda ulug'vorlik baland tog'lar, qudratli sharsharalar, cheksiz okeanlar, moviy mavj urayotgan dengizlar, tubiz osmon va h. k. timsolida namoyon bo'ladi. Bu yerdagi umumiylik – ulardagi keng

ko‘lam, ulkanlik, buyuklik, tuganmaslikdir. Tabiatdagi ulug‘vorlik insonda o‘zidagi zaiflik emas, balki tabiat bilan qo‘shilib ketishga intilish hissini uyg‘otadi.

Ulug‘vorlik hissi o‘z-o‘zidan nafosatli mazmunga ega bo‘lmagan quvonch, hayratlanish, ehtirom, tan berish tuyg‘ulvrini o‘z ichiga qamrab oladi. Bularga ba’zida qo‘rquv ham qo‘shiladi, lekin u insonni kamsitmaydi. Balki to‘siqlarni yengib o‘tishga turtki beradi.

Ulug‘vorlik hissi umuminsoniy, umumiy belgilari bilan birga ijtimoiy shartlangan, aniq-tarixiy tabiatga ham molik bo‘ladi. Ulug‘vorlikka, ijtimoiy hayotga tarixiy taraqqiyotga alohida ta’sir o‘tkazuvchi hodisalar va jarayonlar ham kiritilishi mumkin. Ijtimoiy hayotda ulug‘vorlik bilan qahramonlik, mardlik shu qadar qorishib ketadiki, ularni alohida-alohida mushohada etish ulug‘vorlikning asosiy mazmunidan mahrum qilib qo‘yish bilan barobar bo‘lar edi. Qahramonlikda ulug‘vorlikka xos estetik va axloqiy birlik ayniqsa to‘la va bevosita namoyon bo‘ladi. Xalq fidoiylari, elu-yurt jonkuyarlarining qiyofalari bir vaqtning o‘zida ham ulug‘vor, ham mardona namoyon bo‘ladi.

San’atda ulug‘vorlik **fojealilik** bilan ko‘pincha yonma-yon turadi va namoyon bo‘ladi, sirasini aytganda, bu ikki estetik kategoriya o‘rtasida o‘ziga xos dialektik aloqadorlik mavjud bo‘lib, unda umumiylik va farqli tomonlari ham bordir. Navoiy va Shekspir asarlari, shoshmaqom, go‘zal me’morchilik obidalari bir vaqtning o‘zida ham ulug‘vorlik, ham fojealilik ruhi bilan sug‘orilgandir. Bundan, albatta fojealilik-ulug‘vorlik, ulug‘vorlik-fojealilikdir degan xulosa chiqarib bo‘lmaydi. Masalan, Samarqandning Registon maydonidagi madrasalar, shubhasiz, ulug‘vor bo‘lishlari bilan birga hech qanday fojeali his qo‘zg‘atmaydilar.

Shekspirning Makbet xonim qiyofasi fojeali, lekin u hech ham tomoshabinda ulug‘vorlik tuyg‘usi tug‘dirmaydi. San’atdagi ulug‘vorlik badiiy mazmun va shakl barcha imkoniyatlari vositasida ifodalanadi, lekin bunda hal qiluvchi rolni g‘oya o‘ynaydi. Muhim ahamiyatli g‘oya yuksak ruhlangan, mukammal shaklning zarurligini yuzaga keltirib, san’at asarining buyuklik darajasini belgilab beradi. Bu holat hayotiy haqiqatni ochishga emas, unga xizmat qilishga da’vat etadi.

Deyarli barcha ulkan ijodkorlar yaratgan asarlarda fojeali ohanglar mavjudligini juda ko‘p misollarda ko‘rib chiqishimiz

mumkin. Masalan, M.Shayxzodaning «Jaloliddin Manguberdi» va «Mirzo Ulug‘bek» asarlarida fojeali ohanglar boshdan oxiriga qadar sezilib (eshitilib) turadi. Mazkur dramalar maxsus fojea asari sifatida yaratilmagan bo‘lsa ham, aslida, fojeali ohanglar ularda ustivor darajada ifodalangandir. Shayxzoda kabi ijodkor fojealilik ruhida voqelikni idrok etishga moyildir. Sofokl fojea asarlari, Shekspirnikidan, Shekspir asarlari Rasinnikidan, Rasinniki Vishnevskiylikidan qanchalik farqlanmasin, ular o‘rtasida umumiylik bari-bir mavjuddir.

Odatda fojea mazmunida qahramonning mavjud shart-sharoitlarni tubdan o‘zgartirishga faol intilishi namoyish etiladi. Fojea qahramoni bu yerda fojeali dramatik harakatning asosiy sub’ekti sifatida amal qiladi. Shuning uchun fojea qahramonning faolligi, o‘z orzu-irodasini, hatto o‘zini qurbon qilib bo‘lsa ham barqaror etishga intilishi uning mohiyatli belgisini tashkil etadi.

Kulgulilik. Insonning dunyo voqea-hodisalariga o‘ziga xos munosabatlaridan biri – dunyogakulgili nigoh bilan qarashdir. Bunday qarashni mavjud voqelik va uning beo‘xshov tomonlari to‘ldiradi.

Barcha tadqiqotchilar bir ovozdan kulgulilik kategoriyasining murakkabligi va uni tushunchalar sistemasini anglab, in’ikos etish juda qiyinlikidan noliydilar va ogohlantiradilar. Masala shundaki, kulgu qo‘zg‘aydigan hodisalarning benihoyat ko‘pligi, eng muhimi, kulgulilik ko‘lami hamda chegarasining o‘ta harakatchan, qo‘nimsiz, o‘zgaruvchan bo‘lishi natijasida nima, qachon, qayerda, qanday sharoitda kulgu qo‘zg‘aydiyu, nima, qachon, qayerda, qanday sharoitda kulguni to‘xtatadi yoki umuman kulguga olib kelmaydi degan savolga bir mazmunda javob topib bo‘lmaydi.

3. Tabiatning estetik xususiyatlari. Ekologik estetikaning qadriyatli maqomi

Bundan ming yil burun ulug‘ alloma Abu Rayhon Beruniy: «Agar insonlar tabiatga nisbatan zo‘ravonlik qilib, uning qonunlarini qo‘pollik bilan buzsalar, bir kun kelib tabiat ularning boshiga shunday kunlarni solishi mumkin, buni hech qanday kuch qaytarolmaydi», degan edi. Bugun biz buni Orol fojeasi misolida ko‘rib turibmiz. Komil inson tarbiyasi uzoq davom etadigan

murakkab jarayondir. Ayniqsa, yoshlarda tabiatga nisbatan mehr-muhabbat va g'amxo'riik hislarini uyg'otish, ularga ekologik tarbiya berish muhim ahamiyatga ega. Ularning ekologik va estetik madaniyatni shakllantirishda oiladagi sog'lom muhit muhim o'rin tutadi.

O'zbek oilalarida, odatga ko'ra, ota-onalar yoshlarga «harom-halol», «uvol», «gunoh-savob» kabi pand-nasihatlarni asosida dastlabki ekologik tushunchalar berib borganlar. Bolaning ongi, xulqi, madaniyati, yurish-turishi tabiat bilan uzviy bog'liq holda rivojlanadi. Ekologik madaniyatni yoshlar ongiga singdirish uchun mamlakatimiz tabiatini hayvon va o'simliklarini muhofaza qilish, suvlarni ifloslantirmaslik, qushlarga ziyon yetkazmaslik, eng muhimi, ona zaminni bezavol asrashning aniq tuzilgan rejasi bo'lishi lozim. Bu ezgu maqsadga erishish har bir insonning ekologik dunyoqarashiga va jamiyatimizning muhim tarbiya o'chog'i bo'lgan oilada ushbu masala qanday hal etilishiga ham bog'liq.

Yoshlarimizdagi estetik did, estetik faoliyat har tomonlama uyg'un shakllana borganidagina ekologik qadriyatlar vujudga keladi. Insonlarning tabiat quchog'ida bo'lishi ularni ruhan tetiklashtirib, mehnat qobiliyatini va ijodiy faoliyatini yanada oshiradi.

Vatanni sevish – tabiatni sevishdan boshlanadi, binobarin, yoshlarda go'zallikka nisbatan haqiqiy muhabbat tuyg'usini hosil qilmay turib, ularni vatanparvarlik ruhida tarbiyalash mumkin yemas.

O'zbekiston mustaqillikka erishmasidan avval Bo'stonliq, Oqtosh, Parkent, Kumushkent kabi go'zal tabiat maskanlarida ham sobiq SSSR markazining qarori bilan turli kimyo va texnika zavodlari qurilaverar, zaharli chiqindilari daryoga tashlanaverar, dalalarimizga turli zaharli kimyoviy moddalar, defoliantlar sepilaverardi. Mollollar, odamlar zaharlanib, o'lib ketsa ham bu haqda yozish, gapirish man etilgan edi. To'g'ri, o'sha vaqtlarda ham tabiat musaffoligini asrash haqida qonunlar bor edi, ammo ularga amal qilinmasdi.

Vatanimiz istiqbolga erishganidan so'ng tabiat boyliklaridan oqilona foydalanish, musaffoligini asrash haqida bir qancha huquqiy hujjatlar qabul qilindi. Ammo, gap shundaki, tevarak-atrof tabiatga mehr bilan qarash, avaylab-asrash qonun-qoidalardan ko'ra odamlaraining ekologik ongi, tarbiyasi, tuyg'ulari madaniyatiga ko'p jihatdan bog'liqdir. Inson ongida va qalbida ona tabiatga mehr tuyg'ulari jo'sh urmas ekan, odamlar vaqtinchalik iqtisodiy, moddiy

manfaatlarini vatan kelajagi, tabiatini asrashdan ustun qo'yaveradi, atrof-muhit ifloslansa ham, odamlar zaharli chiqindilardan kasallansa ham, zavod, sex yoki firma egalari tabiatni zaharlashni davom ettirdveradilar.

O'zbekiston Respublikasining birinchi Prezidenti I.Karimov tabiatga, o'zbek zaminiga avaylab munosabatda bo'lish haqida shunday yozadi: "O'zbekiston juda katta tabiiy boyliklarga ega va bu boyliklardan oqilona foydalanish zarur"¹⁷. O'zbekiston zamini, dalalari, tog'laru o'rmonlari daryolari va bog'-rog'larini avaylab-asrash barcha fuqarolaming insoniy burchi, vijdon, iymon talabidir. O'zbekiston tabiatidan, yeru suvlaridan tejamkorlik bilan foydalanish zarurligini ko'pchilik biladi. Ba'zi odamlar qanchalik moddiy boyliklarga ega bo'lsa ham to'yamaydilar, buning boisi – ularning tabiat go'zalliklaridan, ruhiy olamning go'zalliklaridan, ma'naviy, axloqiy musaffolikdan uzoqlashib, ma'naviy qashshoqlashib ketganligidir. Ariq, anhorlar, daryo suvini tiniq va toza ekologik va iqtisodiy muammolar axloqiy muammolarga, axloqiy, ma'naviy go'zallik his-tuyg'ular musaffoligiga bog'liq bo'lib qolmoqda.

Orol dengizi o'z qirg'oqlaridan necha yuz kilometr lab uzoqlashgani, shuncha olis joylarda baliqlar o'lib ketganligi, o'sha mintaqada yashovchi xalqning sog'lik-salomatligi jiddiy yomonlashgani, bolalar o'limi, turli kasalliklarning ko'paygani jahon jamoatchiligini va ayniqsa, O'zbekiston xalqini tashvishga solgani tabiiydir. Alisher Navoiy "Sab'ai sayyor" dostonida shoh Bahromning sevgilisi Diloromdan ayrilganidan keyin mast-alastlikka, ko'ngilxushliklarga berilib, dashtda shikor-ov paytida minglab ohular, jayronlarni qirib tashlashi tasvirlanadi. Dasht, sahro o'q yegan jonzotlarning vujudidan oqqan qonlardan botqoqlikka aylanadi. Uning ustiga tinimsiz yomg'ir, jala quyib, shoh Bahromni ham, uning beklari, amirlarini ham yer yutib ketadi. Ovchilarni begunoh o'lgan kiyiklarning qoni tutadi.

¹⁷Каримов И.А. "Ўзбекистон аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, тарраққиёт шартлари ва барқарорлик кафолатлари" Т.1997

4. Sogʻlom turmush tarzini qaror toptirishda tarbiya shakllarining uzviyligi: estetik tarbiyaning turlari va yoʻnalishlari

Estetik tarbiya – jamiyatda maʼnaviy muhitni paydo qilishga koʻmak beruvchi muhim unsur boʻlib, u inson didini shakllantiruvchi, rivojlantiruvchi hamda ana shu orqali insonni jamiyat munosabatlariga yaqinlashtiruvchi kuchdir. Hozirda estetik tarbiyaning koʻlami tobora kengaymoqda. Shunga koʻra, u oʻz oldiga talaygina muhim vazifalarni qoʻygan. Bular:

- kishilarda sanʼat asarlari, badiiy ijod namunalari nafaqat faol oʻzlashtirish balki, ularning estetik mohiyatini anglash va baholash qobiliyatini takomillashtirish;

- jamiyat aʼzolarining ijodiy imkoniyatlarini namoyon qildirish va ulardan foydalana bilishga ishonch tuygʻusini uygʻotish;

- tabiat hamda jamiyat ijtimoiy jarayonlariga sof tuygʻu bilan munosabatda boʻlishga va ularni ravnaq toptirish yoʻlida astoydil faoliyat olib borish koʻnikmalarini hosil qilish;

- oʻtmish maʼnaviy merosimizga hurmat hissini uygʻotish, milliy gʻurur, milliy iftixor tuygʻularini shakllantirish uchun zamin yaratish;

- ijodning barcha turlarini taraqqiy ettirib jahonga yuz tutish va ularni millatmanfaatlari uchun naf keltiradigan tomonlarini targʻib qilishga undashdir.

Estetik tarbiyaning asosiy vositalari tarkibiga - **sanʼat, information texnologiyalar, tabiat, mehnat, sport** kabi sohalarni kiritish mumkin. Sanʼat – estetik tarbiyaning muhim vositasi. Bugungi kunda jamiyatimizda inson faoliyatini boshqarib borishdan koʻra, ushbu jarayonni insonning oʻzi tashkil etishi kerakligi bot-bot uqtirilmoqda. Bu jarayonda sanʼat mohiyatan shaxsning his-tuygʻulariga taʼsir koʻrsatishga qodir boʻlgan muhim vosita sifatida insonni doimo oʻziga jalb etib kelgan. Sanʼat insonning ehtiroslar va tuygʻular olamiga singib borib ularni yigʻlatadi, kuldiradi, oʻylashga majbur qiladi. Shuning uchun boʻlsa kerak sanʼat barcha davrlarda insonga hamroh boʻlib kelgan.

Sanʼatoʻzining estetik bisotini toʻlaligicha namoyon qilishi uchun ham tarbiya jarayoni bilan chambarchas bogʻlanadi. Chunonchi, inson tafakkurini goʻzallashtirish estetikaning tadqiqot

ob'ekti hisoblansa, estetik tarbiyaning predmeti esa ma'naviy dunyoni inson tomonidan estetik anglash bilan belgilanadi.

Informatsion texnologiyalar – estetik tarbiyaning global vositasi. Bir paytlar tabiiy va texnika bo'yicha mutaxassislar tayyorlaydigan oliy ta'lim muassasalari talabalariga “Sizning idealingiz asosan qaysi sohalarda aks etadi?”, degan savolga ularning ko'pchiligi san'at, adabiyot va ma'rifat sohasida ko'proq aks etadi, degan javob berishgani ham fikrlarimizni isbotlaydi. Aytish mumkinki, axborot va kommunikatsiya texnologiyasi bugungi kunda insoniy va iqtisodiy taraqqiyotning muhim vositasiga aylanishi natijasida odamlarning turmush tarzini, o'zaro aloqasini hatto tashqi ko'rinishi ham tubdan o'zgarishiga olib keldi.

Mahalla – estetik tarbiyaning muhim vositasi. Mahallaning shaxs estetik tarbiyasi ta'siri nihoyatda katta. Modomiki, mahalla jamiyat ichidagi kichkinajamiyatbo'lib, u bugun shaxsning ijtimoiy-siyosiy faolligini oshirishga, uning ijtimoiy-huquqiy madaniyatini shakllantirishga ko'mak beruvchi makon sifatida ham yuksak ahamiyat kasb etadi. Shuningdek, mahalla shaxs nafosatli tarbiyasiga yaqindan ta'sir ko'rsata olishi bilan boshqa omillardan ajralib turadi. Shu jihatdan mahalla o'z navbatida o'z oldiga qo'ygan ezgu maqsadlarni bajarishi bilan zamonaviy insonni nafosatli jihatdan tarbiyalaydi.

Tabiat – estetik tarbiyaning zaruriy vositasi. Shuni alohida ta'kidlash kerakki, zamonaviy inson tarbiyasini estetik jihatdan kamol toptirishda oilaqanchalik ustuvor omil bo'lib hisoblansa, bu jarayonda tabiat ham undan kam ahamiyat kasb etmaydi. Chunki tabiat bilan ongli tarzda murosa qilmaslik shaxsni nafosatli jihatdan mukammal bo'lib yetishishiga monelik ko'rsatadi. Shuning uchun inson va tabiat o'rtasidagi munosabat inqiroz va halokat yoqasiga kelib qolgan hozirgi vaqtda bu muammoni chetlab o'tish maqsadgamuvofiq bo'lmaydi.

Mehnatning estetik tarbiya vositasi sifatidagi ahamiyati mavjud. Mehnat ham moddiy, ham ma'naviy go'zalliklar yaratish bilan estetik tarbiyaning muhim vositasiga aylanadi. Bu jarayon ijtimoiy-foydali mehnatning badiiylikbilan aloqasi ta'sirida vujudga keladi. Mazkur munosabat pirovardida mehnat vositalarining insonga keltiradigan zararini kamaytiradi. Qolaversa, mehnatga ijodiy yondashuv jamiyat ma'naviy qiyofasini belgilovchi omil hisoblanadi.

Sport – estetik tarbiyaning zamonaviy vositasi hisoblanadi. Sport estetik tarbiyavositasi sifatida zamonaviy insonni kamol toptirishda alohida e'tiborga ega. Hozirda sportni rivojlantirish mamlakatimizda davlat siyosati darajasiga ko'tarildi. Bundan ko'zlangan asosiy maqsad yosh avlodni jismonan baquvvat, sog'lom, vatanning jasur himoyachisi qilib tarbiyalashdir. Hozirda yurtimizda sportni rivojlantirishga doir ko'plab dasturlar ishlab chiqilgan va ular jamiyat munosabatlaridan amalda ishtirok qilmoqdalar. Keyingi kunlarda O'zbekiston ko'plab sport turlari bo'yicha jahon musobaqalarini uyushtiruvchi va o'tkazuvchi mamlakat sifatida jahon hamjamiyatida ko'zga ko'rinib bormoqda. Ana shularning barchasi muayyan ma'noda inson nafosatli dunyoqarashini, tafakkurini sog'lomlashtirishga qaratilgan. Bir so'z bilan aytganda, sport estetik tarbiyaning muhim vositasi sifatida "Farzandlari sog'lom yurtning kelajagi porloq bo'ladi", - degan maqsadni amalga oshirishga muhim hissa qo'shadi.

Milliy ma'naviyatga ta'sir o'tkazuvchi **tashqi tahdidlar** ayni paytda estetik tarbiya jarayoniga ham sezilarlita'sir ko'rsatmoqda. Bu esa ijtimoiy-ma'naviy munosabatlar tizimida estetik tarbiyani maqsadli yo'naltirishni taqozo etmoqda. Ta'kidlash o'rinliki, estetik niqobi ostida turli xil ko'rinishdagi "sog'lom turmush tarzi targ'ibotchilari", "ko'ngilochar" va "musaffo tuyg'u" baxsh etuvchi saytlar talaygina. Eng dahshatlisi keying paytlarda internet tarmog'i vampirizm estetikasi va uning targ'ibot bilan bog'liq saytlarning ko'payib borayotganligi tashvishlanarli holdir. Bu targ'ibot saytlarni oddiygina qidiruv buyrug'i orqali topish mushkul emas. Bunday tahdidlarga qarshi go'zal qadriyatlarni dunyoga tanitish, xalqimizning boy va betakror estetik dunyosini aks ettiradigan personajlarni yaratish orqali kurashishni zamon talab etmoqdaki, bu yoshlarni ma'naviy jihatdan yuksaltirishda estetik tarbiyaga zaruriyat mavjudligidan dalolat beradi. Bu estetik tarbiyaga nisbatan tahdidlarning birinchi jihati.

Estetik tarbiyaga tahdidning ikkinchi jihati insonning tashqi va ichki ko'rinishidagi bog'liqlikni o'rganishga bo'lgan zaruriyat bilan belgilanadi. Bu ilm bugungi kunda biologiya va tibbiyotda fizionomiya nomi bilan mashhur. Vaholangki, o'tmishda bu sohaga jiddiy e'tibor berilib, qator risolalar yaratilgan. Jumladan, nemis mumtoz faylasufi I.Kant bu ilmga "ichki olamni o'rganuvchi ilm"

deb ta'tif bergan bo'lsa, sharq allomalari bu borada "Risolai filfarosa" (X asr), "Farosatnoma" (XVI asr) kabi asarlarni yozib qoldirganlar. Odatda, farosat tushunchasi estetik baho bilan belgilanadi. Odam nomunosib holat, ko'ngilga xush yoqmagan ishlar qilganda munosabat bildiramiz. Shuning uchun bo'lsa kerak, kamdan-kam hollarda "farosatli kishi, farosati bor, farosatli" degan so'zlarni ishlatamiz. Biroq did, fahm, farosat kabi tushunchalar aynan estetika ilmiga tegishli bo'lib, fahm-haqiqatga, farosat-ezgulikka, did-go'zallikka munosabat orqali namoyon bo'ladi. Har uchchala hodisaning asosida ham qobiliyat yotadi. Shu ma'noda fahm-aqliy, farosat-axloqiy, did-estetik qobiliyatni yuzaga chiqaradi. Ayniqsa, estetik did va farosat murakkab tarbiya jarayonini taqozo etadi. Chunki u ham aqliy, ham axloqiy, ham hissiy tarbiya uyg'unlashgan umumiylikdan iborat.

Shuning uchun ham, fiziologik jihatdan yomonlikka moyil shaxs estetik tarbiya ta'sirida xulqini o'zgartirib, go'zal axloqli kishiga aylanishi mumkin. Shuning uchun o'ziga mavjud yomon xislatlarni yaxshi tomonga o'zgartirgan va ma'naviy kamolotga erishgan kishi haqida faqat yuziga qarab hukm chiqarish adolatdan emas.

NAZORAT UCHUN SAVOLLAR:

1. Estetika fani nimani o'rganadi?
2. Estetika fani qanday paydo bo'lgan?
3. Nima uchun go'zallik nafosatning asosiy mezoniy tushunchasi deyiladi?
4. Inson go'zalligini qanday tushunasiz?
5. Ulug'vorlik nimalarda namoyon bo'ladi?
6. Qaysi badiiy asarda ulug'vorlik namunalarini kuzatgansiz?
7. Jamiyatdagi ulug'vorlikka qanday misol keltirasiz?
8. Qaysi san'at asarida kulgu namunalarini kuzatgansiz?
9. Estetik tarbiyaning qanday turlarini bilasiz?
10. Estetik tarbiyaning yo'nalishlariga nimalar kiradi?

TAVSIYA ETILADIGAN ADABIYOTLAR:

1. Davronov Z., Shermuhamedova N., Qahhorova M., Nurmatova M., Husanov B., Sulstonova A. Falsafa. – Toshkent: TMU, 2019
2. Чумаков А.Н. Философия. Учебник. 2-издание.-Москва: ИНФРА-М,2018
3. Шермухамедова Н.А. Фалсафа. 2-нашр. Тошкент: Ношир, 2020. 667бет
4. Рудугин А.А. Эстетика. Москва: Изд-во Центр,2003
5. Румий Ж. Етти мажлис. -Тошкент: Янги аср авлоди.,2019
6. Румий Ж. Маснавий. 40 ривоятга шарх. - Тошкент: Навруз, 2019

AХВОРОТ МАЊBALARI:

1. www.ziyonet.uz
2. www.philosophy.ru

Mavzu: DIN MADANIYAT FENOMENI

Tayanch soʻz va iboralar: *Din, ishonmoq, eʼtiqod, odat, teologiya, teosofiya, xudojoʻylik, urugʻ-qabila dinlari, milliy dinlar, sintoizm, hinduizm, jaynizm, daosizm, konfutsiychilik, iudaizm, jahon dinlari, buddaviylik, xristianlik*

1. Din, dinshunoslik, din falsafasi, teologiya, teosofiya xudojoʻylik tushunchalarining maʼnosi va ularning oʻzaro aloqasi

Dinning mohiyati turlicha izohlansada, uning asosida ishonch, eʼtiqod tuygʻusi yotadi. Darhaqiqat, din ishonmoq tuygʻusidir. Ishonmoq tuygʻusi insoniyatning eng teran va ruhiy-maʼnaviy ehtiyojlaridandir.

Oʻzbek tili lugʻat adabiyotlarida “din” – ishonch, ishonmoq, eʼtiqod, mulk, hukm, hisob, jazo, tadbir, boʻysunish, itoat qilish, ibodat, parhez, yoʻl tutish, odat qilish, eʼtiqod qilish maʼnolarini bildirishi keltirib oʻtiladi.

Rus tilida din maʼnosini anglatadigan «religiya» soʻzining kelib chiqishi borasida lugʻatlarda bir qancha yondashuvlar keltirib oʻtilgan. Ulardan baʼzilariga koʻra mazkur atama lotincha «religio» soʻzidan kelib chiqib, «diyonat, dindorlik, taqvodorlik, xudojoʻylik, moʻminlik, taqvo, muqaddas narsa yoki joy, qadamjo, ziyoratgoh, ibodat, topinish, sigʻinish va u bilan bogʻliq diniy marosimlar» degan maʼnolarni anglatadi.

Dinlar tarixi, ular bilan bogʻliq jarayonlar, dinning inson hayotining turli jabhalari bilan oʻzaro taʼsirlashuvini oʻrganuvchi fan “Dinshunoslik” deb ataladi.

Dinshunoslik barcha ijtimoiy fanlar qatori oʻzining oʻrganish obʼektiga ega. U dinning paydo boʻlishi, ijtimoiy mohiyati va jamiyatdagi rolini tadqiq qilish bilan birga diniy eʼtiqodlarning paydo boʻlishi va rivojlanishi, ularning jamiyat taraqqiyotidagi evolyusiyasini ilmiy jihatdan oʻrganadi.

Din falsafasi, “din”ni falsafadan kelib chiqib tadqiq qiladi. Bu tadqiqot asnosida aqliy va betaraf yoʻl tutadi. Bu ilm turi, qandaydir bir Yaratuvchi kuch eʼtiqodiga falsafiy bir asos topishga harakat qiladi. Shu tufayli ham din falsafasi sohasida faoliyat koʻrsatuvchilarning maqsadi dinning haq yoki botil ekanligi masalasi

bilan mashg'ul bo'lish emas, diniy hukmlarning mantig'i va mohiyatini ochib berishdir. Bu maqsad bilan ular, eng avvalo Xudoning mavjudligi bilan bog'liq dalillarning tanqid yoki tahlilini qiladi, bu dalillarning qanchalik asosli yoki asossiz ekanligi masalasini ko'rib chiqadi.

Din falsafasini boshqa din ilmlaridan ajratib turuvchi jihat bu, undagi hukm berish, xulosa yasash xususiyatidir. Boshqa din ilmlari, baho berish, munosabat bildirish metodiga suyangan holda diniy masalalarni hal qilishsa, din falsafasi ular yasagan xulosa va erishgan natijalardan keng miqyosda foydalanadi va bu natijalar sababli bir qancha hukmlarni chiqaradi. Hatto din falsafasi, dinni maqsad qilib olgan ilm turlari qo'lga kiritgan natijalar va bu natijalarga erishish uchun ular qo'llagan metodlar haqida ham hukm chiqarishi mumkin.

Din falsafasi, dinning mohiyati, insonning diniy haqiqatlar bilan bo'lgan bog'liqligini o'rganadi. Bu ilm turining e'tiborida bo'lgan mavzularning boshida Xudoning borligi, sifatlari, yaratuvchi–koinot munosabati, yaratish, olamning yaratilishidagi maqsad, qayta tirilish, payg'ambarlik va vahiy kabi keng miqyosda metafizik bir xarakterga ega masalalar asosiy o'rinni egallaydi. Bundan tashqari ilm-imon, imldin, din-madaniyat (din-san'at, din-til adabiyot) diniy tajriba, diniy his kabi asoslar ham bu ilm turining sarhadlariga kiradi.

Teologiya atamasi (teos - Xudo, logos-ta'limot) qadimgi Yunonistonda paydo bo'lgan. «Teologiya» so'zi ilohlar to'g'risidagi dostonlarda qo'llanilgan, bunday asarlarning mualliflarini esa teologlar deb atashgan.

Arastu «teologiya» atamasidan falsafaning muayyan qismini belgilash uchun foydalanib, mazkur atamani sharhlashda burilish yasadi. U nazariy falsafani matematikaga, fizikaga va teologiyaga ajratdi. Arastu ilohiyot ilmini «birinchi falsafa», oliy mushohada fani yoki «oliy falsafa» deb nomladi. U ilohiyot ilmini borliq, uning ibtidosi va mavjudligi sabablari to'g'risidagi fan sifatida belgilab berdi.

Teologiya «ilohiy haqiqat» bilan, falsafa esa yaxlit fan sifatida – tabiiy olam bilan shug'ullanadi. Falsafa o'zini bilishning hamma narsani, shu jumladan dinni ham o'z muhokamasiga, tafakkur ila bilish doirasiga tortishi lozim bo'lgan oliy ko'rinishi sifatida his eta boshladi. Shu bois falsafa ilmning tili va tushunchalaridan Xudoning

g'oyalarini hamda «ilohiy haqiqatni» asoslash uchun foydalanuvchi *falsafiy teologiya* g'oyalari tez suratlarda rivojlana boshladi.

Hozirgi vaqtda *teologiya* (konfessiyaviy, cherkov teologiyasi) tushunchasi nazariy ilohiyot, ilohiy haqiqat sifatida qabul qilinadigan matnlar asosida tuzilgan, Xudoning mohiyati va xatti-harakatlari to'g'risidagi xilma-xil xulosalar va ta'limotlar majmui sifatida tushuniladi. *Falsafiy teologiya* esa sof falsafiy vositalar orqali, ya'ni ilohiy haqiqat dalili va mazmunidan qat'i nazar, falsafiy asoslash, isbotlash va sistemalashtirish mezonlari hamda standartlariga muvofiq Xudo to'g'risidagi ta'limotni yaratishga bo'lgan intilish sifatida anglanadi.

Teosofiya qadimgi ildizlarga ega bo'lgan falsafiy harakatdir, ammo bu atama ko'pincha XIX-asrning ikkinchi yarmida yashagan rus-german ruhiy lideri Yelena Blavatskiy tomonidan asos solingan teosofik harakatni anglatadi. Bir qator ruhiy kuchlarni, jumladan telepatiya va xayolparastlikni da'vo qilgan Blavatskiy butun umri davomida ko'p sayohat qilgan. O'zining katta asarlariga ko'ra, unga Tibetga sayohatlari va turli ustalar yoki mahatlatlar bilan suhbatlaridan so'ng koinot sirlari to'g'risida tasavvur berilgan.

Hayotining keyingi davriga kelib, Blavatskiy Teosofik jamiyat orqali o'z ta'limotini yozish va tarqatish uchun tinimsiz mehnat qildi. Kompaniya 1875 yilda Nyu-Yorkda tashkil etilgan, ammo tezda Hindistonga, so'ngra Yevropaga va AQShning qolgan qismlariga tarqaldi. O'zining eng yuqori cho'qqisida bu falsafa juda mashhur edi, ammo XX asr oxirlarida Jamiyatning faqat bir necha bo'limlari qoldi. Ammo teosofiya yangi asr dini bilan chambarchas bog'liq va ko'plab kichik ruhiy yo'naltirilgan guruhlar uchun ilhomdir.

2. Milliy dinlar

Kishilik jamiyati tarixida din shakllari turli-tuman bo'lgan. Ammo har qanday din muayyan, konkret tarixiy sharoit va ijtimoiy munosabatlarga muvofiq holda paydo bo'lgan, o'zgargan hamda rivojlangan.

Din shakllarini shartli ravishda uchta asosiy guruhga bo'lish mumkin: urug'-qabila dinlari, milliy dinlar va jahon dinlari.

Urug'-qabila dinlarida kishilarning tabiat bilan bo'lgan munosabatlari, ishlab chiqarishga oid faoliyatlari (ovlash, ovqat

izlash va to'plash) bilan bir vaqtda ularning ibtidoiy tashkilotchilik xususiyatlari ham aks etgan. Urug'chilikning ilk davrlarida tabiat diniy e'tiqodning asosiy ob'yekti hisoblangan. O'sha davr kishilari qaysi geografik mintaqada yashashlari va qanday turdagi mehnat bilan shug'ullanishlariga bog'liq holda buyum va hodisalarning turli jihatlarini ilohiylashtirganlar. Masalan, ov bilan shug'ullanuvchi qabilalar uchun hayvonlarning turli zotlariga sig'inish, dehqonchilikning g'oyat sodda shakllari bilan shug'ullanuvchi uchun esa o'simliklar va samoviy jismlarga sig'inganlar.

Milliy dinlar elat-millat dinlari deb ham yuritiladi. Chunki ular urug'-qabila dinlaridan farqli ravishda sinfiy jamiyat qaror topishi va shakllanishi davrida vujudgakelgan va rivojlangan. Binobarin, ular avvalo elatning, so'ngra millatning shakllanishini o'zlarida aks ettirgan.

Milliy dinlarda tasavvur qilingan xudolar milliy xudolar hisoblanib, ibodat-marosimlar asosan muayyan elat yoki millatnikigagina mos tushar edi. Binobarin, bu xildagi qadimgi dinlar milliy davlat xarakterida bo'lishi bilan boshqa din shakllaridan ajralib turgan. Eng so'nggi davrning milliy dinlariga quyidagilar kiradi: hinduizm, sikkizm, daosizm, konfutsiychilik sintoizm va iudaizm (yahudiylik).

Hinduizm – hozirgi Hindistonda tarqalgan din shaklidir. U eramizdan oldingi dinlar – braxmanizm va vedizmning evolyutsiyasi natijasida eramizning birinchi ming yilligi o'rtalariga kelib shakllangan. Shu davrdan boshlab hinduizm hukmron dinga aylangan. Hozirgi vaqtda Hindiston aholisining 80 foizdan ortiqrog'i hinduizmga e'tiqod qiladi. Hinduizm sinkretik din bo'lib, turli e'tiqodlar, urf-odatlar va marosimlar, mahalliy diniy e'tiqod va qarashlarning murakkab kompleksi sifatida voqe bo'lib, urug'-qabila dinlari elementlarini, braxmanizm, buddizm va jaynizmning asosiy g'oyalarini qamrab olgan. Hinduizm o'zining yagona tashkilotiga ega emas.

Hinduizm insonning tug'ilganidan to vafot etishigacha bo'lgan huquq va vazifalarini belgilab hamda cheklab qo'yadi. Shuning uchun unda marosimchilikka keng o'rin berilgan. Hinduizm kishilarning ijtimoiy tengsizligini oqlaydi va abadiylashtiradi, ruhning o'lmasligi va ko'chib aylanib yurishi (**sansara** ta'limoti),

qayta tugʻilishi (**karma** taʼlimoti), gunoh ishlar uchun javob berishi, jannat va doʻzax kabi aqidalarni oʻz ichiga oladi.

Hinduizm politeistik din boʻlib, unda koʻp xudolilik elementlari saqlangan. Dindorlar tasavvurida bosh xudo Braxman Koinotning ijodkori va yaratuvchisidir. Bundan tashqari hindlar Vishnu va Shiva xudolariga ham eʼtiqod qiladilar. Hinduizm taʼlimotida xudoning uch xil koʻrinishida tasavvur etilishi (trimurti) eng oliy, ilohiy, yakka xudoning uch xususiyati, deb talqin qilinadi. Bu xristianlikdagi uch yuzli xudoga oʻxshaydi.

Hinduizm taʼlimoticha, olam paydo boʻlib, yemirilib, yoʻq boʻlib turadi, yaʼni olamning yashashi progressiv emas, aksincha, regressiv xarakterga ega; har bir davr olamning yuksak rivojlangan choʻqqisidan boshlanib, uning inqirozga uchrashi bilan tugaydi, insonlar gunohga botib ketgach, olam yoʻqoladi.

Hinduizm jamiyatning tabaqalarga boʻlinishini aks ettiruvchi savob va jazo (karma) gʻoyasiga asosan, inson hayotida 4 ta asosiy maqsad bor, deb daʼvo qilinadi: 1) dxarma – oila va jamiyatda diniy talablarni bajarish; 2) artxa – foydali ishlar qilish, zarur materiallarga ega boʻlish; 3) kama – muhabbat tuygʻulariga erishish, his-tuygʻularni qondirish; 4) moksha – oʻzgarish zanjiridan butunlay xalos boʻlish. Vishnuizm va shivaizm oqimlarining vakillari oʻz xudolariga bagʻishlab minglab katta-kichik ibodatxonalar qurganlar. Bu dinga eʼtiqod qiluvchilar «muqaddas joylar», daryolar va boshqa xarhil narsalarga sigʻinadilar. Hind xalqi orasida yovuz ruhlarga eʼtiqod qilish keng tarqalgan. Ular turli hayvonlar – hoʻkiz, sigir, maymun va ilon kabilarga ham sigʻinadilar, ularni muqaddaslashtiradilar.

Hozirgi vaqtda hinduizm Hindistondan tashqari Nepal, Shri Lanka, Bangladesh va hindlar yashaydigan boshqa hududlarda tarqalgan.

Jaynizm – dinning asoschisi sifatida eʼtiqod qilinadigan yarim afsonaviy paygʻambar – Jina nomi bilan atalgan boʻlib, eramizdan oldingi VI asrda paydo boʻlgan. Jaynizm braxmanizmdagi kishilarni tabaqalarga ajratish sistemasiga qarshi paydo boʻlgan. Uning taʼlimotida 24 paygʻambarga, ayniqsa oxirgi paygʻambar – Vardxamana Maxavariga sigʻinish talab etiladi. Jaynizm da jonning oʻlmasligiga, uning bir moddiy shakldan ikkinchisiga koʻchib yurishiga ishonish markaziy oʻrinni egallaydi.

Jonni gunohdan saqlash uchun hayotda to'g'ri yo'lni tutmoq, ya'ni din targ'ib qiladigan barcha ta'limotlarga, talablarga so'zsiz itoat etish va e'tiqod qilish zarur. Jaynizm da digambarlar va shvetambarlar nomli yo'nalishi ham mavjud.

Daosizm – mil.av. IV-III asrlarda Xitoyda paydo bo'lgan yarim falsafiy, yarim diniy, sinkretik ta'limot. Uning tub g'oyasi moddiy olamdagi buyum va hodisalar turli-tumanligining mohiyatini ta'minlovchi, ularning mavjudlik sababi va manbaini tashkil etuvchi «dao» to'g'risidagi tasavvurlardan iborat. Eramizning II asriga kelib bu ta'limot asosida diniy qarashlar ham shakllangan va u daosizm nomini olgan. Bu din qadimgi dunyo faylasufi Lao Szi nomi bilan bog'liq «Dao de szin» kitobidagi ta'limotga asoslangan.

Daosizm da moddiy olam haqida sodda dialektika elementlari ham mavjud. U dunyodagi barcha buyum va hodisalar o'zgarishda, harakatda, ba'zi narsalar tiklansa, boshqalari so'nadi, deb g'oyat to'g'ri ta'lim beradi. Ammo kohinlar bu ta'limot asosiga diniy g'oyalarni qo'yib, g'oyat ko'p ruh va xudolarga ibodat qilishdan iborat diniy tizimni yaratdilar. Bu din kohinlari «daos» nomi bilan yuritilgan. Ular uchun rohiblik, darveshlik qilishdan tashqari oila qurish ham man etilmagan.

Konfutsiychilik. Bu oqim qadimgi Xitoyda eramizdan avvalgi V-IV asrlarda paydo bo'lgan. Keyinchalik diniy mazmun kasb etgan bu ta'limotga ma'rifatparvar Konfutsiy (Kun-Szi, m.a. 551-479 yillar) asos solgan. Konfutsiychilik ta'limotida dunyoqarash masalalariga emas, balki, ijtimoiy axloq muammolariga ko'proq o'rin berilgan. Unda «Axloqli kishi» bo'lish, donishmandlardan ta'lim olish haqidagi g'oyalar ilgari surilgan. Bu ta'limotga ko'ra jamiyatda hukm surgan «jen» insonparvarlikka rioya qilmog'i lozim. Bu esa kamtarlik, onglilik, vazminlik, mehribonlik, odillik, saxiylikdan iborat. Inson «jen» qonunini o'zlashtirish uchun jamiyatda tutgan o'rniga qarab «li» me'yorlarini bajarishi talab etiladi. An'analar, urf-odatlar shunga muvofiq belgilanadi. Past tabaqa xalqning “axloqiy ulug'” boshliqlarga itoat qilishi zarurligi shu bilan oqlangan.

Konfutsiychilikda kishilarni yuqori va quyi tabaqalarga ajratishda ularning boyligi yoki ijtimoiy kelib chiqishi asosiy rol o'ynamagan; bunda yuksak axloqiy fazilatning xizmati katta deb hisoblangan. Biroq bu hukmron va qaram tabaqalarga ajratish butunlay inkor etiladi, degan gap emas. Konfutsiyning fikricha,

tabaqalarga ajratish tartibi eski an'analarga asoslanishi va uni davlat boshqarishi lozim.

Eramizning boshida konfutsiylikka diniy g'oyalar kiritilgan va u diniy ta'limot sifatida talqin qilina boshlangan. Konfutsiyning qabri yoniga ko'plab ibodatxonalar qurilgan, unga qurbonliklar qilina boshlangan. Shu tariqa Konfutsiy xudo darajasiga ko'tarila boshlangan. XX asr boshlariga kelib, Konfutsiy sharafiga qurilgan ibodatxonalar soni tobora ko'paya bordi.

Konfutsiylikda oliy ilohiy kuch osmon hisoblanib, Xitoy hukmdori esa xudolar bilan insonlar o'rtasidagi vositachi, «osmon o'g'li», deb talqin qilingan. Xitoy imperatorlarini hatto xudo darajasiga ko'tarishgacha borib yetilgan. Konfutsiylikda ajdodlarga va ruhlarga sig'inish muhim o'rin egallaydi. Shu boisdan qurbonlik qilish, tug'ilish, oila qurish, dafn va boshqa marosimlar tantanali bajariladi. Konfutsiylikda kohinlar bo'lmagan, dastlabki davrlarda hech qanday sistemali ta'limot ham bo'lmagan. Keyinchalik bu ta'limotlar yaratilib, u hamma klassik qonunlari 13 kitobda, sharhi esa 40 jildda bayon qilingan. Bularning eng ahamiyatli qismi 9 ta kitobdan iborat. Bular: «Sishu» (To'rt kitob) va «Ushin» (Besh kitob) dir. Bu qonunlar ham diniy «muqaddas», ham dunyoviy donishmandlik manbai hisoblanadi.

Sintoizm (Sinto-xudolar yo'li demakdir). Yaponiyada keng tarqalgan, an'anaviy milliy xarakterdagi dinlardan biri. Bu din ilk feodalizm davrida (VI-VII asrlar) rivojlangan va urug'chilik qabilachilikka xos animistik va shomonlik marosimlari yig'indisidan iborat holda vujudga kelgan. Sintoizm ta'limotida Yaponiyada joriy etilgan ijtimoiy-siyosiy tartibning mustahkamligi va o'zgarasligiga, quyosh tangrisi – Amaterasuning naslidan deb hisoblangan yapon imperatori – Mikado hokimiyatining ilohiyligiga ishonish, imperator ajdodlarini muqaddas deb tan olish, ajdodlar sharafiga tayinlangan oila-urug' marosimlarini bajarish kabilar asosiy o'rin egallaydi. Sintoizmning puxta ishlangan aqidalari yo'q. Diniy marosimlarni kannushlar deb ataladigan alohida kohinlar ijro etadi. Kannushlik vazifasi nasldan-naslga o'tadi. Hozirgi vaqtda yaponlarning yarmidan ko'pi Sintoizm bilan Buddizmni teng ko'rib, har ikkalasiga e'tiqod qiladilar: hayotiy marosimlar – tug'ilish, nikoh kabilar sintoizm ibodatxonalarida bajarilsa, dafn e'tish va marhumni xotirlash marosimlari buddaviylik ibodatxonalarida o'tkaziladi. Sintoizm bilan

buddaviylikning bir-biriga ta'siri kuchli. Sintoistlar buddaviylik dini uchun ibodatxonalar qurish bilan cheklanmadilar, balki o'rta asrlarga kelib sinto-budda qo'shma ibodatxonalari vujudga kela boshlagan. Sintoizmning o'ziga xos xususiyati o'zi targ'ib qilgan xudoga sig'inish, boshqa millat kishilarining bu dinga sig'inishini man etishdan iborat. Sintoistlarning muqaddas kitobi bo'lmagan, ammo ibodatxonalarda yozilgan diniy afsonalar uchrab turadi. VIII asrga kelib og'zaki diniy afsonalar asosida «Kodziki» (Qadimgi ishlar to'g'risida yozuvlar) nomli diniy kitob paydo bo'ldi. Unda asosan imperatorlar sulolasining kelib chiqishi ilohiylashtirilgan.

1886 yildan to XX asrning 40 yillarigacha sintoizm Yaponiyaning davlat dini hisoblanar edi. Natijada dinning strukturasi ham o'zgarib boshladi, ilohiy ruhlar o'rniga imperator shaxsi ulug'landi. Sintoizmda milliy ibodatxonalar ko'plab qurildi. XIX asrning oxirlariga kelib mohiyatini yo'qota boshlagan sintoizm 1945 yilda davlatdan ajrtib tashlandi. Hozirgi paytda sintoizm tarafdorlari unchalik ko'p emas, ammo uni zamonga moslashtirishga urinishlar davom etmoqda.

Iudaizm – eng qadimgi dinlardan bo'lib, eramizdan oldingi XIII asrda yahudiylarning milliy dini sifatida vujudga kelgan. Uning paydo bo'lishi va mustaqil monoteistik din sifatida maydonga chiqishi markazlashgan yahudiy davlatining tashkil topishi bilan uzviy bog'liqdir. Hozirgi Falastin hududida qadimgi zamonlarda dehqonchilik va chorvachilik bilan shug'ullangan ko'chmanchi yahudiy qabilalari yashagan. Bu qabilalarda din sifatida animizm, magiya, fetishizm, sehrgarlik va turli o'simlik hamda hayvonlarga sig'inish hukmronlik qilgan. Yahudiy qabilalari o'zlarini muayyan hayvonlarning nomalari bilan ataganlar. Iudaizmning «muqaddas» kitoblar to'plamida hayvonlarni va o'simliklarni, tabiatdagi dahshatli, stixiyali kuchlarni, arvohlarni va boshqalarni e'zozlash izlari bor.

Ruhoniylar iudaizmning obro'sini ko'tarish maqsadida yahudiylar «mumtoz xalq», unga dinni xudoning o'zi ato etgan, degan fikrni ilgari surardilar; hozir ham qisman. Buning isboti sifatida ular asrlar davomida jamiyatda sodir bo'lgan ulkan ijtimoiy o'zgarishlar iudaizm ta'limotiga hech qanday ta'sir ko'rsatmadi, u yagona milliy dinligicha qoldi, shuning uchun uning ijtimoiy va gneseologik ildizlari ham yo'q, deb jar solmoqdalar. Aslida esa

yahudiy xalqining ijtimoiy – iqtisodiy sharoitiga muvofiq iudaizm, boshqa dinlar kabi, shakl va mazmunini bir necha bor o‘zgartirgan.

Iudaizm politeizmdan monoteizmga o‘tguncha bir qancha tarixiy jarayonni boshdan kechirgan. Bu jarayon ibtidoiy jamoa tuzumidan quldorlik jamiyatiga o‘tguncha bo‘lgan davrni o‘z ichiga oladi. Mana shu tarixiy davrda yahudiy qabilalari ko‘p xudolarga e‘tiqod qilganlar. Har bir qabilaning, har bir urug‘, hatto shaharning o‘z xudosi bo‘lgan; moddiy olam hodisalarining har bir guruhi alohida xudoning nomi bilan bog‘langan. «Sening shaharlaring qancha bo‘lsa, xudolarning shahri ham shunchadir», deyiladi Tavrot yozuvlarida. Iudaizmga mahalliy avliyolar hisoblanmish Iso (Iisus), Navin, Ibrohim (Avraam), Is‘hoq (Isaak), Yoqub (Yakov), Yusuf (Iosif) va boshqalar. Bular boshqa dinlarda, jumladan islomda payg‘ambar deb tan olingan. Falastindagi Ruvim, Simon, Levin va Iuda singari eng mashhur qabilalar obro‘si ko‘tarila boshlagan. Bularning orasida Iuda qabilasi kuchli hisoblanib, obro‘si juda oshib ketgan, uning xudosi Yaxve esa barcha xudolardan yuqori turuvchi yakka hukmron xudo sifatida qabul qilingan. Ilohiyotchilar fikriga binoan, Bibliyaning birinchi besh kitobi bo‘lmish Tavrot (aynan tarjimai Qonun, Musoning besh kitobi) yahudiylarga yetkazish uchun Muso payg‘ambarga xudo Yaxveining shaxsan o‘zi Sinion tepaligida bergan. Bibliyaning boshqa qismlari esa (Qadimgi ahdga taalluqlisi) xudoning bevosita pand-nasihatlarini ta‘sir natijasida yahudiylarining boshqa turli payg‘ambarlariga yuborilgan deb tushuniladi. Shunday qilib, Bibliyani shakllanishi uzoq davrni o‘z ichiga oladi.

Hozirgi zamon iudaizmida isloh qilingan iudaizm bilan bir qatorda ortodoksal iudaizm (sof), fundamental iudaizm ham mavjuddir. Ortodoksal iudaizm Isroilda alohida mavqega ega bo‘lib, rasmiy davlat dini hisoblanadi. Bunga XX asrda vujudga kelgan muhofazakor yo‘nalishdagi iudaizm, uning mafkurachilari iudaizm va sionizm ittifoqining tarafdorlaridir. Markaziy Osiyoda yashayotgan yahudiy dindorlari orasida asosan ortodoksal shakldagi iudaizm mavjud va ular shartli ravishda etnik ko‘rinishlar tartibiga muvofiq to‘rt xil: yevropalik, buxoro, gruzin, tog‘li yoki tat yahudiylariga bo‘linadi. Bu joylardagi yahudiylarning asosiy qismi (keyinchalik ular Buxoro yahudiylari nomini olgan) chamasi, sostoniyalar davrida Mavr va Eron orqali kirib kelgan bo‘lsalar kerak.

3. Buddaviylik dinining paydo bo'lishi tarixi, asosiy ta'limotlari

Buddaviylik diniy – falsafiy ta'limot sifatida vujudga kelib bugungi kunda e'tiqod qiluvchilar soniga ko'ra, xristianlik, islom dinidan keying o'rinda turadigan jahon dinlaridan biri hisoblanadi.

Buddaviylik miloddan avvalgi VI – V asrlarda Shimoliy Hindistonda vujudga keldi. Bu davrga kelib ko'p xudolikka asoslangan vedachilik, braxmanlik, jaynizm yangi ijtimoiy sharoitga javob bera olmay qolgan edi. Buddaning bo'ysunish va itoatkorlik, azob-uqubatlardan qutulishning asosiy yo'li, aql farmoniga bo'ysunish orqali inson oliy saodatga erishishi mumkinligi haqidagi g'oyalari o'sha davr ijtimoiy-siyosiy va ma'naviy hayotini yorqin aks ettirar edi.

Buddaviylikning asoschisi **Siddhartha** (sanskritcha “ezguliklar keltiruvchi”) **Gautama Shak'yamuni** (mil.av. 567–488 y.) real tarixiy shaxs bo'lib, Hindiston va Nepal chegarasidagi Kapilavasta viloyatining Shak'ya qabilasi hukmdori oilasida tug'ilgan.

Azob-uqubat, kasallik, qarilik va o'lim haqidagi haqiqatlardan ogoh bo'lgan Siddhartha umrini inson boshiga tushadigan azob-uqubatlardan sabablarini o'rganish va insoniyatni ulardan xalos qilish uchun bag'ishlashga qaror qilib, 29 yoshida oilasini tark etadi va sayyor darveshlarga qo'shiladi. Olti yil davomida Ganga daryosi qirg'oqlarida rohiblar orasida zohidona hayot kechiradi. Siddhartha bu yo'l uni o'z oldiga qo'ygan maqsad, ya'ni insoniyatni azob-uqubattan qutqarish sari olib bormasligi, tana faolligini so'ndirish haqiqat yo'li emasligiga amin bo'lgach, rohiblar jamoasidan ajraladi.

Rivoyat qilinishicha, Siddhartha 35 yoshida mediatatsiya (lotincha – fikrlash, o'ylash, diqqatni bir joyga to'plab, ongini oliy haqiqatga erishish g'oyasiga qaratish) uchun bir daraxtning ostida dam olib o'tiradi va haqiqatni topmaguncha u yerdan turmaslikka qaror qiladi. Bu o'tirishning 49 kuni uning qalbidan “Sen haqiqatni topding” degan sado keladi. Uning ko'z oldida butun borliq namoyon bo'ladi. U hech bir joyda osudalik yo'qligini, hamma joyda shoshilish, intilish, harakatni ko'radi. Hayot nihoyasiz uzoqlikni ko'zlab o'tib ketayotgani, yashash, mavjud bo'lish umidi barchaning tinchini buzib, halok qilayotgani va yana qayta yaratayotganini anglab etadi. Siddhartha maqsadiga erishib, koinotning barcha sir-asroridan voqif bo'lgach, “**Budda**” (sanskritcha – xotirjam,

nurlangan, oliy haqiqatga erishgan)ga aylangan, deb e'tirof etiladi. Shundan kelib chiqib, Buddha soyasida dam olgan daraxt "boddxa" (sanskritcha – nurlangan daraxt) deb ataladi. Buddha umrining so'nggi kunlarigacha Hindistonning turli joylarida bo'lib, o'z ta'limotini kishilarga yetkazishga harakat qildi va 80 yoshida dunyodan o'tdi. Buddaning jasadi kuydirilib, xoki sakkiz buddaviy jamoaga yuborildi. Uning xoki dafn etilgan joylarda ibodatxona ("stupa" – sanskritcha qabrlar qo'rg'oniga ko'tarilishdagi inshoot turi, murda saqlanadigan joy) lar barpo etildi.

Buddaviylik qoidalari va axloqiy tamoyillarini o'zida mujassam etgan va bugungi kunda din izdoshlari tomonidan muqaddas, deb e'tirof etiladigan "**Tipitaka**" (yoki "**Tripitaka**", sanskritcha – "Uch savat donolik") milodning boshlarida kitob shakliga keltirilgan. Hozirda "Tipitaka"ning ilk qo'lyozma nusxasi Shri Lanka (Seylon)da saqlanadi. "Tipitaka" uchta katta bo'limdan iborat.

Buddaviylikda olamlar va ularga xos xususiyatlar haqidagi qarashlar muhim o'rin egallaydi. Buddha ta'limotiga ko'ra, olam uch bosqichli bo'lib, uning birinchisi – eng yuqori mutlaq osoyishtalik hukm suradigan "nirvana" (sanskritcha – so'lish, o'chish) olamidir. Unda inson barcha tashvishlardan xalos bo'ladi, hech bir istak – xohish, ehtirolarga o'rin qolmaydi. "Nirvana"da ruh – "sansara" (sanskritcha – kezish, ko'chib yurish, o'zgarish) kishanlaridan to'la ozod bo'lib, oliy maqomga erishadi.

Buddaning ilk da'vatida ta'riflangan "to'rt oliy haqiqat" haqidagi qarashlarda o'z ifodasini topgan.

"Azob-uqubat haqidagi haqiqat". Buddaviylikka ko'ra, har bir tirik jon azob-uqubatni boshidan kechiradi. Shuning uchun ham, har qanday dunyoviy hayot qiynoq, azob-uqubaddir. Tug'ilish – qiynoq, kasallik – azob, o'lim – kulfat, qiyinchilikka duch kelish – mashaqqat, baxtsizlik, umidsizlik – azob, sevmagan kishi bilan yashash – azob, suyuqli odamingdan ajralib qolish – g'am, astoydil xohlagan narsangga erisha olmaslik – azob, orzu-havasga yetolmaslik – azob-uqubat.

"Azob-uqubat sabablari haqidagi haqiqat". Inson moddiy narsalar yoki ma'naviy qadriyatlarni haqiqiy va doimiy, deb hisoblagani uchun ularga ega bo'lishga intiladi. Bu intilish hayot davomiyligiga olib keladi. Yaxshi yoki yomon niyatlardan tuzilgan hayot daryosi orzu va intilishlar sababli kelajak hayot uchun "karma"

hozirlaydi. Inson o'z nafsining xohish-istaklariga asir bo'lgani uchun azob-uqubat girdobida qoladi. Demak, qayta tug'ilish va yangi qiynoqlarga duchor bo'lish davom etadi. Aksariyat buddaviy donishmandlar fikricha, Buddadan boshqalar "nirvana" holatiga erisha olmaganlar.

"Azob-uqubatlardan xalos bo'lish haqidagi haqiqat". Har qanday o'y-niyat, orzu-havas va intilishlardan butunlay voz kechish "nirvana" holatiga olib boradi. Bu holatda inson qayta tug'ilishdan to'xtaydi. Buddaviylar "nirvana" ruhning oliy holati, deb hisoblaydilar. "Nirvana"da "hayot g'ildiragidan" ajralish ro'y beradi, ya'ni kishi barcha g'am-tashvishlardan xoli bo'ladi, istagi ham, tuyg'usi ham, ehtirolari ham ahamiyatsiz bo'ladi.

"Azob-uqubatlardan qutulishning najot yo'llari haqidagi haqiqat". Buddha "xaloskorlikning ajoyib sakkiz yo'li"ga amal qilish orqali azob-uqubatlardan qutulish mumkinligini ta'kidlagan.

4.Xristianlikning paydo bo'lishi va asosiy yo'nalishlari

Xristianlik dini buddizm va islom dinlari qatorida jahonda eng keng tarqalgan dinlardan biri hisoblanadi. Ularning miqdori boshqa dinlarga qaraganda eng ko'p bo'lib, bu ko'rsatkich dunyo aholisining deyarli uchdan birini (taxminan 28%) tashkil etadi. Xristianlik, asosan, Yevropa, Amerika, Avstraliya qit'alarida hamda qisman Afrika va Osiyo qit'alarida tarqalgan.

Xristianlik milodning boshida Rim imperiyasining sharqiy qismida joylashgan Falastin yerlarida vujudga keldi. Iso Masih (Iisus Xristos) Bibliyaning xabar berishiga ko'ra, xristianlik ta'limotining asoschisi bo'lib, u Rim imperiyasi tashkil topganining 747 yili Falastinning Nazaret qishlog'ida bokira qiz Maryamdan Xudoning amri bilan dunyoga keldi. Yangi eraning boshlanishi ham Iso Masihning dunyoga kelishi bilan bog'liq.

Milodning boshlarida yahudiylar hokimiyatning uch tabaqasi bilan bog'liq og'ir tushkunlikni boshdan kechirar edilar. Bir tomondan Rim imperatori va uning joylardagi noiblari, ikkinchi tomondan Falastin podshohi Irod Antipa, uchinchi tomondan esa ruhoniylar xalqni turli soliqlar va majburiyatlar bilan ko'mib tashlagan edilar. Xuddi shu davrda yahudiylar o'rtasida kutilayotgan xaloskorning kelishi yaqinlashib qolganligi haqida xabar

tarqatuvchilar paydo bo'ldi. Ular xalqni kutilayotgan xaloskor kelishiga tayyorlash uchun chiqqan edilar. Shunda Iso Masih yahudiylikni isloh qilish va uni turli xurofotlardan tozalash g'oyasi bilan chiqib, xristian diniga asos soldi. Yahudiylar uni va uning izdoshlarini Falastindan quvg'in qildilar. Isoni 33 yoshida fitnachilikda ayblab, qatl etishga hukm qildilar.

Iso nomiga qo'shiluvchi "Masih" so'zi qadimiy yahudiy tili – *ivrit*dagi *meshiax* so'zidan olingan bo'lib, «silangan» yoki «siylangan» ma'nolarini beradi. Yunon tilida bu so'z «xristos» shakliga ega. Bu dinning «xristianlik» yoki «masihiylik» deb atalishi ham shu so'zlar bilan bog'liq. Bundan tashqari xristianlikni Iso Masihning tug'ilgan qishlog'i – «Nazaret» bilan bog'lab, *nazroniya* deb ham ataganlar. Keyinchalik bu nom *nasroniya* shaklini olgan.

Iso Masih o'z ta'limotini o'zining 12 o'quvchisi apostollar – havoriylarga o'rgatdi. Ular esa Isoning vafotidan keyin ustozlarining ta'limotlarini har birlari alohida-alohida tarzda kitob shakliga keltirdilar. Bu kitoblar Bibliyaning «Yangi Ahd» qismini tashkil etadi.

Manbalarning xabar berishicha, xristianlik yahudiy muhitida yuzaga kelgan. Shu bois xristianlikning shakllanishida yahudiylikning ta'siri salmoqli bo'lgani, shubhasiz. Xristianlikning asosiy g'oyasi – Isoning odamzodning xaloskori «missiya» ekanligi yahudiylikda mavjud bo'lib, oxiratga yaqin kelishi kutilayotgan xaloskor haqidagi ta'limotdan kelib chiqqandir.

Keyinchalik bu ta'limot Xudoning mujassamlanishi yoki Isoning ikki xil – odam va xudo mohiyati haqida «gunohni yuvish», ya'ni Isoning o'zini ixtiyoriy tarzda qurbon qilishi haqidagi ta'limot bilan mustahkamlanadi. Xristianlik Ota-Xudo, o'g'il-Xudo va Muqaddas Ruh – Uch yuzlik Xudo to'g'risidagi ta'limotni, jannat va do'zax, oxirat, Isoning qaytishi haqidagi va boshqa aqidalarni o'z ichiga oladi.

Xristian jamoasining shakllanishi, aqidalarining tartibga solinishi, cherkov munosabatlarining ishlab chiqilishi, diniy tabaqalar tuzumining vujudga kelishi milodning IV asr boshlarida, ya'ni 324 yili xristianlik Rim imperiyasida davlat dini deb e'lon qilinganidan so'ng amalga oshirildi. 325 yili tarixda birinchi marta Rim imperatori Litsiniya imperiya hududidagi xristian jamoalarini o'zaro kelishtirish va tartibga solish maqsadida Nikeya shahrida I Butun Olam Xristian

Soborini (o'tkazilgan 21 sobordan birinchisi) chaqirdi. Bu soborda «e'tiqod timsoli»ning (Credo) dastlabki tahriri qabul qilingan, *pasxani* bayram qilish vaqti belgilangan, *ariychilik* qoralangan (Ariy Aleksandriya shahridan chiqqan ruhoni; 318 yilda o'g'il-Xudo va ota-Xudoning yagona mohiyati haqidagi cherkov ta'limotiga qarshi chiqib, Isoning ilohiy xususiyatlari va shon-shuhrati jihatidan ota-Xudodan keyin turadi, chunki ota-Xudo azaliy va abadiy, Isoni u yaratgan deb targ'ib qilgan). 20 ta kanon, jumladan, Aleksandriya, Rim, Antioxiya, Quddus mitropolitlarining imtiyozlari to'g'risidagi qoidani ishlab chiqqan.

381 yili Konstantinopolda II Butun Olam Xristian Sobori bo'lib o'tdi. Bu soborda Nikeyada qabul qilingan «e'tiqod timsoli»ga aniqlik kiritish, ariychilar, yevnomiychilar, fotinianlar, savelianlar kabi adashgan firqalar bilan kurashish masalalari ko'rilgan. II Jahon sobori *troitsa* haqidagi qoidani ishlab chiqqan va «e'tiqod timsoli»ni qonunlashtirgan. Konstantinopol patriarxi Rim patriarxi kabi barcha boshqa yepiskoplarga nisbatan imtiyozlarga ega degan qoidani kiritgan. Bu soborda qabul qilingan «e'tiqod timsoli» 12 qismda ifodalandi.

Xristianlikning bundan keyingi falsafiy va nazariy rivojida Avliyo Avgustinning ta'limoti katta ahamiyat kasb etdi.

Xristian cherkovining Katolik va Pravoslav (ortodoks) cherkovlariga ajralib ketishi Rim papasi va Konstantinopol patriarxining xristian olamida yetakchilik uchun olib borgan raqobati oqibatida vujudga keldi. Ajralish jarayoni Rim imperiyasining g'arbiy va sharqiy tafovutlari o'sib chuqurlashib borayotgan asrlardayoq boshlangan edi. 867 yillar orasida Papa Nikolay va Konstantinopol patriarxi Fetiy orasida uzil-kesil ajralish ro'y berdi va bu ajralish 1054 yili rasman tan olindi.

Pravoslav (Ortodoks) oqimi. Pravoslav oqimi xristianlikning uch asosiy yo'nalishidan biri o'laroq, tarixan uning sharqiy shahobchasi sifatida shakllandi. Bu oqim, asosan, Sharqiy Yevropa, Yaqin Sharq va Bolqon mamlakatlarida tarqalgan. Pravoslav atamasi yunoncha ortodoksiya so'zidan olingan bo'lib, ilk davr xristian yozuvchilari asarlarida uchraydi. Pravoslaviyaning kitobiy asoslari Vizantiyada shakllandi, chunki bu yo'nalish u yerdagi hukmron din edi.

Muqaddas kitob bo‘lmish Injil va muqaddas o‘gitlar IV-VIII asrlardagi yetti butxona soborlarining qarorlari, shuningdek, Afanasiy Aleksandriyskiy, Vasiliy Velikiy, Grigoriy Bogoslov, Ioann Damaskin, Ioann Zlatoust kabi yirik cherkov xodimlarining asarlari ushbu oqim ta’limotining asosi deb tan olingan.

Pravoslav oqimida sirli rasm-rusumlar muhim o‘rin egallaydi. Cherkov ta’limotiga ko‘ra, bunday paytlarda Xudo tomonidan dindorlarga alohida savoblar nozil bo‘ladi.

Cho‘qintirish sirli hodisasi (*tainstvo*). Bunda dindor o‘z tanasini uch marta suvga botirishi, Xudo-otani, o‘g‘ilni va Muqaddas ruhni chaqirishi bilan ruhiy tug‘ilishni kasb etadi.

Badanga miro surkash ham sirli bo‘lib, bunda dindorga Muqaddas ruhning ruhiy hayotga qaytaruvchi va chiniqtiruvchi ehsonlari ulashiladi.

Poklanishning sirliligi. Unda dindor non va vino ko‘rinishida o‘z badanida Iso qonini abadiy hayotga tayyorlaydi.

Nadomatning sirliligi shundaki, dindor o‘z gunohlarini din peshvosi oldida tan oladi, din peshvosi esa uning gunohlarini Iso nomidan kechiradi.

Ruhoniylikning sirliligi u yoki bu shaxsni ruhoniy darajasiga ko‘tarish uchun yepiskopning qo‘lini o‘sha shaxs badaniga tegizishi (yoki qo‘yishi) orqali amalga oshiriladi.

Nikohning sirliligi. Bunda kelin-kuyov turmush qurish, farzand ko‘rish va uni tarbiyalashga oq fотиha oladilar.

Badanni yeley bilan ishqalash sirida Xudoning ruhiy va jismoniy zaifliklarni tuzatuvchi lutfu marhamatidan umid qilinadi. Pravoslav cherkovi bayramlar va diniy marosimlarga alohida ahamiyat beradi. Pasxadan so‘ng pravoslav dinining o‘n ikki kunlik o‘n ikki muhim bayrami boshlanadi. Ular:

1. Bibi Maryamning tug‘ilishi (*Rojdestvo Bojey materi*);
2. Isoning xochini tiklash (*Vozdvijenie kresta Gospodnya*);
3. Bibi Maryamning ibodatxonaga kirishi (*Vvedenie vo xram Presvyatoy Bogoroditsy*);
4. Isoning tug‘ilishi (*Rojdestvo Xristovo*);
5. Isoni cho‘qintirish (*Kreщenie Gospodnya*);
6. Olqishlash (*Sretenie*);
7. Xushxabarning nozil bo‘lishi (*Blagoveshaniye*);

8. Isoning Quddusga kirishi (Vxod Gospodnya v Ierusalim) – pasxa postidan 6 haftadan keyingi yakshanba;

9. Isoning qayta tirilishi (Voskresene Xristovo) – Pasxa, bahorgi kecha va kunduz tengligi va oy to‘lishgan birinchi yakshanba;

10. Isoning osmonga ko‘tarilishi (Voznesenie Iisusa) – Pasxadan 39 kun keyin;

11. Muqaddas Ruhning tushishi (Soshestviye svyatogo duxa–Troitsin Den);

12. Iso qiyofasining o‘zgarishi (Preobrajeniye) – 6 avgustda.

Katolik oqimi. Xristianlikning yirik yo‘nalishlaridan biri katolik oqimidir. U Yevropa, Osiyo, Afrika va Lotin Amerikasi mamlakatlarida tarqalgan bo‘lib, muxlislari taxminan 800 mln. kishini tashkil etadi.

Katolitsizm “umumiy, dunyoviy” degan ma’nomlarni ifodalaydi. Uning manbai – uncha katta bo‘lmagan Rim Xristian jamoasi bo‘lib, rivoyatlarga ko‘ra uning birinchi Yepiskopi apostol Petr bo‘lgan. Katolik diniy ta’limotning asosini Muqaddas kitob va Muqaddas yozuvlar tashkil qiladi. Biroq pravoslav cherkovidan farqli o‘laroq katolik cherkovi Muqaddas yozuvlar deb nafaqat avvalgi yetti Butun Olam Xristian Soborlarining qarorlarini, balki hozirgacha bo‘lib o‘tgan barcha Soborlar qarorlarini, bundan tashqari Papaning maktublari va qarorlarini ham hisoblaydi.

Katolitsizm da Bibliyani sharhlash huquqi faqatgina ruhoniylarga beriladi, chunki ular uylanmaslik – *selibat* haqidagi diniy talabga amal qiladilar. Diniy ibodatlar dabdabali va soxtalashtirilgan ko‘rinishga ega, diniy o‘qish, duo, iltijolar lotin tilida olib boriladi. Pravoslaviyadagi kabi katolitsizm da ham farishta, ikona, ilohiy kuch, chirimaydigan marhum jasadlariga sig‘inish odatlari mavjuddir.

Protestantizm. Protestantizm tarixi Martin Lyuterdan (1483-1546) boshlanadi. U XVI asrda Yevropada katoliklarga qarshi qaratilgan reformatsiya harakati bilan bog‘liq juda ko‘p mustaqil cherkovlar va sektalarni o‘z ichiga oladi. Protestantizm atamasi «protest» (norozilik) so‘zidan kelib chiqqan. Bunday nomni olishiga sabab 1526 yilda Shpeyer reyxsstagi nemis lyuterchi knyazlari talabi bilan har bir nemis knyazi o‘zi va fuqarosi uchun xohlagan dinni tanlash huquqiga ega ekanligi to‘g‘risida qaror qabul qildi. Ammo 1529 yilda ikkinchi Shpeyer reyxsstagi bu qarorni bekor qildi. Bunga

qarshi imperiyaning barcha shaharlari va besh knyazlik norozilik (protest) e'lon qildi. Protestantizmning ilk shakllari: lyuterchilik, svinglichilik, kalvinizm, unitarizm va sotsinchilik, anabaptizm, mennochilik va anglikanchilik edi. Keyinroq, «so'nggi protestantizm» shakllari: baptistlar, metodistlar, kvakerlar, adventistlar, Iyegova shohidlari, mormonlar yoki «*Oxirat avliyolari*», «*Najot armiyasi*», «*Xristian fani*», pyatidesyatniklar va boshqa diniy oqimlar paydo bo'ldi. Bu oqimlarning ko'pchiligi «diniy uyg'onish», ilk xristianlik va Reformatsiya ideallariga qaytish shiori ostida tashkil topdi. Hozirgi vaqtda protestantizm dunyoning barcha qit'alarida keng tarqalgan. Protestantizmning jahon markazi AQShda, bu yerda baptist, adventist, Iyegova shohidlari va boshqalarning qarorgohlari joylashgan. Hozirgi protestantizm integratsiya (birlashish)ga intilmoqda, bu 1948 yilda Jahon cherkovlari kengashining tuzilishida o'z ifodasini topdi.

Protestantizmning mohiyatiga ko'ra ilohiy lutfu marhamat insonlarga cherkovning ishtirokisiz in'om etiladi. Inson najot topishi uning shaxsiy e'tiqodi va Isoning vositasi orqali ro'y beradi. Avom ruhoniylardan farqlanmaydi, ruhoniylilik hamma dindorlarga bir xilda joriy etiladi. Protestantlik diniy marosimlarning ko'pchiligini bekor qildi, faqatgina lyuteranlikda non va vino bilan cho'qintirish saqlanib qoldi. O'lganlarga bag'ishlangan duo o'qish, aziz-avliyolarga sig'inish, muqaddas murdalarga, sanamlarga topinish bekor qilindi. Ibodat uylari ortiqcha hashamlardan, mehroblardan, sanamlar, haykallardan tozalandi, ruhoniylarning uylanmaslik shartlari bekor qilindi. Ibodatlar faqatgina lotin tilida olib borilishi, Bibliyaning faqatgina ruhoniylar tomonidan sharhlanishi zarurligi shartlari inkor etildi.

NAZORAT UCHUN SAVOLLAR:

1. Dinga qanday ta'riflar berilgan?
2. Yahudiylik ta'limoti haqida nimalarni bilasiz?
3. Konfutsiylikdagi "Li" qonunining asosiy g'oyasi nimada?
4. Sintoiylik dini qachon vujudga kelgan?
5. Buddaviylik dini qachon paydo bo'lgan?
6. Xristianlikda qanday yo'nalishlar vujudga kelgan?

TAVSIYA ETILADIGAN ADABIYOTLAR:

1. Жалилов Б. Диншунослик. -Тошкент:2019.
2. Шермухамедова Н.А. Диний фанатизм феномени./Инсон фалсафаси. Тошкент: Ношир, 2016 314-499бетлар.
3. Мирзиёев Ш.М. Буюк келажагимизни мард ва олижаноб халқимиз билан қурамиз Т: Ўзбекистон, 2017 - 484 б.
4. А.Азами. Введение в Хадисоведение. Казань:2011
5. Абу Хомид Ғаззолий Кимёи саодат/Икки дунё саодатига элтувчи билим. - Самарқанд: Имом Бухорий халқаро маркази,2019
6. Сайид Мухаммад Хотамий. Ислом тафақури тарихи. - Тошкент: Минхож,2003

AХВОРОТ МАНБАЛАРИ:

1. www.ziyonet.uz
2. www.philosophy.ru

Mavzu: ISLOM DINI VA TARIXI

Tayanch soʻz va iboralar: *Islom, musulmon, vahiy, imon, namoz, zakot, roʻza, haj, hijrat, oxirat, taqdir, Rasul, Nabiy, mazhab, sunniylik, shialik, xorijiylik, hanafiylik, shofeʼiylik, molikiylik, xanbaliylik, aqida, tasavvuf*

1. Islomning asoslari. Islom dini farzlari

Islom (arab. – boʻysunish, itoat etish, oʻzini Alloh irodasiga topshirish) – jahondakeng tarqalgan uch dindand (buddizm va xristianlik bilan bir qatorda) biri. Islom diniga eʼtiqod qiluvchilar arabcha “muslim” (“sadoqatli”, koʻpligi “muslimun”) deb ataladi. “Muslim”, “muslimun” soʻzining boshqa xalqlar orasida oʻzgacha talaffuz etish (masalan, forslarda – musulmon, oʻzbeklarda – musulmon, qirgʻiz va qozoqlarda – musulmon, Ukraina va Rossiyada – musulman) natijasida bu dinga eʼtiqod qiluvchilar turli nombilan ataladi. Lekin bularning ichida hozir musulmon iborasi keng tapqalgan.

Islom VII asrda Hijoz (Gʻarbiy Arabiston)da paydo boʻldi. Uning asoschisi **Muhammad (a.s.)**dir. Muhammad ibn Abdulloh ibn Abdul-Muttalib alayhis salom Arabiston tarixida “Fil voqeasi» nomi bilan mashhur jangdan 50 kun keyin tavallud topgan. Koʻpchilik tarixchilar fikriga koʻra bu sana milodiy 571 yilga toʻgʻri keladi.

Manbalarda Muhammad (a.s.) ning qirq yoshga yaqinlashib qolganida yolgʻizlikni xohlab qolgani qayd etiladi. Ular, asosan, Makkadan ikki chaqirim uzoqlikda joylashgan Nur togʻidagi Hiro gʻoriga chiqib ketib, Ramazon oyini taxannus ibodati bilan oʻtkazardi. Qirq yoshga kirganida **Qurʻoni Karmining** “Alaq” surasining dastlabki besh oyati ilk vahiy sifatida nozil qilindi. Tarixchilarning taʼkidlashicha, bu voqea 610 yil 10 avgust, yigirma birinchi Ramazon dushanba kuniga toʻgʻri kelgan.

Muhammad (a.s.) Madinada, 632 yilning 8 iyun kuni vafot etdilar va oʻz uylariga, yaʼni Masjidun–nabaviy (Paygʻambar masjidi)ga dafn qilindilar.

Muhammad (a.s.) 632 yilda Madinada vafot etganlaridan soʻng u kishining toʻrtta safdoshi – **Abu Bakr Siddiq, Umar ibn Xattob, Usmon ibn Affon, Ali ibn Abi Toliblar** musulmonlarga rahbarlik

qilishda paygʻambarga vorislik qildilar. Ular “Xalifat Rasulillah” (“Paygʻambarning oʻrinbosari”) maʼnosida “Xalifa” deya ataldilar. Keyingi davr manbalarida mazkur toʻrt xalifa “al-Xulafo ar-roshidun” (“Toʻgʻri yoʻldan boruvchi xalifalar”) deb nomlanadi.

Imon, namoz, zakot, roʻza, haj islomning besh asosiy sharti – rukni hisoblanadi.

“Imon” soʻzining lugʻaviy maʼnosi ishonmoq, tasdiqlamoq boʻlib, istilohda esa “La ilaha illallohu Muhammadun rasululloh” (“Allohdan oʻzga iloh yoʻq va Muhammad – Allohning paygʻambari”) kalimasini til bilan aytib, dil bilan tasdiqlash demakdir. *Hadislarda imonning yetti sharti borligi taʼkidlanadi.* Ular:

– Allohning borligi va birligiga, Qurʼon va hadislarda bayon qilingan barcha ismlari va sifatlariga imon keltirish, uning barcha buyruqlarini qabul qilish va barcha qaytargan narsalaridan qaytish.

– farishtalarning borligiga imon keltirish. Farishtalar (maloʻika) Allohning nurdan yaratgan, uning buyruqlarini soʻzsiz bajaruvchi, uning amridan tashqari chiqmaydigan xos bandalaridir. Ulardan Jabroil, Mikoil kabi buyuk farishtalarning nomlari Qurʼonda zikr etilgan;

– ilohiy kitoblarga imon keltirish. Alloh Muhammad paygʻambarga (a.s.) Qurʼonni nozil qilganidek, boshqa paygʻambarlarga ham kitoblar tushirgan. Ulardan bizga maʼlum boʻlganlari: Ibrohim paygʻambarga “Sahifalar”, Muso paygʻambarga “Tavrot”, Dovud paygʻambarga “Zabur” va Iso paygʻambarga berilgan “Injil” kitoblaridir. Islom taʼlimotiga koʻra, oldingi ilohiy kitoblar buzilib ketganligi sababli Qurʼon ularning taʼlimotini tiklab kelgan;

– paygʻambarlarning haqligiga imon keltirish. Alloh insonlarga toʻgʻri yoʻlni koʻrsatish uchun paygʻambarlar yuborgan. Barcha paygʻambarlar bir zanjirning boʻgʻinlari kabidirlar. Qurʼonda 25 paygʻambarning nomlari zikr etilgan. Hadislarda paygʻambarlarning umumiy soni 124 ming ekani bayon qilingan;

– oxirat kuniga ishonish. Islom taʼlimotiga koʻra, bu dunyo bir sinov maydonidir. Bu dunyoda qilingan savob ishlar uchun mukofot, gunoh ishlar uchun jazo beriladigan oxirat hayoti mavjud;

– taqdirga – inson boshiga tushgan yaxshiligu yomonlik Allohdan ekaniga eʼtiqod qilish;

– o‘limdan keyin qayta tirilishga ishonish. Islom ta’limotiga ko‘ra, qiyomat kuni bo‘lganda barcha insonlar qabrdan turadilar va mahshargoh maydoniga yig‘iladilar. U erda barcha odamlar dunyodagi amallariga qarab mukofot (jannat) yoki jazo (do‘zax)ga mahkum etiladilar.

Namoz islomda imondan keyin musulmonlarga farz qilingan ikkinchi amal hisoblanadi. Qur’oni karimda namozga qat’iy buyruqlar kelgan bo‘lib, uning ba’zi shartlari bayon etilgan. Namozning vaqti, miqdori hamda ado etish tartiblari hadislar bilan joriy etilgan. Bu masalada turli mazhablarda ba’zi farqlar bor. Har kuni besh vaqt namoz: bomdod, peshin, asr, shom va xufton ado etiladi.

Zakot (arabcha – poklash) ehtiyojdan tashqari bo‘lgan boylikning qirقدan bir qismini (2,5 %) sadaqa qilish. Zakot moli zakot miqdoriga etgan badavlat kishilar uchun farz etilgan. Zakot yetim-yesir, beva-bechoralar, musofirlar, qarzdorlar kabi muhtoj kishilarga beriladi. Zakot hijriy hisob bilan bir yil davomida ishlatilmay turgan yoki shaxsiy ehtiyojdan tashqari xususiy mulk sifatida foydalanilayotgan mablag‘dan beriladi. Zakot islomdagi ijtimoiy himoyalashning o‘ziga xos ko‘rinishidir. Bu jamiyat taraqqiyoti, tinch va osudaligi yo‘lida katta ahamiyat kasb etadi.

Ro‘za yilda bir oy – hijriy qamariy kalendarning Ramazon oyi davomida kunduz kunlari yeyish–ichish va jinsiy aloqada bo‘lishdan tiyilish. Ro‘za hijratning ikkinchi yili farz bo‘lgan. Bu ibodat kasal yo safarda bo‘lgan kishilardan boshqa kunlarda tutib berish sharti bilan soqit qilinadi.

Haj – qodir bo‘lgan kishi uchun umrida bir marta Makka shahridagi Ka’bani ziyorat qilish va ushbu ibodat o‘z ichiga oladigan arkonlarni ado etishdan iborat. Haj zulhijja oyining sakkizinchi kundan boshlanadi. Haj qilishning uch turi mavjud: “ifrod” – faqat haj amallari bajariladi, “qiron” – haj va umra amallari oldinma-ketin bajariladi, “tamattu” – avval umra qilinib, ehromdan chiqiladi va zulhijja oyining sakkizinchi kuni ehromga kirib, haj ruknlari ado qilinadi. Hajning farzi uchta: ehrom bog‘lab niyat qilmoq, Arafotda turmoq, Ka’bani tavof qilish.

Islom ta’limotiga ko‘ra, har bir inson vafot etadi.

Qiyomat (arabcha–tik turish, o‘rindan turish) o‘liklarning qayta tirilishi va o‘rnidan turishi ma’nosida ishlatiladi.

Islom dinida qiyomatning yaqin qolganligi masalasi juda dolzarb bo'lsada, uning aniq qachon sodir bo'lishini faqatgina Alloh bilishi, hatto farishtalar ham bu haqda hech qanday ilmga ega emasligi, payg'ambarlar ham uning aniq vaqtini bilmaganlari, ularga faqatgina uning alomatlari bildirilganligiga e'tiqod qilinadi.

Islom ta'limotiga ko'ra, qiyomat kuni har bir odamning bu dunyoda qilgan amallari tarozuda o'lchanadi. U mutlaq adolat tarozusi bo'lib, hammaga bir xil munosabat qilinadi. Hech bir kishining foydasidan kamaytirilmaydi, zarariga qo'shilmaydi.

Jannat (arabcha – bog', bo'ston) taqvodor dindorlar narigi dunyoda rohat va farog'atda yashaydigan joy. Diniy aqida bo'yicha, bu dunyodagi hayoti davrida imonli holda ezgu ishlar bilan shug'ullangan kishilarga Alloh tomonidan jannatdan joy beriladi. Qur'onda jannat daraxtzorlari ostidagi ariqlarda zilol suvlar oqib turadi, deb ta'riflanadi. U yerda insonlar qarimaydi va kasal ham bo'lmaydi. Jannatda eng oliy ne'mat – Allohning diydorini ko'rishlik hisoblanadi.

Islom dinida diniy amallar ahamiyatiga ko'ra bir necha kategoriyalarga bo'linadi. Ulardan asosiylari quyidagilardir:

Farz deb islom dini ta'limotiga ko'ra, inkor qilib bo'lmaydigan darajada qat'iy dalil bilan bajarilishi talab qilingan amalga aytiladi. Masalan, besh vaqt namoz o'qish, Ramazon oyida ro'za tutish, zakot berish, ilm o'rganish kabi amallar farz hisoblanadi. Farzni bajarish shart hisoblanadi.

Vojib atamasi hanafiy mazhabi ta'limotiga ko'ra, Qur'oni karimda to'g'ridan-to'g'ri buyruq kelmagan holda bajarilishi shart bo'lgan amallarga nisbatan ishlatiladi. Masalan, vitr, hayit namozlarini ado etish. Vojibning darajasi farz bilan deyarli barobar.

Sunnat – islom shariatiga ko'ra, Rasululloh (a.s.) buyurgan zimmaga yuklanmagan, lekin bajarilishi talab qilingan amal. Sunnatga amal qilish vojibga amal qilish kabi talab etiladi.

Mandub – bajarilishi afzal bo'lgan amal. Masalan, Fitr (Ramazon hayiti) kuni taom yeyish, misvok va g'usl qilish, xushbo'y surtish va eng yaxshi kiyimlarni kiyish mandub hisoblanadi. Bu ishlarni amalga oshirgan kishi savobga erishadi, lekin uni tark qilgan kishi gunohkor hisoblanmaydi.

Muboh – islomshariati qilish yoki qilmaslikni kishilar ixtiyoriga qo'ygan amallar. Masalan, Ramazon oyida kechasi yeb-ichish kabi.

Bunda shariat belgilagan chegaradan chiqmay tasarruf etish muboh sanaladi. Mubohda uni qilgan ham, qilmagan ham – barobar, savob ham, gunoh ham bo‘lmaydi.

Makruh bajarilishi yomon sanalgan amaldir. U ikki xil bo‘ladi: makruhi tahrimiy (harom hisoblangan makruh) va makruhi tanzihiy (pok hisoblangan makruh).

Harom atamasi islom ta’limotiga ko‘ra, inkor qilib bo‘lmaydigan darajada qat’iy dalillar bilan bajarilishi taqiqlangan amal. Masalan, odam o‘ldirish, zino qilish, o‘g‘rilik kabi amallar harom hisoblanadi.

Boshqa dinlarda bo‘lgani kabi, islom dinida ham o‘ziga xos marosim va tantanalar mavjud. Shulardan biri **“Iyd al–fitr”** yoki **“Iyd Ramazon”** deb nomlanuvchi musulmonlar bayrami hijriy oyi hisobida ramazon oyi tugashi bilan nishonlanadi.

“Iyd al–adho” – Qurbon hayiti deb nomlanuvchi ushbu bayram iyd al–fitrdan taxminan 70 kun keyin nishonlanadi. Ushbu bayram Ibrohim payg‘ambar nomi bilan bevosita bog‘liqdir. Ushbu bayram qo‘y, mol va tuya so‘yilib nishonlaniladi. “Iyd al–adho” kuni hojilar islom dinining besh ruknidan biri bo‘lgan haj ibodatini amalga oshiradilar.

Juma kuni – hafta kunlari orasida ajralib turadigan, “kunlarning sayyidi” deb nom olgan kun. Bu kunda musulmonlar chiroyli kiyimlarni kiyib, xushbo‘y atirlarni sepib masjidga boradilar va juma namozini o‘qiydilar. Shuningdek, yaqinlarining hollaridan xabar oladilar, kasallarni ziyorat qiladilar va shu kabi savob ishlarni ko‘proq bajarishga harakat qiladilar.

2. Islomning asosiy oqimlari va yo‘nalishlari

Islomdagi asosiy yo‘nalishlar. Islomda dastlab yuz bergan ixtiloflar natijasida alohida diniy ta’limot, marosimchilik, axloqiy-huquqiy me‘yorlarga oid bir qator masalalarda bir-biridan tafovut qiladigan uchta asosiy yo‘nalish vujudga kelgan. Bulardan shialik va sunniylik hozirda ham mavjud, lekin xorijiyalar yo‘nalishi o‘rta asrlardayoq avval ko‘p firqalarga ajralib, keyinchalik yo‘qolib ketgan.

Shialik. Siffin jangi natijasida haruriylar bilan deyarli bir paytda o‘zini “shiatu Ali” (Alining guruhi) deb atagan aliparast oqim yuzaga keldi. VII asr oxirlariga kelib shialik Iroq va Eronda keng tarqalgan

va islomdagi mustaqil diniy yoʻnalishga aylangan. Shialik boshda har qanday ixtilof va aqidaviy farqlardan xoli holda, faqat siyosiy harakat sifatida namoyon boʻlgan edi. Keyinroq diniy ixtiloflar, aqidaviy farqlar vujudga kelgan.

Shia soʻzining toʻliq shakli “ash–Shia” (tarafdorlar, guruh, partiya) yoki “Shiatu Ali” (Ali tarafdorlari) boʻlib, bu nom hazrat Aliga ergashganlar va ularning avlodlariga nisbatan berilgan.

Shialikda imomat asosiy diniy ruknlardan hisoblanib, u jamiyat manfaatlaridan emas, balki din ruknlaridan kelib chiqadi deb eʼtiqod qilinadi. Ularning taʼlimotiga koʻra, rahbar xalq tomonidan saylanmay, balki rahbarlik meros sifatida oʻtadi. Rasululloh Alini xalifa etib tayinlagan, undan keyin esa xalifalik uning avlodlarida qonuniy meros sifatida vasiyat yoʻli bilan uzatiladi. Ular Alining xalifalikka haqli ekanligini ilohiy deb biladilar, imomlik ularda paygʻambarlik kabi ilohiy mansab hisoblanib, Alloh bandalari orasidan paygʻambarlarini tanlab, ularni gunohlardan saqlagani va ularga “ilmi ladun” (Alloh huzuridan berilgan ilm) bergani kabi, xalifalarni ham shunday tanlaydi deyдилar. Abu Bakr, Umar va Usmonlar esa bu huquqni Alidan zoʻrlilik bilan tortib olishgan, Ali oʻsha davrda xalifalikni boshqarganmi yoki yoʻqmi bundan qatʼiy nazar, Alining xalifaligi Rasululloh vafotlarining birinchi kundan boshlangan, deb daʼvo qiladilar.

Shialik imomiylar va ismoiliylar kabi ikki yirik oqimga boʻlinib ketgan.

Sunniylik (Ahli sunna val-jamoa) oʻrta yoʻlni tutgan, davlat rahbarlariga qarshi bormagan, oʻzlarini sunnatga amal qiladigan va jamoatdan ajralmaydiganlar guruhi sunniylar yoki “ahli sunna val jamoa” deb ataldi. Bugungi kunda sunniylar dunyo musulmonlarining 92,5 foizini tashkil etadi.

Sunniylik doirasida toʻrt fiqhiy mazhab (arab. yoʻl) va ikki aqidaviy taʼlimot mavjud boʻlib, xavorij va shia firqalaridan farqli ravishda ular bir-birlarini rad etmaydilar. Bugungi kunga qadar ham, sunniy ulamolar toʻrttala fiqhiy va ikkala aqidaviy mazhablarning toʻgʻri ekani, ularning bir-birini toʻldirishi, bunday farqlilik tarixiy, ijtimoiy omillar mahsuli ekani va bu musulmonlar uchun osonlik yaratishiga ittifoq qilishgan.

“Ahli sunna val–jamoa” tarkibiga kiruvchi fiqhiy mazhablar quyidagilardir:

Hanafiy mazhabi asoschisi Abu Hanifa kunyasi bilan mashhur an–Nu'mon ibn Sobit al–Kufiy (699–767)dir. U kishi o‘zlarining aql zakovati bilan ajralib turgan bo‘lib, ustozlarining alohida e’tiboriga noil bo‘lgan.

Hanafiy mazhabi “nass”lardan (ya’ni Qur’on va hadis) tashqari hadislarni qabul qilishda alohida shartlarni belgilaganligi, qiyos (analogiya), istehson prinsiplaridan foydalanishi, Movarounnahr maktabi mahalliy urf-odatlarni huquq manbai sifatida qabul qilishi bilan ajralib turadi. Boshqa mazhablardan farqli jihatlar mazkur xususiyatlar negizida yuzaga keladi.

Molikiya mazhabi asoschisi, imom Abu Abdulloh Molik ibn Anas ibn Molik ibn Abi Omir al–Asbahiy 711 yilda tavallud topganlar.

Imom Molik mazhabining asosi u kishi yaratgan “Muvatto” asarida o‘z ifodasini topgan. Mazkur mazhabda birinchi manba Qur’oni karim, ikkinchi manba Sunnati nabaviyadir. Ba’zi olimlar, imom Molik fiqhining uchinchi manbasi sahobalarning gapi bo‘lgan, degan fikrlarni ham berishadi. Chunki, u kishi Muhammad (a.s.) yashagan shaharda bir umr yashaganlar. Payg‘abar tarbiya qilgan insonlarni tarbiyasini topgan. Shuning uchun, Molikiyya mazhabida shar’iy masalalarda madina hayoti va odatlari ko‘p narsalarda ayniqsa Hanafiylarning fikriy qarashlaridan ham ustun turgan.

Shofe’iy mazhabi. Asoschisi Abu Abdulloh Muhammad ibn Idris ibn Abbos ibn Usmon ibn Shofe’ al–Qurayshiy al–Hoshimiy al–Muttalibiy (150/767–204/804) dir.

Imom Shofe’iyning fiqh bo‘yicha “Al–Hujja”, “Kitobul–Umm” (ona kitob, ya’ni asosiy kitob) va usulul– fiqh bo‘yicha “Ar–Risola” kabi asarlari mavjud. Shofe’iylik mazhabi fiqhiy hukm chiqarishda Qur’on, sunnat, ijmo va qiyosga suyanadi. Ular hanafiylar va molikiylarda mavjud bo‘lgan “istehson” ni rad qiladilar. Ayni damda, bu mazhabda “Masolihul Mursala” va madinaliklarning amali ham dalil sifatida qabul qilinmaydi.

Hanbaliyamazhabi asoschisi imom Abu Abdulloh Ahmad ibn Muhammad ibn Hanbal bo‘lib, hijriy 164 (780 m.) yil Bag‘dod shahrida tug‘ilgan va hijriy 241 (855 m.) yil Bag‘dod shahrida hayotdan ko‘z yumgan.

Imom Ahmad ibn Hanbal mazhabida Qur’on va Sunnat asosiy manba hisoblanadi. Keyingi o‘rinlarda ijmo‘ va sahobalarning gaplari

o‘rin oladi. Qiyosni boshqa iloj qolmagandagina ishlatishga ruxsat beriladi.

Fiqhiy mazhablar diniy firqalardan farq qiladi. Sunniylikdagi to‘rttala mazhab ham teng hisoblanadi, yirik musulmon universitetlarida to‘rt mazhab bo‘yicha alohida dars o‘qitiladi. Mazhablar umuman an‘anaviy diniy huquq doirasidan chiqmagan holda, shariat masalalarida yengilroq yoki qattiqroq hukm chiqarishlari bilan bir-biridan farq qiladi.

3.Qur‘on, sura va oyat tushunchalarining ma‘nosi. Hadis tushunchasining ma‘nosi

Qur‘oni Karim – Alloh tarafidan 23 yilga yaqin muddat mobaynida Muhammad payg‘ambarga (a.s.) Jabroil farishta (a.s.) orqali ba‘zan oyat–oyat, ba‘zan esa to‘liq sura tarzida nozil qilingan ilohiy kitobdir. Bu kitob islom dinining muqaddas manbasi hisoblanadi. Qur‘on 114 ta sura, 6236 oyatdan iborat. Sura Qur‘ondan bir bo‘lak bo‘lib, eng kami uchta, eng ko‘pi 286 oyatni o‘z ichiga oladi.

Qur‘ondan eng birinchi nozil bo‘lgan oyat “Alaq” surasining boshidagi besh oyat bo‘lsa, eng birinchi nozil bo‘lgan to‘liq sura “Muddassir” surasidir.

Sura va oyatlar nozil bo‘lish vaqti va joyiga ko‘ra ikkiga bo‘linadi: Makkiy (payg‘ambarlikning Makka davrida nozil qilingan) suralar va Madaniy (Madina davrida nozil qilingan) suralar.

Makkiy sura va oyatlar qisqa, lekin keng ma‘noni o‘zida qamrab olgan, eshitgan kishini larzaga keltiruvchi balog‘atli va jarangdor lafzlar bilan yozilgan bo‘lib, mazmun jihatdan yakkaxudolikka va Allohning o‘zigagina ibodat qilishga targ‘ib, risolat (payg‘ambarlik)ni, qayta tirilish va hisob-kitobni tasdiqlash, qiyomat va undagi holatlar, do‘zax va uning azobi, jannat va undagi ne‘matlar, borliqdagi mo‘jizalar haqidagi oyatlar.

Madaniy sura va oyatlar esa uzunroq bo‘lib, mazmunan shariatning umumiy asoslarini o‘rnatish, jamiyat amal qilishi lozim bo‘lgan ahloq normalari, etimlarning molini zulm bilan eyish, qizlarni tiriklayin ko‘mish kabi johiliyatni yomon illatlarini o‘z ichiga olgan. Shuningdek, ibodat va muomalot (tijorat), had, oilaviy

munosabatlar, meros taqsimoti, jihod, jamoat namozining fazilatlarini, xalqaro aloqalar, shariat masalalarini yoritishga qaratilgan.

Payg‘ambar alayhissalom davrlarida Qur‘on jamlanmagan edi. Bunga sabab, birinchidan, Payg‘ambar hayot bo‘lgan ilk davrda Qur‘on oyatlari vaqti-vaqti bilan doimiy ravishda nozil bo‘lib, uni jamlab kitob holiga keltirish hali dolzarb masala darajasiga ko‘tarilmagan edi. Ikkinchidan, bu davrda odamlar orasida “hali vahiy tushishi uzoq davom etadi”, degan kayfiyat hukmron edi.

Bu boradagi ishlar Abu Bakr Siddiq va Usmon ibn Affon davrlarida amalga oshirildi. Abu Bakr Siddiq davrlarida Qur‘on ilk bor sahifalarda jamlandi. Uchinchi xalifa Usmon ibn Affon davrida Qur‘on ikkinchi marta jamlanib, kitob holatiga keltirildi. Qur‘oni karimning Usmon roziyallohu anhu tomonidan jamlanishidagi eng ahamiyatli jihati uning qiroatini yagona shaklga keltirilgani edi.

Mazkur Mushafni jamlash ham Abu Bakr Siddiq davridan tajribaga ega bo‘lgan sahoba – Zayd ibn Sobitga yuklandi.

Mazkur ish amalga oshirilgach, Qur‘ondan yozilgan boshqa har xil lahjalardagi sahifalar kuydirib yuborildi. Yagona mushafdan bir necha nusxa ko‘chirildi va har bir mintaqaga bittadan yubordilar.

Usmon ibn Affon turli yurtlarga yuborgan Mushaflarning soni oltita bo‘lib, ular Makkiy, Shomiy, Basriy, Kufiy, Madina ahli uchun umumiy bo‘lgan Madaniy va xalifaning o‘zi uchun xos bo‘lgan Madina Mushaflaridir.

Hadis – Islom dinining Qur‘oni karimdan keyingi o‘rinda turuvchi muqaddas manbasidir. U Muhammad payg‘ambarning (a.s.) aytgan so‘zlari, qilgan ishlari, taqrirlari (ko‘rib yoki eshitib qaytarmagan ishlari) yoki u kishiga berilgan sifatlarni o‘zida mujassam qilgan xabar va rivoyatlardir. “Hadis” so‘zining lug‘aviy ma‘nosi – “so‘z, xabar, hikoya; yangi narsa”. Sunnat hadis so‘zidan kengroq ma‘noni bildiradi. Sunnat Rasululloh (a.s.)ning pokiza sayratlari, turmush tarzlari, diniy yo‘llariga nisbatan ishlatilgan.

Ilk islom davrida hadislarning Qur‘oni karim oyatlariga aralashib ketishi oldini olish uchun ularni yozish ta‘qiqlangan edi. Qur‘on oyatlarining aksar qismi nozil bo‘lgandan so‘ng hadislarni yozma qayd qilib borishga ijozat berilgan va ba‘zi sahobalar tomonidan yozib borilgan.

IX asr mavjud hadis to‘plamlari qayta ishlangan holda ularni boblar bo‘yicha tasnif qilib, musannaflar yozish davri bo‘ldi.

Musannaflar tuzilishi mobaynida hadislar, asosan ularning isnodlari tanqidiy o'rganilib, sahih (ishonchli)lari hasan va zaif (ishonchsiz)laridan ajratildi. Islom olamida shunday musannaflardan oltitasi XII–XIII asrlardan boshlab alohida e'tiborga molik deb sanala boshlandi. Faqat sahih hadislarini birinchi to'plagan kishi muhaddislar imomi nomi bilan mashhur bo'lgan Imom Muhammad ibn Ismoil Buxoriy (vaf. 870 y.) edi. U faqat sahih hadislarini jamlab, mavzularni boblarga ajratdi va o'z asarini “al-Jome' al-musnad as-sahih al-muxtasar min umur Rasululloh (a.s.) va sunanihi va ayyamihi” (qisqacha “al-Jome' as-sahih”) deb nomladi. Imom Buxoriydan keyin bu ishni uning shogirdi Imom Muslim ibn Hajjoj Qushayriy (vaf. 875 y.) davom ettirdi. Mazkur muhaddislardan tashqari Imom Abu Dovud (vaf. 888 y.), Imom Abu Iso Termiziy (vaf. 892 y.), Imom Nasoiy (vaf. 916 y.), Imom Ibn Moja (vaf. 887 y.) kabi olimlar ham faoliyat yuritib, o'zlarining “Sunan” asarlarini yozib hadis ilmida o'chmas iz qoldirdilar.

4.Sufizm ta'limoti

Tasavvuf va unga o'zakdosh bo'lgan sufiy, mutasavvif, sufizm atamalarining kelib chiqishi haqida xilma-xil qarashlar mavjud. Hozirgi paytga kelib ko'proq tasdiqlangan va ko'pchilik (Sharq va G'arb olimlari) tomonidan qabul qilingan fikr shuki, ushbu atama “jun, yung” ma'nosini bildiruvchi suf (o'zak harflari – svf) so'zidan olingan. Bundan tashqari mazkur atamaning kelib chiqishi ilk islom davrida zohidlik guruhlari ko'rinishida shakllangan “ahl as-suffa” (Payg'ambarning Madinadagi uyi yaqinidagi suffaga yig'iluvchi zohid kishilar)ga tegishli degan fikrlar ham mavjud. G'arbiy Yevropa tadqiqotchilari esa to XX asrga qadar uni yunoncha – “sophia” (hikmat) so'zidan kelib chiqqan degan fikrga moyil bo'lganlar.

Sufiylik amaliyotining asosini zikr tashkil etadi. Tariqat hayotini tashkil etishda tasavvufda ustoz-shogird sifatida qabul qilingan murshid–murid aloqalari muhim rol o'ynaydi. Aynan shu aloqa jamiyat ichida o'zaro manfaatlarni birgalashib himoya qiluvchi tashkilot tuzilishi uchun asos bo'lib xizmat etdi.

Tasavvuf ta'limotiga ko'ra, tanlangan insonlar (al-xossa) Alloh bilan hissiy bog'lanishi mumkin. Natijada ular Allohni tanishga erishadilar. Qator sufiy mualliflarga ko'ra, tasavvufda inson chuqur

mushohada va maxsus ruhiy-ma'naviy mashg'ulotlar natijasida Allohning birligi ichida ma'nau "yo'qolib ketishi" (fano) yoki u bilan "abadiylikka erishishi" (baqo) mumkin.

Movarounnahrda tasavvuf yo'nalishining vujudga kelishi va rivoji shayx **Abu Ya'qub Yusuf al-Hamadoni** (vaf. 1140–41 y.) shaxsi bilan bog'liq.

Yusuf Hamadoni umrining ikkinchi yarmini ko'proq Hirot, Marv, Samarqand va Buxoro shaharlarida o'tkazadi. Marv va Buxoroda xonaqo hamda madrasa qurdiradi va ko'pdan ko'p shogirdlarni tarbiyalaydi. Ular orasida ko'plab turkiy va forsiy millatga mansub shaxslar bor edi, jumladan, Hasan Andoqiy, Abdullo Baraqqiy, Ahmad Yassaviy va Abduholiq G'ijduvoniylar alohida ajralib turar edilar.

XII asrda Markaziy Osiyoda paydo bo'lgan ilk tasavvufiy tariqatning asoschisi **Xoja Ahmad Yassaviydir**. Yassaviya g'oyalari bir necha marotaba turli tahrirda nashr etilgan "Devoni hikmat"da jamlangan. Uning fikricha, dunyoning noz-ne'matlarini so'ragan kishi sufiy emas, balki zuhd va taqvoli ixtiyor etib, umrini toat-ibodatda hamda yig'i bilan o'tkazgan kishi asl sufiydir. Uning «hikmatlar»i xalq orasida keng tarqalgan.

Xoja Ahmad Yassaviy bugungi Qozog'istonning janubidagi Chimkent viloyati Sayram qishlog'ida dunyoga kelgan.

Ahmad Yassaviy hayotligidayoq uzoq o'lkalarga muridlarini jo'natib, o'z tariqatini keng tarqatishga harakat qildi. Yassaviy riyozat, chilla, zikr va mujohadaga kuchli ahamiyat berib, hayotining aksari qismini chillaxonada o'tkazdi. Uning hayoti va karomatlari haqida ko'plab manobalar saqlanib qolgan.

Bu tariqatda muhim o'rin tutgan asoslar quyidagilardan iborat: Allohni tanish (ma'rifatulloh), mutlaq jo'mardlik, rostgo'ylik, o'zini Allohga topshirish (tavakkul) va teran tafakkur.

Yassaviylik bilan bir asrda yuzaga kelgan tariqatlardan biri bu **Kubraviyadir**. Bu tariqatning asoschisi – **Shayx Najmiddin Kubro al-Xivaqiy** bo'lib, tasavvuf tarixidagi eng yorqin siymolardan biri hisoblanadi.

U 1145–1146 yillarda Xorazmdagi Xivak shahrida dunyoga kelgan. Misrda Ruzbehon Vazzon al-Misriy (vaf. 1188 y.)dan, keyinchalik Tabrizga kelib, shayx Ismoil Kasriydan ta'lim oladi. So'ngra Xorazmga qaytib kelib, xonaqoh quradi va ko'plab

shogirdlar tarbiyasiga kirishadi hamda “kubraviya” yoki “zahobiya” deb ataluvchi tariqatiga asos soladi. Mazkur tariqat soliklari (a’zolari) orasida zikrning ovoz chiqarmasdan “hufiya” ijro qilish usuli keng qo‘llangan.

1221 yilning iyulida Chingizxonning lashkarboshilaridan biri Xulaguxonga qarshi 76 yoshlik Shayx Najmiddin Kubro xalq orasidan lashkar to‘playdi va Urganch qal’asini bir necha kun dushmandan saqlab turadi. Mazkur jang paytida shayx Najmiddin Kubro mo‘g‘ul bosqinchilari tomonidan vahshiyona o‘ldiriladi.

Yozgan asarlari orasida eng mashhuri “Usuli ashara” risolasi bo‘lib, bu asar barcha tariqatlarga o‘z ta’sirini ko‘rsatgan. Kubroning asarlari Eron, Kichik Osiyo va Hindistondagi tariqat muhitlariga kuchli ta’sir qilgan. Chunonchi, bu tariqat naqshbandiya va mavlaviya tariqatlariga ham ta’sir ko‘rsatgan.

Kubraviyaning mashhur shahobchalari quyidagilar: bahoiya xilvatiya, firdavsiya, nuriya, rukniya, hamadoniya, nurbaxshiya, barzanjiya.

Kubraviyada bajariladigan amallarga muvofiq tarzda Sulukni o‘tash chog‘ida sufiy bo‘ysunishi shart bo‘lgan 10 qoida ishlab chiqilgan:

1) at–tavba – dunyoviy hayoti davomida o‘z “Men”ligidan xalos bo‘lish;

2) az–zuhd fi–d–dunya – dunyodan va molu mulkdan voz kechish;

3) at–tavakkul ala–lloh – barcha ishda Allohga tayanish va dunyoviy ishlardan yuz o‘girish;

4) qanoat – oz, faqat tiriklik uchun etarli narsalar bilan qanoatlanish;

5) uzlat – to‘g‘ri va ruhiy ma’noda yolg‘izlik; faqatgina shayx bilan muloqot qilishga ruxsat berilgan;

6) mulozamat az–zibr – Alloh nomini doimiy ravishda ixlos bilan yod etish (zibr), bu zibr qalbni poklaydi;

7) at–tavajjuh ila–lloh – butun borliq bilan to Allohning yagonaligini qalb bilan his etmagunicha Unga yuzlanish;

8) Sabr – tasavvuf yo‘lining qiyinchiliklarini sabr bilan ado etish;

9) Muroqaba – dunyoviy istaklardan poklangan qalbgaga mutlaq osoyishtalik etmagunicha o‘z o‘zini nazorat qilish;

10) Rido – barcha jismoniy hissiyotlardan, hatto o‘zining Allohga bo‘lgan sevgisidan qanoatlanishdan ham xalos bo‘lish, bundan jismoniy yoki shaxsiy tuyg‘ular yo‘qolib, Allohning alohida marhamatiga aylanadi.

XIV asrda Markaziy Osiyoda paydo bo‘lgan yana bir yirik tasavvufiy tariqat **naqshbandiyadir**. Uning ikkinchi nomi Xojagon yo‘nalishi bo‘lib, Xoja Yusuf al-Hamadoniyning mashhur shogirdi Xoja Abdulxoliq G‘ijduvoni (vaf. 1179 yoki 1220 y.)ga nisbat berilib shunday nomlangan. Keyinchalik bu oqimga **Xoja Bahouddin Naqshband** (1318–1389) murshidlik qilgan va shu davrdan e’tiboran naqshbandiya tariqati butun islom olamiga tarqala boshlagan.

Bahouddin Naqshband hayotining oxirgi yillarini Buxoroda o‘tkazdi. Islom olamida juda katta obro‘-e’tiborga ega bo‘lgan Naqshbandning hayoti manoqiblarga to‘la bo‘lib, bugungacha uning hayoti va tariqatini ifodalovchi juda ko‘plab asarlar bitilgan. Shulardan, Faxruddin Ali ibn Husayn Vo‘iz Koshifiyning “Rashahot ayn al-hayot” risolasi Naqshbandiya tariqati shayxlari haqida keng ma’lumot beradi.

Naqshbandiya ahli sunna e’tiqodiga muvofiq xafiy (maxfiy) zikrga asoslangan. Zohiran ko‘zga tashlanadigan xatti-harakatlardan yiroq suhbat va aloqaga kuchli e’tibor beradi. Ko‘pchilik bilan qilinadigan naqshbandiy zikrga “Xatmi xojagon” deyiladi. Bu zikrda tariqatga kirmaganlar qatnashishlari mumkin emas. Naqshbandiyada tariqatga kirgan darvesh ushbu shartlarga amal qilishi shart: doimo tavbada bo‘lish, sunnatga qat’iy amal qilish, bid’atlardan qochish, hayotiy qulayliklardan voz kechib, taqvoni kuchaytirish, zulm va nohaqlik qilmaslik, qarzdor bo‘lmaslik, birovni norozi qilmaslik, qazo namozlarini ado etish, Allohni har lahzada zikr qilish.

Naqshbandiya tariqati quyidagi to‘rt tamoyil asosiga qurilgan: 1) shariat bilan zohirni poklash; 2) tariqat bilan botinni poklash; 3) haqiqat bilan qurbi ilohiyga erishmoq; 4) ma’rifat bilan Allohga erishmoq.

Naqshbandiya tariqatining eng mashhur shahobchalari: ahroriya, mazhariya, mujaddidiya va xolidiya.

NAZORAT UCHUN SAVOLLAR:

1. Qur'oni Karim nechta sura va oyatlardan iborat?
2. "Hadis" so'zining mazmun-mohiyati nimada?
3. Islomdagi ilk bo'linishlar nimalar bilan bog'liq bo'ldi?
4. Shialik qanday yo'nalish hisoblanadi?
5. Sunniylikda qanday mazhablar mavjud?
6. Tasavvuf ta'limoti haqida nimalarni bilasiz?

TAVSIYA ETILADIGAN ADABIYOTLAR:

1. Жалилов Б. Диншунослик. -Тошкент:2019.
2. Шермухамедова Н.А. Диний фанатизм феномени./Инсон фалсафаси. Тошкент: Ношир, 2016 314-499бетлар.
3. Мирзиёев Ш.М. Буюк келажакимизни мард ва олижаноб халқимиз билан кураимиз Т: Ўзбекистон, 2017 - 484 б.
4. А.Азами. Введение в Хадисоведение. Казань:2011
5. Абу Хомид Ғаззолий Кимей саодат/Икки дуне саодатига элтувчи билим. - Самарканд: Имом Бухорий халқаро маркази,2019
6. Сайид Мухаммад Хотамий. Ислом тафақури тарихи. - Тошкент: Минхож,2003

AXBOROT MANBALARI:

1. www.ziyonet.uz
2. www.philosophy.ru

Mavzu: DINIY MADANIY AN'NALARNING AHAMIYATI

Tayanch soʻz va iboralar: *Diniy madaniyat, aqliy-mantiqiy tafakkur, ibodatxona, iyerarxiya, vassal, ilohiyot, aqida, taxayyul, madrasa, texnogen madaniyat, antroposentrizm, ratsionalizm, utilitar, emperik, texnosentrik, texnodeterministik, ommaviy madaniyat, mafkuraviy immunitet*

1. Milliy madaniyatlarning diniy madaniyat shakllanishidagi roli

Milliy madaniyat – millatning butun bir xalqning tarixini, asrlar davomidagi turmush tarzi, ilimiy, maʼnaviy va moddiy salohiyatini belgilab beruvchi birlamchi hodisadir.

VI-XVI asrlar davri tarix fanida oʻrta asrlar deyilib, qadimgi va anʼanaviy madaniyatlar oʻrtasidagi davrni bildiradi. Bu davr madaniyatida mifologik tafakkur va anʼanalarning kuchli taʼsiri hamda yangi davrning texnogen madaniyatidagi aqliy-mantiqiy tafakkur, ilmning amaliy xususiyatlari seziladi. Arab xalifaligi va Yevropa mamlakatlari oʻrta asrlar madaniyatidagi xususiyatni islom va xristianlik belgilaydi. Oʻrta asrlar madaniyatining shakllanish qiyofasini islom va xristianlik belgilashi bilan birga, ularning oʻzi ham mifologik tushunchalar asosida shakllanib, anʼanaviy madaniyatning koʻplab jihatlarini oʻzlashtirdi, oʻz navbatida oʻrta asrlar madaniyati negizida keyingi davrlar madaniyatining shakllanishi uchun yangi madaniyat kurtaklari va yangicha tafakkur tarzi vujudga keldi.

Diniy madaniyat koʻp mazmunlidir, negaki uning asosida turli xalqlarning madaniyat merosi mavjud. Shuningdek, din oʻsha davrdagi madaniyat va submadaniyatning barcha sohalarini birlashtirib oʻz ichiga qamrab oldi.

Oʻrta asrlar davrida yakka xudolikka asoslangan jahon dinlari – xristianlik va islom Yevropa, Osiyo va Afrikaning koʻp joylarida koʻplab kishilar uchun dunyoqarashning ustivor shakli boʻlib, inson va butun jamiyatning tafakkurini, butun turmush tarzini belgiladi. Diniy aqidalar asosida oʻsha davrning qiyofasi kishilar ongida shakllanib madaniyatning oʻziga xos xususiyatini belgiladi. Koinot va osmon jismlarini dastlabki va boshlangʻich oʻrnini Xudo (Oloh) belgilab, dunyo va insonni yaratuvchisi hamda barcha mavjudot

xudoning (Ollloh irodasining) ijodiy yaratuvchanlik natijasidir deb ta'kidlandi.

Diniy madaniyat umuminsoniy madaniyat taraqqiyotining eng muhim davri hisoblanadi. O'rta asrlar davrida davlatchilik, millatlarning yangi shakllari vujudga kelishi yuz berdi, hozirda muomalada bo'lgan tillar shakllanib, ta'lim va fan tizimi yanada taraqqiy etdi.

Bu davrning muhim yutuqlari qatoriga aholining barcha qatlamlari e'tirof etgan madaniyat qadriyatlarini qo'yish mumkin. Xristian va Islom dinlari boy va kambag'alni, kuchli va ojizni turli irqdagi va turli ijtimoiy guruhlarni bir-biridan ajratmaydi. Barcha e'tiqod qiluvchilar uchun umumiy axloq mezonlari: mo'minlik, tavba, yaxshi va rahm shafqatli bo'lish, gunoh qilmaslik kabilar mavjud. O'rta asrlarda umum e'tirof qilgan ahloqiy me'yorlarning mustahkamlanishi umuminsoniy hulq va axloq mezonlarini ishlab chiqishda katta ahamiyatga ega bo'ldi.

Uyg'onish davri madaniyati - diniy madaniyat taraqqiyotining va yangi texnika madaniyati rivojining ko'prik bog'lovchisidir. Jamiyatdagi shaharliklar orqasida «gumanizm» deb nomlanuvchi yangi g'oya shakllandi. Bu nom inson haqidagi yangi dunyoviy fandan (studia humanitatis) kelib chiqqan bo'lib, ilgari «ilohiyat haqidagi fanni» (studio divinus) asta-sekin siqib chiqardi.

2. O'zbekistonda diniy madaniyatni rivojlanish tarixi va hozirgi davrdagi ahamiyati

Markaziy Osiyo mintaqasida diniy e'tiqod ildizlari qadim-qadimga borib taqalishini qayd etish lozim. O'rta Osiyodagi madaniy yodgorliklar ushbu mintaqaga xalqlari hayotida diniy tasavvurlarning boy va xilma-xil bo'lganligidan dalolat beradi. Bunday rang-barang holatning vujudga kelishiga asrlar davomida mahalliy aholining dehqonchilik va chorvachilik bilan shug'ullanib kelganligi, davr o'zgarishlari, halqlarning ko'chib yurishlari, boshqa xalqlar e'tiqodlarining va mintaqaga uchun yangi bo'lgan diniy tizimlarning kelib tarqalishi sabab bo'ldi.

O'rta Osiyo tarixiy voqealarga g'oyat boy o'lka bo'lishi bilan birga azaldan ilm – fan, madaniyat va ma'naviyatning markazlaridan biri bo'lib kelgan. Bu o'lka dunyoga ma'naviyat va ma'rifatning

barcha sohalarida yuzlab, minglab jahonmushul ulug‘ zotlar, davlat arboblarni tarbiyalab bergan. Umumbashariyat ma’rifatparvarligini yaratishda buyuk ajdodlarimiz bevosita ishtirok etganlar, uning taraqqiyoti va boyishiga ulkan hissa qo‘shganlar. O‘rta Osiyo madaniy merosi jahon madaniyati va ma’rifatining uzviy ajralmas tarkibiy qismidir.

Birinchi prezidentimiz Islom Karimov “Yuksak ma’naviyat – yengilmas kuch” kitobida ta’kidlaganidek: “Bu tabarruk zamindan ne-ne buyuk zotlar, olimu ulamolar, siyosatchi va sarkardalar yetishib chiqqani, umumbashariy sivilizatsiya va madaniyatning uzviy qismiga aylanib ketgan dunyoviy va diniy ilmlarning, ayniqsa, islom dini bilan bog‘liq bilimlarning tarixan eng yuqori bosqichda ko‘tarilishida ona yurtimizda tug‘ilib kamolga yetgan ulug‘ allomalarning xizmatlari beqiyos ekani bizga ulkan g‘urur va iftixor bag‘ishlaydi”¹⁸.

IX –XV asrlarni Yaqin va O‘rta Sharq mamlakatlarida shartli tarzda “Renessans» (uyg‘onish) davri deb ataladi. Ma’naviyat va ma’rifatning g‘oyat gullab-yashnashi bu davr uchun xarakterli bo‘lgan. Bu davrda qomusiy ilm egalari, ajoyib shoirlar, buyuk davlat arboblari yetishib chiqqan. Dunyoviy fanlarning tez sur‘atlarda taraqqiy etishi keng tarjimonlik faoliyatiga ta’sir etadi.

Uyg‘onish davri namoyondalari qarashlari insonning cheksiz imkoniyatlariga, uning irodasiga, aql idrokiga ishonib qarashi bilan ajralib turadi. Sharq va G‘arb uyg‘onishi uchun umumiy xususiyatlar antik davrga murojaat qilish, uni “qayta tirilish”, tabiiy fanlar rivoji, fanda unversallik (qomusiylik)ni gumanizmni targ‘ib etish va boshqalarda namoyon bo‘ladi. Sharq renessansi davri quyidagi umumiy xususiyatlarga ega:

- madaniyat, dunyoviy fanlar va islom aqidashunosligining taraqqiyoti;
- yunon, rum, fors, hind va boshqa madaniyatlar yutuqlariga suyanish;
- astronomiya, matematika, minerologiya, jo‘g‘rofiya, kimyo va boshqa tabiiyfanlar rivoji;
- uslub (metodologiya)da –ratsionalizm, mantiqning ustunligi;
- insoniy do‘stlik, yuksak ahloqiylikning targ‘ibot etilishi;
- falsafaning keng darajada rivoj topishi;

¹⁸ Ислон Каримов “Юксак маънавият –енгилмас куч” Т – “ Маънавият” 2008 -30 бет

- adabiyot, she'riyat, ritorikaning keng miqyosda rivojlanishi;
- bilimdonlikning qomusiy xarakterda ekanligi.

Bu davrga kelib, avvalo O'rta Osiyo, Eron, Iroq va Suriya ilmu fan va madaniyatning yirik o'chog'iga aylandi. Xorazm, Buxoro, Hirotda yirik ilmiy markazlar tashkil topgan edi. Xorazmiy, Forobiy, Ibn Sino, Farg'oniy, Beruniy, Imom al-Buxoriy, Imom Iso at-Termiziy, Hakim at-Termiziy kabi O'rta Osiyolik olimlar va ulamolarning dong'i yetti iqlimga tarqalgan edi.

Beruniy fikricha, kishilar uchun dunyoda turli hollar bor. Bu maqtaluvchi yaxshilik va qoralanuvchi – yomonlikdir. Maqtaluvchi yaxshi hollar bo'lib, ularning tayanchi poklik va to'g'rilik deb ko'rsatadi. Beruniy o'z davrining eng ko'zga ko'ringan ilm fan homiysi edi. U mamlakat ravnaqini fan, ma'rifat rivojida ko'rgan. Ilm fan, ma'rifat sahovatli xizmatni o'tashi deb hisobladi. U shunday yozadi: “Mening butun fikru-yodim, qalbim – bilimlarni targ'ib qilishga qaratilgan, chunki men bilim orttirish lazzatidan bahramand bo'ldim. Buni men o'zim uchun katta baxt deb hisoblayman”. Insonning oliy fazilati boshqalar haqida, ayniqsa, kambag'allar haqida g'amxorlik qilishdani iboratdir. Beruniy doimo xalqlarning do'st, inoq, ittifoq bo'lib yashashi uchun kurashib keldi. U insoniyatga, u yaratgan madaniyatga qirg'in kelturuvchi urushlarni qoraladi. Beruniy madaniy hamkorlik va ilm va ma'rifatning keng tarqalishiga katta e'tibor bergan allomadir.

Jahon madaniyati va ma'rifatiga katta hissa, Sharq va yevropada “Shayx-ur rais” (Olimlar boshlig'i) unvoniga ega bo'lgan alloma Abu Ali ibn Sino (980 - 1037) ning ilmiy merosi biz uchun bebaho xazinadir. U o'z umri davomida 450 dan ortiq asarlar yaratgan. Uning “Tib qonunlari” nomli 5 jildidan iborat kitobi asrlar davomida Sharq va Yevropada meditsina bo'yicha asosiy qo'llanma bo'lib xizmat qilib kelmoqda. Ibn Sino yoshligida zo'r mehnat, izlanish, g'ayrat bilan ilmlarni o'rganishga kirishgan. U bu haqda shunday yozadi: “Uyquga ketgan vaqtimda ham o'ngimdagi masalalarni ko'rardim. Shu holatda ko'p masalalar tushimda menga ayyon bo'lardi... shu zaylda hamma ilmlarni mustahkam egallay oldim. Insonning imkoniyat darajasida egallaydigan darajada bilimni egallab oldim. Aristotelning “Metafizika”sini “qirq bir marta qayta o'qidim”. U menga hatto yod bo'lib ham qoldi. Lekin shunday bo'lishiga qaramay, men uning maqsadlarini tushuna olmasdim”,-deb yozadi u

tarjimai holidi. Ibn Sino bu muammoni Forobiyning Aristotel "Metafizika" siga yozgan sharhini o'qib hal etadi.

Ibn Sino umrining ko'p qismini sarsonlikda o'tkazishga qaramay – matematika, astronomiya, fizika, kimyo, biologiya, farmokologiya, psixologiya, filologiya, falsafa va tabobat sohasida barakali ijod qilgan mutafakkirdir. Uning asarlaridan 100 tachasi bizgacha yetib kelgan, xolos. Ularning qatoriga o'rta asr ilmining barcha muhim sohalarini o'z ichiga olgan, xususan – mantiq, fizika, matematika, metafizikani to'liq qamrab olgan "Kitob ash – shifo", 20 tomndan iborat "Kitob ul – insof", "Donishnoma", "Lisonut – tayr (Qushlar tili)", "Solomon va Ibsol", "Hayy ibn Yaqzon" kabi asarlari kiradi. U o'zining falsafiy – axloqiy asarlarida hukmdorlarni qonunsizliklarga qarshi kurashishga, xalqning talablariga quloq solishga, adolat yuzasidan ish yuritishga chaqiradi. Adolatni inson xatti - harakatining eng yaxshi bezagi deb ko'rsatadi. Uning fikricha, yaxshili donolikda, donolik esa hodisalarni bilish orqali qo'lga kiritiladi. Bilim, ma'rifat inson hayotining ajralmas tomonidir.

Shunday qilib, Ibn Sino O'rta asr Sharq va Yevropa madaniyati va ma'rifati taraqqiyotiga juda katta ta'sir ko'rsatdi.

IX –XII asrlar ma'naviyati va ma'rifati rivojida XI asrning ko'zga ko'ringan shoiri Yusuf Xos Xojib ham katta o'rin tutadi. Yusuf Xos Xojib o'zining yagona dostoni bo'lmish "Qutadg'u bilig" ("Baxtga eltuvchi bilim") bilan mashhurdir. Bu asar 1069 yilda yozilgan bo'lib, uni shoir Qashqar hokimi Sulaymon Arslon Qoraxonga bag'ishlagan. Shu asari uchun unga Xos Xojib, ya'ni buyuk xonning maxsus maslahatchisi unvoni berilgan. Doston qahromonlari – hokim Kuntug'di adolat ramzi, vazir Oyto'ldi baxt ramzi sifatida, vazirning o'g'li O'gdulmish aql ramzi sifatida tasvirlanadi. Mutaffakir inson faqat jamiyatda, boshqa kishilar bilan muloqotda va foydali mehnatda chinakam kamolga yetadi, degan g'oyani ilgari suradi. Insonga foyda keltirmaydigan inson – o'likdir, deb ta'kidlaydi. Jamiyatda mehnat ahli – dehqonlar, chorvadorlar, hunarmandlar hal qiluvchi ro'l o'ynaydi, deb uqtiradi. Shuning uchun, Yusuf Xos Xojib hokimga adolatli bo'lish, o'zboshimchalik va qonunsizlikka yo'l qo'ymaslikni maslahat beradi. Mutafakkir fikricha, odam kimligidan qat'iy nazar inson bo'lishi lozim, chunki dunyoda faqat insoniylikkina abadul-abad qoladi. Shu sababli o'z nomini hamisha yaxshilik bilan eslashni istagan kishi faqat yaxshilik

qilishi lozim. U shunday yozadi: “Kimning odobi yaxshi va axloqi to‘g‘ri bo‘lsa, u kishi maqsadiga yetadi va baxt unga kulib boqadi”, chunki “yaxshi axloq jamiki yaxshiliklarning zaminidir”

Yusuf Xos Xojib shuningdek, insonning tashqi qiyofasi uning ichki ma’naviy dunyosiga mos bo‘lishiga katta ahamiyat beradi. Mutafakkir yolg‘onchi, munofiq kishilar jamiyat uchun zararli, bunday kishilardan uzoq bo‘lish kerak, deydi. Shunday qilib, XI asrda yashab ijod qilgan Yusuf Xos Xojib “Qutadg‘u bilig” asarida ma’rifatparvarlik, yuksak ahloqiylik g‘oyalarini ilgari suradi. Bu asar katta ma’naviy - ma’rifiy va tarbiyaviy ahamiyat ega.

IX - XII asrlar davomida Markaziy Osiyoda ilm, fan va ma’rifat yuqori darajada rivojlangan. Ularning zaminida avlod, ajdodlarimizning yuksak darajadagi ma’naviyatga ega ekanligi turadi. Chunki ma’naviy qashshoq inson hech qachon ilm, fan, ma’rifat va madaniyatni rivojlantira olmaydi. Uning ulkan salohiyatidan bahra ola olmaydi. Buyuk avlod ajdodlarimiz tomonidan amalga oshirilgan ulkan ishlar jahon sivilizatsiyasining yutug‘i sifatida barcha xalqlarga xizmat qilib kelmoqda. Bu o‘z navbatida har bir o‘zbek farzandida g‘urur uyg‘otadi ba bu ma’naviy boyliklarni chuqur o‘zlashtirishga intilishini kuchaytirib boraveradi. Uyg‘onish davrida islom madaniyati o‘zining yuksak taraqqiyotiga erishdi. Islom Arabistonda vujudga kelgan bo‘lsa ham, islom ilm fani Movarounnahrda ravnaq topdi.

Bu diyor allomalari o‘z durdona asarlari bilan o‘rta asrlarda Qur‘on tafsiri, hadisshunoslik, arab filologiyasi, fiqh (islom huquqshunosligi), kalom (islom falsafasi) ilmlarining turli sohalari taraqqiyotida yangi davrni boshlab berdilar. Qur‘onni tafsir qiluvchilarning aksariyati (Imom al - Moturudiy, Imom Abu Lays as - Samarqandiy, Imom az - Zamaxshariy, Imom an - Nasafiy) ushbu diyor vakillari edi. Hadislar to‘plami sunna deb nom olgan bo‘lib, islom dunyosida eng nufuzli deb e’tirof etilgan oltita ishonchli hadislar to‘plami mualliflarining aksariyati O‘rta Osiyolikdir. Ular ichida buyuk muhaddis Imom al - Buxoriyning “Sahihi Buxoriy” to‘plami eng mo‘tabar hisoblanadi. Bu mo‘tabar zot merosining gultoji bo‘lmish eng ishonchli hadislar to‘plami – “Al - jome’ as - sahih” kitobi islom dinida Qur‘oni Karimdan keyingi ikkinchi muqaddas manba bo‘lib, ahli islom e’tiqodiga ko‘ra, u bashariyat tomonidan bitilgan kitoblarning eng ulug‘i hisoblanadi.

Prezidentimiz Sh.M. Mirziyoevning BMT Bosh Assambleyasining 72 – sessiyasidagi ma’ruzasida Markaziy Osiyo uyg‘onish davrining ko‘plab yorqin nomoyondalari, ularning islom va jahon sivilizatsiyasiga qo‘shgan bebaho hissasi haqida so‘z yuritib Imom Buxoriy faoliyatiga alohida urg‘u berdi: “Al -Jomi’ as - Sahih asariga kiritilgan ishonchli hadislarning soni takrorlanadiganlari bilan birga 7275 ta bo‘lib, takrorlanmaydigan holda esa 4000 hadisdan iborat”.

Bu davrda ushbu zaminda islom huquqi – shariat rivoj topgan bo‘lib, bu sohada ham Movarounnahrlik allomalar boy meros qoldirganlar. Ayniqsa Burhoniddin al – Marg‘inoniyning “Al – Hidoya” asari islom olamida mashhur bo‘ldi. “Marg‘inoniyning o‘lmas merosi, xususan, ellik yetti kitobdan iborat “Hidoya” – “To‘g‘ri yo‘l” deb atalgan asari, mana, sakkiz asrdiki, musulmon mamlakatlarida eng nufuzli va mukammal huquqiy manba sifatida e’tirof etib kelinayotgani albatta bejiz emas. Musulmon olamida keng tarqalgan buyuk ta’limot – tasavvuf jamiyat ma’naviy hayotining rivojlanishida muhim ahamiyat kasb etdi. O‘rta Osiyoda Yassaviya, Kubraviya va Naqshbandiya tasavvuf tariqatlari shakllanib, keng tarqaldi. Bahouddin Naqshbandning “Diling Ollohda, qo‘ling mehnatda bo‘lsin” degan hayotbaxsh hikmati islom dinining ma’no mohiyatini yorqin ifodalab beradi.

Ilm-fan va madaniyat, ma’naviyatning eng rivojlangan markazlaridan bo‘lgan Turkistonni zo‘ravonlik yo‘li bilan bosib olgan chor hukumati yerli aholini qaramlik va qullik, siyosiy karaxtlik va ruhiy qashshoqlik holatida ushlab turishni mustamlakachilik siyosatining markaziy masalalaridan biri deb hisobladi. Bosib olingan mamlakatda ilm-fan, ma’naviyat, madaniyat istilochi mamlakatga nisbatan bir necha bor ustun bo‘lsa, unday joylarda mustamlakachilik tartibini saqlab turish oson kechmaydi. Bizning o‘lka esa bosqinchi chor Rossiyasiga nisbatan ma’naviy-ma’rifiy va madaniy taraqqiyot jihatdan ancha ustun turardi. Chor hukumati olimlar maslahatiga amal qilib, bizning o‘lkada qanday qilib bo‘lmasin, o‘zlarining yerli xalqidan ustunliklarini isbotlashga va shu tariqa “uzil-kesil” g‘alabaga erishishga astoydil kirishdilar.

Mamlakatimiz o‘z mustaqilligini qo‘lga kiritgach, erkin fikrlaydigan, o‘z o‘zini anglaydigan, jamiyat maqsad va manfaatlarini tushunib yetadigan, har tomonlama yetuk komil insonni tarbiyalash vazifasi davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishi qilib belgilandi. Uni

amalga oshirish esa, eng avvalo, yoshlarning ichki ruhiy dunyosini, ma'naviyatini boyitish va mustaqil dunyoqarashini shakllantirishni taqazo etadi.

3. Diniy urf - odatlarnig shaxs dunyoqarashi va tafakkuriga ta'siri

Diniy va milliy an'analar xalqlarning tarixiy rivojlanishi jara-yonida shakllanadi va sayqallanadi. Davr talabiga javob bergan an'analar unutilmaydi, avlodlarga meros bo'lib qoladi, xalq hayoti-ning tarkibiy qismiga aylanadi. Har bir el, millat yoki xalq o'z an'analarini rivojlantiradi, asrab-avaylaydi. An'analarda xalq dahosi, turmush tarzi, madaniy kamolot darajasi aks etadi. An'analar yoshlarni tarbiyalash, ularga keksa avlodning tajribalarini o'zlashtirish vositasi hamdir.

Diniy va milliy an'analarni ijtimoiy hayotning quyidagi ma'naviy omillaridan biri sifatida tavsiflash mumkin:

- a) diniy va milliy an'analarning avloddan-avlodga meros bo'lib o'tishi;
- b) milliy an'analar – umuminsoniy an'analarning tarkibiy qismi;
- v) diniy va milliy an'analar millatni birlashtirish, hamjihatligini ta'minlash vositasi;
- g) urf-odat va an'analarga ehtirom ko'rsatish.

Qachonki milliy va diniy an'analar umuminsoniy demokratik qadriyatlar bilan uyg'unlashtirilsa, shundagina jamiyat taraqqiyoti-ning rivojlanishida uning o'rnini alohida ahamiyatga ega bo'ladi. Jamiyat odamlar ongida ma'naviy va axloqiy qadriyatlarni rivojlan-tirmay turib, o'z istiqbolini tasavvur eta olmaydi. Madaniy qadriyatlarimiz, ma'naviy merosimiz ming yillar mobaynida Sharq xalqlari uchun qudratli ma'naviyat manbai bo'lib xizmat qilgan. Uzoq davom etgan qattiq mafkuraviy tazyiqqa qaramay, o'zbek xalqi avloddan-avlodga o'tib kelgan o'z tarixiy, madaniy va ma'naviy qadriyatlarini hamda o'ziga xos an'analarni saqlab qolishga muvaffaq bo'ldi.

Muhimi, dinlar ham xalq hayoti, e'tiqodi va dunyoqarashiga o'z ta'sirini o'tkazmay qolmaydi. Bir dinning biror mintaqada yoyilishi, u yerdagi urf-odatlar ta'sirida milliylik kasb etishini o'rganish o'ziga xos aniq va to'liq ma'lumot olishga yordam beradi. Dunyodagi turli

xalqlar bilan muloqot qilishda, avvalambor, ularning dunyoqarashi, urf-odatlarini, qadriyatlarini bilish katta ahamiyatga ega. Yurtimizda turli xil millatlar va turli din vakillari istiqomat qiladilar. Har bir din vakillarining o'z urf-odat, bayram va marosimlari mavjuddir. Ularga biz hurmat bilan yondoshishimiz zarur.

Diniy va milliy qadriyatlar turli millatlar va xalqlar, ijtimoiy guruhlar manfaatlariga bevosita taalluqli hamda ularning taraqqiyoti va istiqboli uchun xizmat qiladigan ma'naviy, ijtimoiy, axloqiy, huquqiy, falsafiy boyliklarning umumlashgan holatdagi ifodasidir.

Diniy qadriyatlarning vujudga kelishida ma'lum bir dinning paydo bo'lishi, uning hududi, tarixi, madaniyati, muqaddas manbalari, ta'limotlari, urf-odat va an'analarining o'rni benihoya muhimdir. Diniy qadriyatlar ushbu din vakillarining tabiiy ehtiyoj va talablarini qondiradi va jamiyatda o'ziga xos o'rinni egallaydi. Diniy qadriyatlar:

muayyan dinning muqaddas sanalmish makon-manzil, ashyolariga e'tibor berish;

ushbu din ta'limoti mazmunini chuqur anglash;

din belgilagan qonun-qoidalarga rioya qilish;

o'z xatti-harakatlarini din belgilagan me'yorlar asosida olib borish;

poklik va halollik bilan hayot kechirish;

eng yuksak orzu, niyat, g'oya, maqsad va qiziqishlarini din qonun-qoidalaridan chetga og'ishmay amalga oshirish kabilarda namoyon bo'ladi.

Diniy qadriyatlarning o'rni va ahamiyati beqiyosdir. Chunki u insonlarga axloqiy poklik, ezgulik, go'zallik, poklik, haqiqat, erkinlik, adolat, do'stlik, muhabbat, halollik, mehnatsevarlik, vatanparvarlik kabi yuksak fazilatlarni targ'ib etadi. Diniy qadriyatlar haqida fikr yuritar ekanmiz, uni milliy qadriyatlardan ajratib o'rganish yoki tahlil qilish qiyin. Chunki jamiyat hayotida asrlar davomida milliy va diniy qadriyatlar bir-biri bilan qo'shib, uyg'unlikda umuminsoniy qadriyatga aylangan. Mustaqillik yillarida ajdodlarimiz hayot yo'llari va ilmiy merosini o'rganish borasida qator xayrli ishlar amalga oshirilmoqda. Muhimi, ushbu ma'naviy-ma'rifiy tadbirlar jamiyatning barcha qatlamlarini o'ziga jalb etib, xalqaro miqyosda nishonlanib kelmoqda.

Mustaqillikning dastlabki yillaridan boshlab O‘zbekiston o‘zini dunyoviy davlat deya e‘lon qildi va Konstitutsiya orqali buni mustahkamladi. Dunyoviylik tushunchasi zamirida diniy tashkilotlarni siyosiy tashkilotlardan ajratish va diniylikni barcha uchun asos qilib olmaslik tamoyili mujassamdir. Shu bilan birga, davlat dindorlarning haq-huquqlarini kafolatlash majburiyatini ham o‘z zimmasiga oladi. Asosiy Qonunimizning 31-moddasiga ko‘ra, “Hamma uchun vijdon erkinligi kafolatlanadi. Har bir inson xohlagan dinga e‘tiqod qilish yoki hech qaysi dinga e‘tiqod qilmaslik huquqiga ega. Diniy qarashlarni majburan singdirishga yo‘l qo‘yilmaydi”.

Mamlakatimizda mazkur konstitutsiyaviy norma negizida «Vijdon erkinligi va diniy tashkilotlar to‘g‘risida»gi Qonun qabul qilingan. O‘zbekiston Konstitutsiyasi va milliy qonunchilikda kafolatlangan vijdon va e‘tiqod erkinligi barcha fuqarolarning diniy ehtiyojlarini qondirish uchun zarur sharoitlarni yaratdi. O‘zbekistonda davlat siyosatining eng muhim yo‘nalishlaridan biri – bag‘rikenglik va insonparvarlik madaniyatini rivojlantirish, millatlararo va fuqaroviy o‘zaro ahillikni mustahkamlash, yosh avlodni Vatanga muhabbat va sadoqat ruhida tarbiyalashdir. Ma’lumki, O‘zbekiston zamini islom ilm-fani va madaniyatining qadimiy beshiklaridan biri hisoblanadi. Xalqimizning boy tarixiy, ilmiy, ma’naviy merosini har tomonlama o‘rganish, jahon afkor ommasiga keng tanishtirish, eng muhimi, islom dinining asl insonparvarlik mohiyatini chuqur ochib berish maqsadida keyingi davrda O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoev bir qator tashabbuslarni ilgari surdi. Ushbu tashabbuslarning zamirida “Jaholatga qarshi – ma’rifat” shiori o‘z mujassamini topgan.

Davlat rahbari tashabbusi bilan ishlab chiqilgan va 2017 yil 7 fevralda tasdiqlangan «2017–2021 yillarda O‘zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo‘nalishi bo‘yicha Harakatlar strategiyasi»doirasida mamlakatimiz hayotining barcha sohalarida, jumladan din va e‘tiqod erkinligini ta’minlash borasida samarador islohotlar izchil amalga oshirilmoqda.

Birinchiidan, dindorlarning muqaddas qadamjolarni ziyorat qilishi borasida ularga zarur shart-sharoitlar yaratishga yo‘naltirilgan ishlar natijadorligi oshdi. Xususan, 1991 yilda 350 kishi Haj ziyoratini amalga oshirgan bo‘lsa, 2018 yilda ularning soni 7 ming

350 nafarga etib, dastlabki ko‘rsatkichdan 21 barobarga ortdi. Umra safari bilan bog‘liq barcha tashkiliy cheklovlar olib tashlandi.

Ikkinchidan, mamlakatimiz hududida yashovchi nasroniy va yahudiylar o‘zlari uchun muqaddas bo‘lgan qadamjolarini ziyorat qilishlari borasida ham bir qator qulayliklar yaratildi. O‘tgan davr mobaynida ikki mingdan ortiq dindorlar Rossiya, Gretsiya va Isroil davlatlarida joylashgan shunday ziyorat maskanlariga safar uyushtirishdi.

Uchinchidan, O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Din ishlari bo‘yicha qo‘mitaning Konfessiyalar ishlari bo‘yicha kengashi a‘zolari soni 9 dan 17 nafarga kengaytirilib, mamlakatimizda ro‘yxatdan o‘tgan barcha konfessiya vakillarini qamrab oldi. Xususan, Konfessiyalar ishlari bo‘yicha kengashining yangi a‘zolari sifatida, kam sonli bo‘lishiga qaramay, “O‘zbekiston Injil jamiyati”, “Yettinchi kun nasroniy adventistlar”, “Krishnani anglash”, “Iyegova shohidlari” kabi tashkilot vakillari qayd etildi. Mazkur Kengashning asosiy vazifasi diniy-ijtimoiy masalalar borasida fikr almashish va zarur tavsiyalarni Din ishlari bo‘yicha qo‘mitaga taqdim etishdan iborat. Bu esa mamlakatimizda istiqomat qilayotgan barcha din vakillari mulohazalari hukumatning e‘tibor markazidaligidan dalolat beradi.

To‘rtinchidan, jamiyatda ekstremistik g‘oyalarning ta‘sirini kamaytirish maqsadida davlat va nodavlat tashkilotlar hamkorligida turli profilaktik tadbirlar o‘tkazilmoqda. Birgina 2018 yilning o‘zida 40 mingga yaqin tadbir tashkil etilib, unda 2,5 milliondan ortiq aholi qamrab olindi.

Beshinchidan, keyingi ikki-uch yil oralig‘ida diniy ekstremistik guruhlarga aloqasi bor, deb nazoratga olingan 20 mingdan ziyod fuqaro “maxsus hisoblar”dan chiqarildi. Mazkur shaxslarning jinoyat yo‘liga qayta kirmasligi, sog‘lom hayot kechirishi masalalariga va ularning ijtimoiy moslashuviga katta e‘tibor qaratilmoqda.

Oltinchidan, mamlakatda 2017 yilning o‘zida Imom Termiziy va Imom Buxoriy xalqaro ilmiy-tadqiqot markazlari, Islom sivilizatsiyasi markazi va O‘zbekiston xalqaro islom akademiyasi tashkil etildi. Ettinchidan, davlat rahbarining 2017 yil 15 iyun kuni Toshkent shahrida bo‘lib o‘tgan «Ijtimoiy barqarorlikni ta‘minlash, muqaddas dinimizning sofligini asrash – davr talabi» mavzusidagi anjumanda bildirgan takliflariga ko‘ra viloyatlarda kalom, hadis, fiqh, aqida va

tasavvuf ilmlarini o'rganishga ixtisoslashtirilgan 5 ta ilmiy maktab ochildi. Ushbu ma'rifat markazlari endilikda boy ilmiy-tarixiy merosimizni o'rganish va targ'ib qilishga xizmat qilmoqda. Shu yo'l orqali aholining diniy radikallashtiruvining oldi olinib, o'zaro hamjihatlik muhitini qaror toptirish ko'zda tutilgan. Xususan, 2017 yil 8 noyabrda Samarqand viloyatida Kalom ilmi maktabi, 10 noyabr kuni Qashqadaryo viloyatida Aqida ilmi maktabi va Buxorodagi Mir Arab oliy madrasasi huzurida Bahouddin Naqshband Tasavvuf ilmi maktabi hamda 13 noyabr kuni Farg'ona viloyatida Islom huquqi maktabi, 2018 yil 16 aprelda Samarqand viloyatida Hadis ilmi maktabi ish boshladi. Bu ilmiy maktablarning faoliyatidan ko'zlangan asosiy maqsad islom dinini chuqur o'rganish va uning ma'rifatparvar g'oyalarini keng jamoatchilikka, shu jumladan, oddiy fuqarolarga sodda tilda etkazishdir.

NAZORAT UCHUN SAVOLLAR:

1. Milliy madaniyat deganda nimani tushunasiz?
2. Milliy madaniyatlarning diniy madaniyatga ta'siri qanday?
3. O'zbekistonda diniy madaniyatni rivojlanish tarixi haqida so'zlab bering.
4. Yurtimizda yashab otgan ulomolarning diniy madaniyat rivojiga qo'shgan hissalar haqida nimalarni bilasiz?
5. O'zbekistonda diniy madaniyatni rivojlanishiga oid qanday ishlar amalga oshirilmoqda?

TAVSIYA ETILADIGAN ADABIYOTLAR:

1. Жалилов Б. Диншунослик. -Тошкент:2019.
2. Шермухамедова Н.А. Диний фанатизм феномени./Инсон фалсафаси. Тошкент: Ношир, 2016 314-499бетлар.
3. Мирзиёев Ш.М. Буюк келажакимизни мард ва олижаноб халқимиз билан қураимиз Т: Ўзбекистон, 2017 - 484 б.
4. А.Азми. Введение в Хадисоведение. Казань:2011
5. Абу Хомид Ғаззолий Кимёи саодат/Икки дуне саодатига элтувчи билим. - Самарқанд: Имом Бухорий халқаро маркази,2019
6. Сайид Мухаммад Хотамий. Ислом тафаккури тарихи. - Тошкент: Минхож, 2003

Mavzu: DINIY FANATIZM VA DINDORLIK

Tayanchsoʻzvaiboralar: *Diniy mutaassiblik, fanatizm, ekstremizm, aqidaparastlik, fundamentalism, terrorizm, xalqaro terrorizm, diniy ekstremizm, virtual olam, tahdidlar, internet muammosi, kibermakon, global tarmoq*

1. Diniy fanatizmning asoslari va manbalari

Fanatizm soʻzining keng maʼnosi kimgadir yoki biror narsaga rioya qilish va haddan tashqari narsaga sajda qilish, shuningdek, boshqa eʼtiqod va qadriyatlarni inkor etishdir. **Mutaassiblik** (fanatizm – fransuzcha «ibodat») uning keng tarqalgan koʻrinishlaridan biridir.

Mutaassiblik keng maʼnoda muayyan gʻoyalarning toʻgʻri ekaniga qattiq ishonish, ularga mukkasidan berilganlikni, “oʻzgalar” va “oʻzgacha” qarash va gʻoyalarga murosasiz munosabatni ifodalovchi qarashlar va xatti-harakatlarni anglatadi. Uning xususiy koʻrinishlaridan biri boʻlgan diniy mutaassiblik esa oʻz aqidasi shak-shubhasiz toʻgʻriligiga ishonib, boshqa firqa va mazhablarni butunlay rad etgan holda ularni tan olmaslikni bildiradi.

Ayni paytda, dindagi muayyan qoidalarni, oʻrinli yoki oʻrinsizligidan qatʼi nazar, koʻr-koʻrona qoʻllash va mutlaqlashtirishga intilish, oʻz gʻoyalarini targʻib etish va unda ifodalangan maqsadlarga erishishda tushuntirish va ishontirishdan koʻra murosasizlik, kuch ishlatish va zoʻravonlikka tayanish ham unga xos xususiyatlardan hisoblanadi. Mutaassiblik barcha davrlarda turli din, mazhab va yoʻnalishlar orasida keskinlik, nizo va toʻqnashuvlar kelib chiqishiga sababchi boʻlgan.

“Sof islomdan chekingan” davlat rahbarlarini jismonan yoʻq qilish va islomda “shirk” (butparastlik)ka barham berishga daʼvo qilish islomni oʻziga bayroq qilib olgan mutaassib guruhlariga xos yana bir umumiy xususiyat hisoblanadi. Shu bilan birga, aziz avliyolar xotiralariga hurmat, qabrlari joylashgan hududlarni obod qilish va ozoda saqlashni ham butparastlik, deb hisoblash bunday guruhlarini birlashtirib turuvchi gʻoyalar sirasiga kiradi.

Bugungi kunda islom bayrogʻi ostida faoliyat olib borayotgan, mutaassib guruhlarining aksariyati kuch ishlatish usullarini qoʻllagan

holda qonuniy hokimiyatga qarshi kurash olib bormoqdalar. Diniy ta'limni tashkil etish, turli jamoat tashkilotlari, maktab, universitetlar faoliyatida ishtirok etish, turli ijtimoiy loyihalarni amalga oshirish, ommaviy axborot vositalari orqali targ'ibot-tashviqot ishlarini olib borish va shu yo'l bilan hokimiyatga erishishga harakat qilishni da'vo qilayotgan guruhlar ham oxir-oqibatda jangarilarni tayyorlaydigan inkubatorga aylanib qolayotgani mutaassiblikning zo'ravonlikka asoslanganini anglashga yordam beradi.

Mutaassiblik insonning ilmsizligi va johilligining hosilasi, uning o'ziga xos shaklidir. Ongi zaharlangan va mutaassibga aylangan kishilar o'zlari qilayotgan ishlarni to'g'ri deb hisoblagan holda, har qanday nomaqbul ishlardan ham bosh tortmaydilar. Vaholanki, ularni bu yo'lga boshlagan "rahnamolarning" asl maqsadi mohiyatan g'ayriinsoniy xarakterga ega.

Har qanday jamiyat uchun, qanday shaklda chiqishidan qat'i nazar, mutaassiblikning tahdidi aqidaparastlikka asoslangan g'oyalarni yoyish orqali davlatga, uning rahbarlariga bo'lgan ishonchni yo'qqa chiqarishga urinishda namoyon bo'lishini alohida qayd etish lozim. Bunda diniy asosda qarama-qarshilikni va uning oqibati sifatida ijtimoiy parokandalikni yuzaga keltirish g'araz maqsadlarga erishishning asosiy sharti deb qaraladi.

Inson huquq va erkinliklari oliy qadriyat hisoblangan bugungi kunda kishilarning vijdon erkinligi bilan bog'liq huquqlari buzilayotgani haqida ayyuhannos solish orqali konkret mamlakatlarning xalqaro obro'siga putur etkazishga urinish ham mutaassib guruhlar strategiyasining tarkibiy qismi hisoblanadi.

Diniy mutaassiblik davlatlararo munosabatlarda chigalliklar, o'zaro tushunmovchiliklarni keltirib chiqarishga zamin yaratishi bilan ham xavflidir. Ko'p konfessiyalilik sharoitida aqidaparastlik g'oyalari rivoji va unga asoslangan harakatlarning kuchayishi sivilizatsiyalararo qarama-qarshilikni kuchaytirishga yo'l ochishi mumkinligini ham alohida qayd etish lozim.

Globalashuv sharoitida, xalqaro aloqalar tobora erkinlashayotgan bir paytda mutaassib guruhlar o'z harakatlarini butun dunyo bo'ylab yoyishga intilmoqdalar. Keyingi vaqtlarda ro'y berayotgan terrorchilik harakatlari bu hodisaning nafaqat insoniyatning bugungi kuni, balki istiqboli uchun ham real tahdidga aylanganini ko'rsatadi.

2. Diniy ekstremizm va fundamentalizm

Diniy ekstremizm – muayyan diniy konfessiya va tashkilotlardagi ashaddiy mutaassib, fanatik unsurlarning faoliyati mafkurasi. Fanatizm o‘z aqidasiining shak-shubhasiz to‘g‘riligiga ishonib, boshqa firqa va mazhablarni butunlay rad etgan holda ularni tan olmaslik, balki ularni diniy asoslarni buzishda ayblab, ularga qarshi urush ochishga chaqiradigan omillardandir. Diniy fanatizm diniy ekstremizm va terrorizmga zamin tayyorlaydi.

Fundamentalizm – ma‘lum din vujudga kelgan ilk davriga qaytish va bu yo‘l bilan zamonaning barcha muammolarini hal qilish mumkin degan fikrni ilgari suruvchilarning yo‘nalishi. Diniy fundamentalizm – aqidaning o‘zgarmasligini himoya qiladigan, *vahy* va *mo‘jizalarning* muqaddas kitoblardagi bayonining harfiy talqini tarafdori, ularning har qanday majoziy talqiniga murossasiz, so‘zma-so‘z talqinga asoslangan e‘tiqodni aqlga tayangan mantiqiy dalillardan ustun qo‘yadigan, muayyan diniy e‘tiqod shakllanishining boshlang‘ich davrida belgilangan barcha yo‘l-yo‘riqlarni qat‘iy va og‘ishmay bajarilishini talab qiladigan diniy oqimlarni ifodalashda qo‘llaniladigan istilohdir.

Fundamentalizm iborasi ilk bor Birinchi jahon urushi arafasida vujudga kelgan protestantizmdagi ortodoksal oqimlarni ifodalash uchun ishlatilgan. Bu oqim 1910 yildan keyin shu nom bilan atala boshlagan. Fundamentalistlar xristianlikning an‘anaviy aqidalariga, ayniqsa, Bibliyaning mutlaq mukammalligiga ishonishni mustahkamlashni, uni so‘zma-so‘z sharhlashga qat‘iy rioya qilishni talab qildilar. Bu oqim keyinchalik Amerikada keng tarqalib, 1919 yili Filadelfiyada Jahon xristian fundamentalistlari assotsiatsiyasiga asos solindi.

Asrimizning 70-yillaridan boshlab esa bu so‘z islomga nisbatan qo‘llanila boshlandi. Islom fundamentalizmi zamonaviy islomdagi uch yo‘nalishdan biridir (qolgan ikkitasi – traditsionalizm va modernizm). Islom fundamentalizmining asosiy g‘oyasi – “sof islom” prinsiplariga qaytish, maqsadi “islomiy taraqqiyot” yo‘lini joriy etishdir.

XX asrning 80-90-yillarida butun dunyoda diniy omilning faollashuvi sobiq sovetlardan keyingi makonda ham o‘z aksini topdi. Bu davr jamiyat taraqqiyotida, bir jihatdan, diniy e‘tiqodning

ijtimoiy-madaniy hayotdagi tabiiy mavqei tiklanayotgan, ikkinchi tomondan, mazkur asosda ayrim mafkuraviy ziddiyatlar tugʻilishi vaqti boʻldi.

Asosiy Qonunimizda yana shu narsa qatʻiy qilib belgilab qoʻyilganki, konstitutsiyaviy tuzumni zoʻrluk bilan oʻzgartirishni maqsad qilib qoʻyuvchi, Respublikaning suvereniteti, yaxlitligi va xavfsizligiga, fuqarolarning konstitutsiyaviy huquq va erkinliklariga qarshi chiquvchi, urushni, ijtimoiy, milliy, irqiy va diniy adovatni targʻib qiluvchi, xalqning sogʻligʻi va maʼnaviyatiga tajovuz qiluvchi, shuningdek, harbiylashtirilgan birlashmalarning, milliy va diniy ruhdagi siyosiy partiyalarning hamda jamoat birlashmalarining tuzilishi va faoliyati taqiqlanadi (57-modda).

Oʻrta Osiyodagi respublikalar oʻz mustaqilligiga erishishi va uning mustahkamlanishi davrida «islom omili», «islom uygʻonishi», «qayta islomlashish», «islom fenomeni» kabi iboralar tobora koʻproq ishlatilib, bu hol ularning beqiyos faollashuvini oʻzida aks ettirdi. Bunga sabab sobiq sovet davlatining mafkuraviy tasavvurlari va qadriyatlarining emirilib, muayyan vaqt davomida hosil boʻlgan maʼnaviy boʻshliqni toʻldirish ehtiyoji boʻldi. Kommunistik mafkuraning maʼnaviy jihatdan qashshoq boʻlib, oʻziga xos mutaassibli va muayyan millatlar manfaatlariga qarshi qaratilganligi shoʻro hokimiyatidan keyin bu hududda diniy fundamentalizm uchun qulay sharoit tugʻdirdi.

Sobiq Ittifoqdagi hukmron partiyaning namoyandalari diniy jamoalarni xalqlarning aql-idrokini egallash uchun kurashda oʻzlarining raqibi deb hisoblashi dinning chekinishi va hatto uning muayyan maʼnodagi muxolif kuchga aylanishiga olib keldi. Dinning doimiy taʼqib ostida boʻlib kelgani, islom dini eng salohiyatli ulamolarning qatagʻon qilinishi, minglab masjid va madrasalarning buzib tashlanishi diniy taassubni yoʻqotishga emas, balki uning ildizlarini oziqlantiruvchi xatarli omillarning kuchayishiga olib keldi. Millatlar orasida oʻzlikni anglash tuygʻusi, etnik jihatdan nasl-nasabini izlashga intilish kuchaydi.

Oʻzbekistonga nisbatan islom fundamentalizmining tahdidi aqidaparastlikni yoyish, bu yoʻl bilan musulmonlarning islohotchi davlatga ishonchini yoʻqotishga urinishda oʻzini namoyon etmoqda. Bunday guruhlar mustahkamlanib borayotgan umummilliy birdamlik va hamjihatlik, millatlar va fuqarolararo totuvlikka rahna solishga

harakat qilmoqdalar. Demokratiya va dunyoviy davlat tushunchalarini, e'tiqod erkinligiga asoslangan ko'p konfessiyali dunyoviy jamiyatni obro'sizlantirishga yo'naltirilgan sa'y-harakatlarni amalga oshirmoqdalar.

Binobarin din odamlarda ishonch hissini mustahkamlagan. Ularni poklab, yuksaltirgan. Hayot sinovlari, muammo va qiyinchiliklarni engib o'tishlarida kuch bag'ishlagan. Umuminsoniy va ma'naviy qadriyatlarni saqlab qolish hamda avloddan avlodga etkazishga yordamga kelgan. Dinning yuksak rolini e'tirof etish bilan birga diniy dunyoqarash tafakkurning, insonning o'zini o'rab turgan dunyoga o'zi kabi odamlarga munosabatining yagona usuli bo'lmaganligini ham ta'kidlash mumkin. Dunyoviy fikr, dunyoviy turmush tarzi ham u bilan yonma-yon, u bilan teng yashash huquqiga ega bo'lgan holda rivojlanib kelgan».

Keyingi yillarda yurtimizda milliy va diniy qadriyatlarning tiklanishiga katta e'tibor berilib, bu narsa hukumatimizning ustuvor siyosatiga aylandi. Ko'plab diniy bayramlarga ommaviy tus berildi, televideniye va matbuot tomonidan diniy masalalar tez-tez yoritila boshlandi. Fuqarolar o'rtasida diniy ilm va an'analarga qiziqish kuchaydi. Bundan foydalanib, ba'zi g'arazli shaxslar ma'lum manfaatlar evaziga chet eldan yurtimizga suqulib kirmoqchi bo'lgan ekstremistik oqimlar «da'vatchi»lariga aylandilar. Ular xorijliklar tomonidan istaganlaricha mablag' va diniy adabiyotlar bilan ta'minlandilar. Bu harakatlar tezda o'z oqibatini ko'rsatdi. «Vahhobiylik», «Hizbut tahrir» kabi guruhlarining Vatanimizning turli joylarida uyushtirgan fitna-fasod harakatlari shundan darak beradi.

3. Terrorizm tushunchasi, shakllari, sabablari va unga qarshi kurash mexanizmlari

Terrorizm (lotin: «qo'rqitish», «vahimaga solish») – aholining keng qatlamlarida vahima va qo'rquv uyg'otish, jamiyatda beqarorlik keltirib chiqarish orqali davlat hokimiyatini egallash maqsadiga qaratilgan jinoiy faoliyatdir. Musulmon mamlakatlarida terrorchi uyushmalar ommaviy bo'la olmagan uchun aholining keng qatlamlari nomidan harakat qilish taassurotini uyg'otish maqsadida

diniy shiorlardan niqob sifatida foydalanadilar. Hozirgi davrda u global miqyos kasb etib, xalqaro terrorizm shaklini oldi.

Xalqaro terrorizm tushunchasi davlatlar, xalqaro tashkilotlar, siyosiy partiya va harakatlarni beqarorlashtirishga qaratilgan siyosiy qo'poruvchilik faoliyatini ifodalaydi. U og'ir jinoyatlardan bo'lib, uzoq davom etgan jarayonlarning hosilasi hisoblanadi. Xalqaro terrorizm fenomeni ayniqsa, XX asr boshlarida avj ola boshladi, ya'ni xalqaro terrorizmga qarshi kurashda davlatlararo hamkorlikning yo'lga qo'yilishi o'tgan asrning 30-yillaridan boshlangan. Masalan, 1934-yilda Madridda bo'lib o'tgan jinoyatchilikka oid qonunlarni unifikatsiyalashtirish muammolariga bag'ishlangan konferensiyada terrorizmning «Aholini dahshatga solish va har qanday ijtimoiy tashkillashuvni yo'q qilish maqsadida biror-bir vositani qo'llash» degan ma'nodagi ta'rifi qabul qilinishiga erishilgan. 1937-yilda 20 dan ortiq davlat terrorizmning oldini olish va bunday harakatlar uchun jazolash haqidagi Konvensiyani imzoladi. Bugungi kunda terrorchilik uslublari ancha kengayganini ta'kidlash zarur. 1970-yillarda biror shaxs yoki siyosiy arbobga qarshi uyushtirilgan terror amaliyoti ko'proq uchragan bo'lsa, hozirda jamoat joylarida, samolyot, avtobus va poyezdlarda portlashlarni sodir etish orqali ko'plab tasodifiy kishilarning qurbon bo'lishiga olib keladigan qo'poruvchilikni amalga oshirishga e'tibor berilmoqda. Ekspertlarning fikricha, bunday harakatlar birinchi navbatda jabrlanganlardan ko'ra, uning guvohlariga qaratilgan bo'ladi. Muayyan mamlakat hududida sodir etilgan terrorchilik xurujida yuqorida qayd etilgan u yoki bu belgilarning bo'lishi, unga xalqaro maqom berilishi va shundan kelib chiqib, unga mos choralar ko'rilishiga olib keladi.

Xalqaro terrorizm tushunchasi davlatlar, xalqaro tashkilotlar, siyosiy partiya va harakatlarni beqarorlashtirishga qaratilgan siyosiy qo'poruvchilik faoliyatini ifodalaydi. U alohida siyosiy arboblarni o'ldirish yoki ularga qasd qilish orqali xalqaro ijtimoiy-siyosiy aks-sado beradigan buzg'unchi siyosiy harakatlarni ifodalash uchun ham ishlatiladi. Terrorchilik harakatlarining:

- xalqaro huquq himoyasidagi ob'ekt yoki sub'ektlarga qarshi qaratilgani;
- davlatlar chegaralarini buzish orqali amalga oshirilishi;

- a'zolari ikki yoki undan ortiq davlat fuqarolari, shu jumladan, yollanma shaxslar bo'lgan ekstremistik guruhlar tomonidan sodir etilishi;

- ekstremistik guruhlar tarkibida qo'poruvchilik harakatlari bo'yicha xorijlik yo'riqchilarning qatnashishi;

- ekstremistik guruh a'zolarining boshqa davlatlar hududida tashkil etilgan maxsus lagerlarda tayyorgarlik ko'rish;

- tayyorgarlik ko'rish va qo'poruvchilikni sodir etishda xorijiy davlatlar va ekstremistik uyushmalar yordamidan, xalqaro tus olgan noqonuniy qurol-yarog' savdosi va narkobiznesdan keladigan moliyaviy manbalardan foydalanilishi, uning xalqaro terrorchilik xuruji ekanini ko'rsatuvchi asosiy belgilardan hisoblanadi. Muayyan mamlakat hududida sodir etilgan terrorchilik xurujida qayd etilgan u yoki bu belgilarning bo'lishi, unga xalqaro maqom berilishi va shundan kelib chiqib, unga mos choralar ko'rilishiga olib keladi.

Qayd etish lozimki, terror OAV tarqatayotgan ma'lumotlardan keng foydalanadi. Bunday ma'lumotlar terrorning hukumatni va jamiyatni o'zi istaganini qildirishida foydalanadigan eng asosiy omilidir. Bu kabi ma'lumotlar terrorizmga o'zi tanlagan odamlarini istagan o'rinlarga qo'yishga ko'plab imkoniyatlar yaratib beradi. Terrorchilar sodir etadigan har bir akt, terrorning umumiy faoliyatidagi har bir kichik to'qnashuv ham ular ko'rsatgan sabablariga e'tiborni tortish uchundir. Hech qanday demokratiya terror bilan murosasiz qila olmaydi. Boisi terrorizm demokratiyaning har qanday zulmini, o'z vaqtida, muhokama qilish, tinch va murosaga tayangan holda to'g'rilash mumkin degan qarashlarini mutlaqo inkor etadi. Qotillik va vayronagarchiliklar orqali terroristlar oshkora qo'rqitadilar va oxir oqibat o'z maqsadlariga erishadilar, chunki bunday ma'lumotlar e'lon qilinadi.

An'anaviy terrorchilarning maqsadlaridan shuni anglash mumkinki, tig'iz paytlardagi yangiliklarni tez-tez qo'yilishi orqali ular rejalashtirgan maqsadlariga erishganlar. Masalan, 1975-yildan ilgari Niderlandiyadagi poyezdni garovga olishganidagi holatni keltirish mumkin. Qisman, vahimachilar va minimalistlar o'rtasidagi uzoq davom etgan tafovut fanning jismoniy va ijtimoiy sohalariga o'z ta'sirini ko'rsatdi. Sobiqlarga eng yomon choralar mavjud edi, chunki ular kimyoviy va biologik agentlardan hamda ularning zaharligini oshiruvchi texnik talablardan xabardor edilar; kelgusida qanday

hodisa ro'y berishi ularni tashvishga solardi. Ammo, tarixchilar va siyosatshunoslar bu jarayonga skeptik yondashib, «qurolning salohiyati va uni ishlatish qobiliyati o'rtasida doim katta bo'shliq bo'lgan», deyishadi. Tarixchi va siyosatshunoslarning xavotiri «nima yuz berishi mumkin» kabi faraziy savollar emas balki «o'tmish asosida kelajak qanday kutilishi mumkin» kabi savol tashvishga solardi. Qayg'uli bashoratlar optimistiklarga qaraganda ancha ehtiyotkoridir, chunki, agar qayg'uli bashoratlar ushalmasa, ular hali ham aqlli fikrni bildiradi, ammo tahdidni to'g'ri baholay ololmay xato qilishgan paytida ular mas'uliyatsiz ko'rinadilar. Shunga qaramay, o'rta ohangda kelib chiqqan bu kabi «ehtiyotkorlik» o'z xavfiga ega, chunki resurslar cheklangan va ular deyarli cheksiz hisoblangan zaifliklarga qaratilib yanada samarali tarqatilishi mumkin. Bundan tashqari, tarixdan, zaifliklarga qaraganda tahdidlarga ko'proq e'tibor berish maqsadga muvofiq bo'lgan.

Terrorchilar, azaldan ommaviy qirg'in qurollaridan (OQQ) foydalanishmagan, chunki bu kabi qurollar mantiqiy ushlab turishga legal darajada effektiv bo'lgan. Agarda, noan'anaviy terrorchilar guruhi shu kabi qurollar bilan ta'minlanganida ham, ularni ta'minlagan davlat ham ishonchsiz terrorchilar tomonidan yoki qasos sifatida boshqa davlatlar tomonidan katta xavf ostida bo'lar edi. Bundan tashqari, yuqorida ta'kidlanganidek, ommaviy qurbonlar, siyosiy taraf va xususan, cheklangan maqsadga ega bo'lgan an'anaviy terrorchilar tomonidan kuzatilmagan. Siyosatchilar, kerakli chegaralarni yuklaydi, xattoki bu terrorizmga aloqador bo'lsa ham, chunki an'anaviy cheklovlar ham mavjud ekanini unutmaslik lozim. Oddiy terrorchilar begunohlarni o'ldiradi, ammo OQQ bilan ta'minlangan terrorchilar haddan ziyod ko'p odamlarni hech bir sababsiz qirib yuboradi. Bundan tashqari, OQQ undan foydalanayotgan paytda ham xavfli, ham qimmatdir, shuning uchun ko'pchilik terrorchilar qurol va portlovchi qurollar kabi oddiy, arzon va ishonchli qurollarni afzal ko'rishadi.

Qarshi kurash strategiyasi. Zamonaviy ekstremizm va terrorizmga qarshi kurash davlatlarning doimiy e'tiborini, uning oldini olish va bartaraf etishga qaratilgan ko'p qirrali siyosatni amalga oshirishda sabrlilik va sobitlikni talab etadi. Shakllanib, keng tarmoq otgan terrorizmga qarshi kurashda kuch ishlatmagan davlatlar zaiflashib, o'z xalqi va mamlakati osoyishtaligi va barqaror

rivojlanishini xavf ostida qoldiradi. Ekstremizm va terrorizm bir-biri bilan bog‘liq bo‘lgan yagona jarayonning birin-ketin rivojlanadigan bosqichlaridir. Shunday ekan, terrorizm global miqyosga chiqqan hozirgi sharoitda, davlat unga qarshi kurashda ichki va tashqi omillarning ta’sirini hisobga olgan holda, muvozanatlashtirilgan strategiyani ishlab chiqishi kerak. Shu nuqtayi nazardan qaraganda, O‘zbekiston Respublikasi o‘z taraqqiyotining o‘ziga xos jihatlarini, haligacha terrorizm, narkobiznes, noqonuniy qurol-yarog‘ savdosi kabi qator tahdidlar mavjud bo‘lgan Markaziy Osiyodagi kuchlar nisbatini hisobga olib, ishlab chiqqan ichki va tashqi siyosati alohida ahamiyatga molikdir.

Ekstremizm va terrorizmga qarshi kurashning ushbu strategiyasida mamlakatimizning xalqaro hamkorlik dasturlarida, davlatlarning terrorizmga qarshi kurashdagi sa’y-harakatlarini birlashtirishda faol ishtirok etishini ta’minlash maqsadlari o‘z ifodasini topgan. Bu sohada o‘zbek tashqi siyosatining negizini o‘z kuchlarini hozirgi davrning asosiy tahdidi bilan qarshi kurashga yo‘naltirishga tayyor barcha davlatlar bilan faol hamkorlik qilish tashkil etadi.

Shu o‘rinda, O‘zbekiston amalda mintaqada va butun dunyoda xavfsizlikni ta’minlashga qaratilgan barcha xalqaro dastur va ikki tomonlama hamkorlik aloqalarida faol ishtirok etayotganini ta’kidlash zarur. Shuningdek, O‘zbekiston davlatining barqaror taraqqiyot va xavfsizlikni ta’minlashga qaratilgan ichki siyosati ham ekstremizmning paydo bo‘lishi va rivojlanishi hamda ekstremizmdan terrorizmning kelib chiqishini bartaraf etishga qaratilgan faol strategiyadir. Unda ekstremizmga qarshi kurash orqali bunday tuzilmalar bag‘rida voyaga yetishi mumkin bo‘lgan terrorchilar faoliyatining oldini olishga intilish o‘z aksini topganini ko‘rish mumkin. Bugungi kunda o‘zbek davlati tomonidan siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy va boshqa sohalarda amalga oshirilayotgan keng qamrovli islohotlar bu kurash strategiyasining asosiy mazmunini tashkil etadi. Bozor iqtisodiyotiga asoslangan fuqarolik jamiyatini qurish, iqtisodiyot, qishloq xo‘jaligi, ta’lim, xususan, o‘rta maxsus ta’lim tizimi, sog‘liqni saqlash, sport va boshqa sohalardagi keng ko‘lamli ijobiy o‘zgarishlar bu strategiyaning tarkibiy qismi, Markaziy Osiyo mintaqasidagi ahvolni belgilab beradigan, mamlakatdagi barqarorlik

va taraqqiyotni ta'minlashga xizmat qiladigan chora-tadbirlar tizimi hisoblanadi.

Kuchli iqtisodiyotga ega O'zbekistonning barqarorligi butun mintaqaning barqarorligini bildiradi. Bu, sog'lom muvozanatga asoslangan, serqirra va har xil darajali strategiyada ma'naviyat va mafkuraviy tarbiya alohida o'rin tutadi. Mutaxassislar ekstremizmning paydo bo'lishi va rivojlanishiga sabab bo'lgan omillar ichida mafkuraviy bo'shliqning ta'siri va qadriyatlar mo'ljallaridagi beqarorlikda namoyon bo'lgan nomutanosiblikni alohida ajratib ko'rsatadilar. Mafkuraviy bo'shliq ko'pincha kishilarda jamiyatdagi mavjud holatni, ijtimoiy muhitni noto'g'ri idrok etishga, uning irodasini boshqa kishiga bo'ysundirish va dunyoqarashida agressivlikni shakllantirishga xizmat qiladigan nosog'lom g'oyalar bilan to'ldirilishiga zamin yaratadi. «Zombilashtirish» deb ataladigan bu texnologiya yaxshi shakllanmagan ma'naviyat, bo'sh iroda va nosog'lom intilishlar muhitidagina ta'sir kuchiga ega bo'ladi.

Shuning uchun ham, O'zbekiston ekstremizmga qarshi kurashda, uning paydo bo'lishi va rivojlanishini bartaraf etish ishlarida g'oyaviy tarbiya, xususan, mamlakat yoshlarida yuksak ma'naviyatni shakllantirish masalalariga alohida e'tibor bermoqda. Zero, bunday yondashuvda umuminsoniy va milliy qadriyatlarga, milliy o'zlikni tiklash va mustaqillikni mazmunan boyitishga asoslangan milliy g'oya, ma'naviyat va ma'rifat, to'g'ri shakllantirilgan ong ekstremizm va terrorizmga qarshi kurash hamda jamiyatning barqaror rivojlanishini ta'minlashning eng muhim tizimi sifatida yuzaga chiqadi.

NAZORAT UCHUN SAVOLLAR:

1. Ekstremizm, aqidaparastlik, mutaassiblik va terrorizm tushunchalarining mazmuni nima?
2. Ekstremistik g'oya va qarashlar paydo bo'lishining sababi nimada?
3. Diniy mutaassiblikning ilk paydo bo'lishi qaysi davrga borib taqaladi?

TAVSIYA ETILADIGAN ADABIYOTLAR:

1. Жалилов Б. Диншунослик. -Тошкент:2019.
2. Шермухамедова Н.А. Диний фанатизм феномени./Инсон фалсафаси. Тошкент: Ношир, 2016 314-499бетлар.
3. Мирзиёев Ш.М. Буюк келажагимизни мард ва олижаноб халқимиз билан қурамыз Т: Ўзбекистон, 2017 - 484 б.
4. А.Азами. Введение в Хадисоведение. Казань:2011
5. Абу Хомид Ғаззолий Кимёи саодат/Икки дуне саодатига элтувчи билим. - Самарканд: Имом Бухорий халқаро маркази,2019
6. Сайид Мухаммад Хотамий. Ислом тафақури тарихи. - Тошкент: Минхож,2003

AХВОРОТ МАЅBALARI:

1. www.ziyonet.uz
2. www.philosophy.ru

Mavzu: GLOBAL KORRUPSIYA IJTIMOIIY MADANIY INQIROZ SIFATIDA

Tayanch soʻz va iboralar: *korrupsiya, poraxoʻrlik, BMTning korrupsiyaga qarshi konvensiyasi, Istanbul harakat dasturi, qonunning ustuvorligi, adolat, korrupsiyaga qarshi kurashish boʻyicha davlat dasturi, korrupsiyaning sabablari, korrupsiyaga oid huquqbuzarlik, korrupsiyaga qarshi kurashish sohasidagi huquqiy taʼlim-tarbiya*

1. Korrupsiya tushunchsining maʼnosi va shakllanish tarixi

Korrupsiya – bu jamiyatni turli yoʻllar bilan iskanjaga oladigan dahshatli illatdir. Mazkur illat demokratiya va huquq ustuvorligi asoslariga putur etkazadi, inson huquqlari buzilishiga olib keladi, bozorlar faoliyatiga toʻsqinlik qiladi, hayot sifatini yomonlashtiradi va odamlar xavfsizligiga tahdid soladigan uyushgan jinoyatchilik, terrorizm va boshqa hodisalar ildiz otib, gullashi uchun sharoit yaratib beradi. Taʼkidlab oʻtish oʻrinliki, ushbu zararli hodisa katta va kichik, badavlat va kambagʻal boʻlishidan qatʼiy nazar, barcha mamlakatlarda uchraydi. Ushbu zararli illatni bartaraf etish boʻyicha jahon hamjamiyati tomonidan bir qator samarali ishlar amalga oshirilayotgan boʻlsada, hanuzgacha u bartaraf etilmayapti.

Korrupsiya (lot. *corrumpere* – *buzmoq*) termini odatda mansabdor shaxslar tomonidan unga berilgan mansab vakolatlari va huquqlardan oʻzlarining shaxsiy manfaatlarini koʻzlab qonunchilik va ahloq qoidalariga zid ravishda foydalanishini anglatadi. Koʻp hollarda bu atama siyosiy elitadagi byurokratik apparatga qarata ishlatiladi. Korrupsiyahaqida hammaning oʻziga xos tasavvuri, tushunchasi bor, albatta. Qonunda unga shunday taʼrif berilgan: «*korrupsiya* – shaxsning oʻz mansab yoki xizmat mavqeidan shaxsiy manfaatlarini yoxud oʻzga shaxslarning manfaatlarini koʻzlab moddiy yoki nomoddiy naf olish maqsadida qonunga xilof ravishda foydalanishi, xuddi shuningdek, bunday nafni qonunga xilof ravishda taqdim etish».

Inson nafi ham ushbu illatning kelib chiqishi asosiy sabablaridan biri deb taʼkidlanadi. Albatta, bizning bu ehtimolimiz

bejizga emas. Chunki insoniyat paydo bo'libdiki, uni nafs bor, nafs bo'lgan joyda suiiste'molchiliklar bo'ladi.

Korrupsiya ko'plab davlatlarning jinoyat va ma'muriy qonunchiligi bilan huquqqa qarshi harakat sifatida ta'qib qilinadi. Makroiqtisodiy va siyosiy-iqtisodiy tadqiqotlar, korrupsiya – davlatlarning iqtisodiy o'sishi va rivojlanishiga ulkan to'siq ekanligini ko'rsatdi. Birinchi Prezident I.Karimov o'zining “O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari” asarida korrupsiyaning O'zbekistonning o'z taraqqiyoti yo'lida rivojlanishiga ulkan to'siq bo'lishi mumkinligini bayon qilgan edi.

Korrupsiyaning tarixiy o'zaklari juda-juda qadimga borib taqalib, bu hol qabilada ma'lum mavqega ega bo'lish uchun qabila sardorlariga sovg'alar berish odatidan kelib chiqqan deb taxmin qilinadi. O'sha davrlarda bu normal holat sifatida qabul qilingan. Biroq davlat apparatining murakkablashuvi va markaziylashuvi korrupsiyaning davlat rivojlanishiga katta to'siq ekanligini ko'rsatdi. Korrupsiyaga qarshi kurashgan birinchi davlat sifatida qadimgi Shumer davlati tan olinadi. Qadimgi davlatlarni ayniqsa huquqni muhofaza qiluvchi organlarning poraxo'rliqi qattiq tashvishga solganligi bizgacha saqlanib qolgan manbalardan ma'lum. Chunki bu holat davlatning obro'siga juda qattiq putur etkazardi. Qadimgi yunon faylasufi Aristotel “Har qanday davlat tuzumidagi eng muhimi – bu qonunlar va tartib-qoidalar vositasida ishni shunday tashkil etishki, mansabdor shaxslar qing'ir yo'l bilan boylik ortira olmasin” – deb o'rinli ta'kidlagan edi. Pora olish va berish Qadimgi Rimda amal qilgan 12 jadval qonunlarida tilga olingan.

XVIII asrning ikkinchi yarmiga kelib jamiyat davlat boshqaruv apparatining ish sifatiga toboro ko'proq ta'sir ko'rsata boshladi. Bu o'sha davrda qabul qilingan bir qator qonun hujjatlarida o'z aksini topgan. Jumladan, 1787 yilda qabul qilingan AQSH Konstitutsiyasida pora olish AQSH prezidentini impechmentga tortish mumkin bo'lgan ikki jinoyatning biri sifatida ko'rsatib o'tilgan. Siyosiy partiyalarning vujudga kelishi va ularning mamlakat hayotidagi o'rnining oshib borishi XIX-XX asrlarda rivojlangan davlatlarda korrupsiyaning dunyoning boshqa mamlakatlarga nisbatan ancha kamayishiga olib keldi.

Insoniyat yangi asrda davlat va jamiyatni ichkaridan yemiradigan illat – korrupsiyaga qarshi kurashga bel bog‘ladi, uning ildizlarini tahlil qilish orqali unga qarshi kurashning xalqaro-huquqiy mexanizmlarini yaratishga harakat qildi. Natijada korrupsiyaga qarshi kurash borasidagi eng asosiy xalqaro-huquqiy hujjat sifatida BMTning Korrupsiyaga qarshi konvensiyasiga asos solindi. Mazkur konvensiya BMT Bosh Assambleyasi tomonidan 2003 yil 31 oktabrda qabul qilingan. O‘zbekiston mazkur Konvensiyaga 2008 yil 28 avgustda qo‘shilgan.

Korrupsiya dunyo miqyosida hal etilishi lozim bo‘lgan global muammolardan biridir. Ushbu illat har qanday davlat va jamiyatning siyosiy-iqtisodiy rivojlanishiga jiddiy putur yetkazadi, inson huquq va erkinliklarining poymol bo‘lishiga olib keladi. Shu bois unga qarshi kurash xalqaro ahamiyat kasb etib, jahon siyosatining muhim masalalari qatoridan joy olgan.

2.Diniy va ilmiy manbalarda korrupsiyaga munosabat

Korrupsiya biror mansabdor shaxsning qonunchilik va axloqqa zid ravishda o‘zining boshqaruv vakolatlari va huquqlaridan shaxsiy manfaatlar maqsadida foyda olishidir. Dunyoning yetakchi dinlarida ham birinchi navbatda huquqni muhofaza qiluvchi organlarning poraxo‘rligi qattiq qoralanadi. Jumaladan, **Injilda** “Sovg‘alarni qabul qilma, chunki sovg‘a ko‘rni ko‘radigan qiladi va haqiqatni o‘zgartiradi” deyilgan bo‘lsa, **Qu‘roni Karimda** “Boshqalarning mulkini nohaq yo‘l bilan olmangiz va boshqalarga tegishli bo‘lgan narsalarni olish uchun o‘z mulkingizdan hokimlaringizga pora qilib uzatmangizlar” deyilgan.

Iqtisodchi Berdxenning fikriga ko‘ra, makroiqtisodiy rivojlanish ko‘rsatkichiga eng katta salbiy to‘lqinni olib kiruvchi omil aynan korrupsiya hisoblanadi. Uning ko‘rinishlari turlicha bo‘lishi mumkin.

Korrupsiyaning kelib chiqish ildizini,uning kelib chiqish sabablarini aniqlash, korrupsiyaga qarshi kurashning samarali yo‘llarini topish bo‘yicha mutaxassislar, turli institutlar va xalqaro tashkilotlar tomonidan yuzlab, minglab tadqiqotlar o‘tkazilgan. O‘ziga xos reytinglar tuzilib, har xil ko‘rsatkich va raqamlar qayd etilgan jadvallar yaratilgan. Hatto korrupsiyaning xilma-xil ko‘rinishidagi formulalari ham ishlab chiqilgan. Hanuzgacha, barcha

millatlar uchun qo‘l keladigan qarshi kurashda asqotadigan yagona yechim yo‘q.

Tadqiqotchilar korrupsiyaning asosiy sabablari sifatida to‘rtta omilni ko‘rsatadilar.

Birinchi - **iqtisodiy sabablar**. Bu haqda, Prezident Sh.Mirziyoyev o‘zlarining chiqishlarida ko‘p marotaba so‘z yuritib keladi. Korrupsiyaning bu ko‘rinishi ijtimoiy va iqtisodiy hayotni bevosita ma‘muriy yo‘l bilan boshqarishga intilgan hokimiyat va byurokratiyaning mavqeyi baland bo‘lgan davlat sharoitida rivoj topadi. Iqtisodiy faoliyatga nisbatan o‘rnatilgan turli xildagi cheklashlar, amaldorlarning keng, nazoratdan xoli, cheklanmagan yoki ruxsat berish, yoki taqiqlash vakolati korrupsiyaga zamin yaratadi. SHu bilan bog‘liq holda, yirik mablag‘larga ega bo‘lgan ayrim ishbiarmonlar o‘z daromadlarini ko‘paytirish maqsadida va raqobatda alohida imtiyozlarga ega bo‘lish uchun hukumat amaldorlarini pora evaziga sotib olib, ularni o‘z ixtiyorlariga bo‘ysundirishga intiladilar.

Ikkinchi - **huquqiy sabablar**. Korrupsiyaning rivoji qonunlarning sifatiga bog‘liqdir. Mukammal bo‘lmagan qonunlar ishlaymaydi va ayrim uddaburonlar bundan ustalik bilan foydalanadilar.

Uchinchi - **institutsional sabablar** bo‘lib, ularga avvalo, davlat boshqaruvi tizimidagi nuqsonlar, demokratik institutlarning kuchsizligi, shuning natijasida, hukumat faoliyatining yopiqligi yoki fuqarolik nazoratidan xoliligi kiradi.

To‘rtinchi - **ijtimoiy sabablar** yoki jamiyatdagi muhit, aholining huquqiy bilimi, madaniyat darajasi, ma‘naviyati, uyushqoqligi va jamoat faolligi pastligi kabi omillardir.

Ushbu illatni tadqiq qilgan bir qator yirik mutaxassislar quyidagi faktorlarni korrupsiyani yuzaga keltiruvchi omillar sifatida ko‘rsatadi.

Ikki xil ma‘noni anglatuvchi qonunlar – ushbu vaziyat huquqni qo‘llovchi mansabdor shaxs tomonidan qonunlarni turlicha qo‘llash imkonini yaratadi. SHuningdek, ayrim mutaxassislar jinoyat, ma‘muriy qonunchilikdagi “vilka” sanksiyalarni ham korrupsiyaga qulay sharoit yaratishi mumkinligi haqida fikr yuritishgan. Ya‘ni, sanksiyaning aniq miqdori yo‘qligi sudyada uni o‘z hohishiga qarab qo‘llashga sharoit yaratib beradi.

Aholi huquqiy savodxonligining pastligi – aholi tomonidan qonunlarni bilmaslik yoki tushunmaslik mansabdor shaxsga o‘zining shaxsiy manfaati yo‘lida qonunlardan foydanishga qulay sharoit yaratadi.

Mamlakatdagi siyosiy vaziyatning notinchligi – mamlakatdagi notinchlik birinchi navbatda aholi ongida hayotda yuksak turmush darajasiga erishishning asosiy usuli qonunga xilof faoliyat bilan bog‘liq, degan mutlaqo axloqqa zid nuqtai nazar shakllanishiga olib keladi. Bu esa o‘z navbatida korrupsiyaga qulay sharoit yaratadi.

Ijro hokimiyatining birligi tamoyilining buzilishi – aynan bitta faoliyatning turli instansiyalar tomonidan tartibga solinishi.

Shuningdek boshqa omillar:

aholining davlatni nazorat qilishdagi sust ishtiroki;

davlat sektoridagi xizmat qilayotgan xizmatchilar daromadlarining xususiy sektorda topish mumkin bo‘lgan daromatlardan kamligi;

iqtisodiyotning davlat tomonidan tartibga solinishi;

inflasiyaning yuqori darajasi;

mamlakat yuqori boshqaruv organlarining aholidan uzilib qolganligi;

mamlakatdagi diniy va axloq qoidalari ham korrupsiyaning kelib chiqishiga sabab bo‘ladi.

3.Dunyo bo‘yicha korrupsiya holatining tasnifi

Dunyoda korrupsiyaning turi ham, tavsifi ham juda ko‘p. Uning kelib chiqish sabablarini ochish, unga qarshi kurashishning samarali yo‘llarini topish bo‘yicha olimlar, turli institutlar va xalqaro tashkilotlar tomonidan yuzlab, minglab tadqiqotlar o‘tkazilgan. Turli ko‘rsatkich va raqamlar aks etgan jadvallar yaratilgan, o‘ziga xos reytinglar tuzilgan. Hatto korrupsiyaning xilma-xil formulalari ham ishlab chiqilgan. Bu boradagi ishlar va izlanishlar izchil davom etmoqda.

Korrupsiya to‘g‘risida nisbatan aniq ma’lumotlarga ega bo‘lish tufayli hukumat davlat xizmatlarini taqdim etishdagi tengsizlik, qashshoqlik va izolyasiya, shuningdek, pul olib chiqish (отмывание), soliq to‘lashdan bo‘yin tovlash va poraxo‘rlikka yo‘l ochib beradigan moliyalash tizimidagi bo‘shliqlar (lazejkalar) kabi qator masalalarni

hal qilish uchun samaraliroq siyosat va tartibga solish vositalarini ishlab chiqishi mumkin.

Hozirda ko‘plab davlatlarda terrorizm, ayirmachilik, uyushgan jinoyatchilik, shu jumladan korrupsiya avj olayotgani dunyo jamoatchiligini tashvishga solmoqda. Ana shunday bir sharoitda mansabdor shaxslarning jinoyatchilar bilan til biriktirishi natijasida jamiyat siyosiy va iqtisodiy inqiroziga yuz tutishi mumkinligi korrupsiyaning ijtimoiy xavfi nechog‘lik yuqori ekanligidan dalolat beradi. Bunday xavfli qilmish oxir-oqibat uyushgan jinoyatchilik, terrorizm va boshqa hodisalar ildiz otib, gullab-yashnashi uchun sharoit yaratib beradi.

Korrupsiya so‘zi «sotish», «sotilish» degan ma‘nolarni ham anglatar ekan. Rahbar yoki mas‘ul kishi qanday qilib korrupsiyaga qo‘l uradi? Bunga qanday omillar sabab bo‘ladi? Bu savollarga javob har xil bo‘lishi mumkin. Lekin shunisi aniqki, sotadigan, sotiladigan odam hech bir vazifani ko‘ngildan bajarmaydi.

Korrupsiyaga aloqador odam qonunni buzishidan tashqari, o‘zining kimligini, e‘tiqodi, ma‘naviyati qay darajada ekanini oshkor qiladi. Bunday odam nafaqat moliyaviy ziyon-zahmat etkazadi, balki davlatni, demokratiyani behurmat qilib, obro‘cini to‘kadi, unga non-tuz berib katta qilgan, ilmu hunar, obro‘ va mansab bergan el-yurtning yuziga oyoq qo‘yadi.

Korrupsiyaga oid huquqbuzarlik – *korrupsiya alomatlariga ega bo‘lgan, sodir etilganligi uchun qonun hujjatlarida javobgarlik nazarda tutilgan qilmishdir.*

Korrupsiyaga qarshi kurashish sohasidagi davlat siyosatining asosiy yo‘nalishlari va prinsiplarini belgilashda bunday huquqbuzarlik uchun *javobgarlikning muqarrarligini ta‘minlash* masalasi qat‘iy hisobga olingan. Korrupsiyaga aralashgan, bu jirkanch illatga qo‘l urgan odam uchun ulug‘ narsalar, mo‘tabar tuyg‘ularning qadri yo‘qoladi. Bunday odamlar hayotda hamma narsani sotib olish va sotish mumkin, deb o‘ylaydi. Ular hech kimga, imon-e‘tiqodga ishonmaydi, ayni paytda bunday kimsalarga hayot uchun aziz sanaladigan hech narsani inonib bo‘lmaydi. Chunki ular ota-onasi, qarindosh-urug‘lari, yoru-birodarlari, mahalla-ko‘yning yuzini yerga qaratishdan, boshini egishdan uyalmaydi.

Bugun har qanday davlat boshqa davlatlar bilan izchil hamkorlik qilmasdan, oqilona investitsiya va resurslarga tayanmasdan,

jahonga chiqmasdan, ayni paytda dunyoga eshiklarini keng ochmasdan, odamlar bemalol ishlaydigan ishonchli makonga aylanmasdan yuqori natijalarga erisholmaydi.

Erkin faoliyat yuritishga keng yo'l ochib berilgan, inson huquqlari, qonuniy manfaatlari qat'iy himoya qilinadigan mamlakatning ostonasidan odam arimaydi, bunday davlat dunyoning turli nuqtalaridan ishbilarmonlar talpinadigan yurtga aylanadi.

4.O'zbekistonda korrupsiyaga oid qonunlar va qarorlar tasnifi, korrupsiyaga qarshi kurashning ahamiyati

Mustaqillikning ilk kunlaridan boshlab mamlakatimizda demokratik huquqiy davlat va kuchli fuqarolik jamiyati qurishning umumiy strategiyasini amalga oshirish doirasida qonun ustuvorligini ta'minlash, fuqarolarning huquqva erkinliklarini himoya qilish, sud-huquq tizimini isloh qilish yuzasidan qator chora-tadbirlar izchil amalga oshirib kelinmoqda.

Tarixan qisqa davr ichida mamlakatda qonuniylik va huquq-tartibotni ta'minlashning institutsional va huquqiy asoslari shakllantirildi, *korrupsiyaga qarshi kurashishning samarali tizimi* yaratildi. Mazkur yo'nalishdagi islohotlarni amalga oshirish davomida milliy qonunlarga xalqaro huquqning umume'tirof etilgan normalarini singdirish masalasiga alohida e'tibor berildi. Bu munosabat 2008 yil 28 avgustda qabul qilingan «Birlashgan Millatlar Tashkilotining korrupsiyaga qarshi konvensiyasiga (Nyu-York, 2003 yil 31 oktyabr) O'zbekiston Respublikasining qo'shilishi to'g'risida»gi Qonunda o'z aksini topdi.

2010 yilda O'zbekiston Iqtisodiy hamkorlik va rivojlanish tashkiloti Korrupsiyaga qarshi kurashish tarmog'ining Istanbul harakat dasturiga qo'shildi.

So'nggi yillarda korrupsiyaga qarshi kurashishning huquqiy mexanizmlarini takomillashtirishga qaratilgan bir qator muhim normativ-huquqiy hujjatlar, jumladan Byudjet va Bojxona kodekslari (yangi tahrirda), «*Huquqbuzarliklar profilaktikasi to'g'risida*»gi, «*Ijtimoiy sheriklik to'g'risida*»gi, «*Davlat hokimiyati va boshqaruvi organlari faoliyatining ochiqligi to'g'risida*»gi, «*Tezkor-qidiruv faoliyati to'g'risida*»gi, «*Elektron hukumat to'g'risida*»gi, «*Ichki ishlar organlari to'g'risida*»gi qonunlar qabul qilindi.

2019 yil 27 mayda “O‘zbekiston Respublikasida korrupsiyaga qarshi kurashish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni e‘lon qilindi. Ushbu farmonda korrupsiyaga qarshi kurashish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari belgilab berildi.

Iqtisodiyotni erkinlashtirish, ishchanlik muhitini yaxshilash, kichik biznes va xususiy tadbirkorlik uchun qulay sharoitlar yaratish, ma‘muriy to‘siqlarni bartaraf etish hamda litsenziyalash va ruxsat berish tartib-taomillarini soddalashtirish, davlat xaridlari mexanizmlarini takomillashtirish, davlat xizmatchilarining odob-axloq qoidalarini tasdiqlashga doir bir qator chora-tadbirlar amalga oshirildi.

Respublikamizda korrupsiyaga qarshi kurashishning huquqiy asoslarini yanada takomillashtirish maqsadida ilg‘or xorijiy tajribani hisobga olgan holda **«Korrupsiyaga qarshi kurashish to‘g‘risida»gi O‘zbekiston Respublikasining Qonuni** qabul qilindi.

Milliy parlamentimiz tomonidan qabul qilinib, 2017 yil 3 yanvarda Prezidentimiz tomonidan imzolangan «Korrupsiyaga qarshi kurashish to‘g‘risida»gi qonun tarixiy ahamiyatga ega hujjatlardan biridir.

6 bob, 34 moddadan iborat ushbu qonunda korrupsiyaga qarshi kurashish bo‘yicha keng qamrovli chora-tadbirlar va me‘yorlar belgilangan.

Qonunning 5-moddasiga ko‘rakorrupsiyaga qarshi kurashish sohasidagi davlat siyosatining asosiy yo‘nalishlari quyidagilardan iborat:

aholining huquqiy ongi va huquqiy madaniyatini yuksaltirish, jamiyatda korrupsiyaga nisbatan murossasiz munosabatni shakllantirish;

davlat va jamiyat hayotining barcha sohalarida korrupsiyaning oldini olishga doir chora-tadbirlarni amalga oshirish;

korrupsiyaga oid huquqbuzarliklarni o‘z vaqtida aniqlash, ularga chek qo‘yish, ularning oqibatlarini, ularga imkon beruvchi sabablar va shart-sharoitlarni bartaraf etish, korrupsiyaga oid huquqbuzarliklarni sodir etganlik uchun javobgarlikning muqarrarligi prinsipini ta‘minlash.

Qonunning 7-moddasiga ko'ra korrupsiyaga qarshi kurashish bo'yicha faoliyatni bevosita amalga oshiruvchi davlat organlari quyidagilardan iborat:

O'zbekiston Respublikasi Bosh prokuraturasi;

O'zbekiston Respublikasi Milliy (hozirda Davlat) xavfsizlik xizmati;

O'zbekiston Respublikasi Ichki ishlar vazirligi;

O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi;

O'zbekiston Respublikasi Bosh prokuraturasi huzuridagi Soliq, valyutaga oid jinoyatlarga va jinoiy daromadlarni legallashtirishga qarshi kurashish (hozirda Iqtisodiy jinoyatlarga qarshi kurashish) departamenti.

8-moddaga ko'ra korrupsiyaga qarshi kurashish bo'yicha idoralararo komissiyalar haqida bo'lib korrupsiyaga qarshi kurashish bo'yicha faoliyatni amalga oshiruvchi va unda ishtirok etuvchi organlar hamda tashkilotlarning faoliyatini muvofiqlashtirish uchun Korrupsiyaga qarshi kurashish bo'yicha respublika idoralararo komissiyasi tashkil etiladi. Idoralararo komissiyani shakllantirish va uning faoliyati tartibi O'zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan belgilanadi.

14-moddasida fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari, nodavlat notijorat tashkilotlari va fuqarolar:

korrupsiyaga qarshi kurashish sohasidagi davlat dasturlarini va boshqa dasturlarni ishlab chiqish hamda amalga oshirishda ishtirok etishi;

aholining huquqiy ongi va huquqiy madaniyatini yuksaltirishda, jamiyatda korrupsiyaga nisbatan murosasiz munosabatni shakllantirishda ishtirok etishi;

korrupsiyaga qarshi kurashish to'g'risidagi qonun hujjatlarining ijro etilishi ustidan jamoatchilik nazoratini amalga oshirishi;

korrupsiyaga qarshi kurashish sohasida davlat organlari va boshqa tashkilotlar bilan hamkorlik qilishi mumkin.

Qonunning 18-moddasiga ko'rata'lim muassasalarida korrupsiyaga qarshi kurashish sohasidagi huquqiy ta'lim va tarbiya belgilangan davlat ta'lim standartlariga muvofiq amalga oshiriladi. Davlat ta'limni boshqarish organlari va ta'lim muassasalari korrupsiyaga qarshi kurashish sohasidagi davlat siyosatining asosiy yo'nalishlarini inobatga olgan holda ta'lim muassasalarida huquqiy

ta'lim va tarbiyaga, mutaxassislarni kasbiy tayyorlashning sifatini oshirishga, ta'lim dasturlarini doimiy ravishda takomillashtirib borishga qaratilgan chora-tadbirlarni ishlab chiqadi.

Davlat boshqaruvi sohasida korrupsiyaning oldini olishga doir chora-tadbirlar quyidagilardan iborat:

davlat organlari faoliyatining ochiqligini va ularning hisobdorligini ta'minlash, davlat boshqaruvi tizimining samaradorligini oshirish, davlat organlarining, ular mansabdor shaxslarining va boshqa xodimlarining o'z zimmasiga yuklatilgan vazifalarni bajarishi yuzasidan mas'uliyatini kuchaytirish;

korrupsiyaga qarshi kurashish sohasida davlat organlarining faoliyati ustidan parlament va jamoatchilik nazoratini amalga oshirish;

Davlat organlarining va o'zga tashkilotlarning mansabdor shaxslari hamda boshqa xodimlari qonun hujjatlariga rioya etishi, o'z mansab yoki xizmat majburiyatlarini beg'arazlik bilan, xolisona, vijdonan, odob-axloq qoidalariga rioya etgan holda bajarishi hamda korrupsiyaga oid biror-bir huquqbuzarlikni sodir etishdan yoki bunday huquqbuzarliklarni sodir etish uchun shart-sharoitlar yaratadigan boshqa har qanday harakatlardan o'zini tiyishi shart.

Qonunning 27-moddasiga ko'ra korrupsiyaga oid huquqbuzarliklar sodir etganlik qonun hujjatlariga muvofiq javobgarlikka sabab bo'ladi.

Korrupsiyaga oid huquqbuzarlik sodir etgan shaxslar sudning qaroriga ko'ra muayyan huquqlardan, shu jumladan muayyan lavozimlarni egallash huquqidan qonunga muvofiq mahrum etilishi mumkin.

Yuridik shaxslar korrupsiyaga oid huquqbuzarliklarni sodir etganlik uchun qonunda belgilangan tartibda javobgar bo'ladi.

28-modda korrupsiyaga oid huquqbuzarliklar to'g'risida axborot berayotgan shaxslar davlat himoyasida bo'ladi, qonunda belgilangan hollar bundan mustasno.

Korrupsiyaga oid huquqbuzarliklar to'g'risida axborot berayotgan shaxslarni ta'qib etish qonunga muvofiq javobgarlikka sabab bo'ladi.

Ushbu moddaning qoidalari korrupsiyaga oid huquqbuzarliklar to'g'risida bila turib yolg'on axborot bergan shaxslarga nisbatan tatbiq etilmaydi, ular qonunga muvofiq javobgar bo'ladi.

Qonun asosida davlatimiz rahbari Shavkat Mirziyoyevning 2017 yil 2 fevraldagi «*Korrupsiyaga qarshi kurashish to'g'risida*»gi O'zbekiston Respublikasi Qonunining qoidalarini amalga oshirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi qarori qabul qilindi. Mazkur hujjatlar o'z mazmun mohiyati, maqsadi bilan mamlakatimizda korrupsiyaga qarshi kurashning yangi bosqichini boshlab berdi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 29-iyunda **“O'zbekiston Respublikasida korrupsiyaga qarshi kurashish tizimini takomillashtirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida”gi PF-6013-sonli yana bir Farmoni qabul qilindi.** Ushbu farmon asosida shu kuni **O'zbekiston Respublikasi Korrupsiyaga qarshi kurashish agentligini** tashkil qilish to'g'risidagi Prezident Qarorining qabul qilinishi respublikamizda korrupsiyaga qarshi kurash borasida qo'yilgan yana bir muhim qadam bo'ldi.

Hammamiz yaxshi bilamiz, qonun huquqiy munosabatlarni tartibga soladi. Vakolatlar, huquq va majburiyatlarni, amalga oshiriladigan chora-tadbirlarni belgilab beradi. Agar qonun hayotda ishlamasa, uning bir necha varaq oddiy qog'ozdan farqi qolmaydi. Shunday ekan, *«korrupsiya haqida qonun qabul qilindi, endi hammasi iziga tushib ketadi»*, deb o'ylash, xotirjamlikka berilish katta xato bo'ladi. Korrupsiya balosidan qutulish, islohotlarni uning changalidan ozod etish haqida hammamiz o'ylashimiz, buning zaruratini har birimiz yuragimizdan o'tkazishimiz, unga qarshi qat'iy kurashishimiz kerak.

Bu kurash kundalik hayotimizdagi oddiy holatlardan boshlanadi. *Shifokordan yaxshiroq maslahat olish, navbatni tezlashtirish, reyting daftarchasiga tuzukroq baho qo'ydirish va hokazo vaziyatlarda o'zimizni munosib tutishimiz lozim bo'ladi.*

Odamlarning tabiatiga o'xshab rahbaru mas'ullar ham har xil bo'ladi. «Jamoada hamma qulaylik o'zim uchun, bu tashkilot menga bir paytlardagi xizmatlarim, farog'atda yashamog'im uchun berilgan, marhamat, qolganlar aravasini o'zi amallab tortaversin»qabilida tor va eskicha o'ylaydigan, “oldi-berdi”ni faoliyatining bir qismi deb tushunadigan, demokratik qonun-qoidalarni yetarlicha idrok eta olmaydigan rahbarlar ham yo'q emas. Shuning uchun qonunda aholining huquqiy madaniyatini yuksaltirish, jamiyatda korrupsiyaga nisbatan murosasiz munosabatni shakllantirish, xususan, davlat

organlari va boshqa tashkilotlar xodimlarining huquqiy savodxonligini oshirish choralari koʻzda tutilgan.

Korrupsiyaga qarshi kurashishda, davlat hokimiyati organlari faoliyatida ochiqlik va oshkoralikni taʼminlashda, fuqarolarga tezkor va xolis axborot yetkazishda ommaviy axborot vositalariga erkinlik berish, demokratik islohotlar jarayonida ularning nufuzi va mavqeyini oshirish dolzarb masala hisoblanadi. Shuning uchun korrupsiyaga qarshi kurashishda ommaviy axborot vositalarining ishtirok etishi, korrupsiyaga oid huquqbuzarliklar toʻgʻrisida axborot berayotgan shaxslarni himoya qilish masalalari qonunda alohida belgilab qoʻyilgan.

Ommaviy axborot vositalarining erkin va dadil faoliyatisiz jamiyat hayotini demokratlashtirish, odamlarni mustaqil fikrlab yashashga undash, hozirgi kunda suv va havodek zarur boʻlgan jamoatchilik nazoratini izchil yoʻlga qoʻyish mumkin emas. Butun dunyoda davlatning demokratiyani hurmat qilishiga, xalqning salohiyati va madaniyatiga matbuot erkinligi, odilligiga qarab ham baho beriladi. Albatta, bugun bu haqiqatni koʻpchiligimiz yaxshi tushunamiz va tan olamiz.

Shu oʻrinda korrupsiyaga qarshi kurashish masalasining yana bir tomoniga eʼtibor qaratsak. Nobop, «muomala qilish», «kelishish»ga moyil rahbar yoki boshqa bir masʼul nafaqat tashkilotga, jamiyatga, ishchi-xodimlarga ziyon yetkazadi, balki bunday odam bilan tashkilotning, jamoaning, ayniqsa, yosh kadrlarning vaqti, umri behuda oʻtadi. Rahbar hammaga oʻrnak boʻlib, halol ishlab, fidoyilik koʻrsatish oʻrniga, yigʻilishlarda bir gapni gapirib, oʻzi butunlay teskarisini qilsa, undan yosh kadrlar nimani oʻrganadi? Qanday oʻrnak oladi?.. Korrupsiyaga qarshi kurashish yana shunisi bilan muhimki, mazkur jarayonlarda ishchi-xodimlar, yoshlar halol ishlash, ishonch va vakolatga munosib xizmat bilan javob qaytarish zarur, degan tushunchaga tayanib faoliyat yuritishni oʻrganadi. *Har qanday vaziyatda mard odam, baribir, halol boʻladi, degan eʼtiqodda sobit turadi.*

Shu sababli ham soʻnggi yillarda mamlakatimizda tadbirkorlar, kichik biznes subʼektlariga «yagona darcha» tamoyili orqali xizmat koʻrsatilyapti, yagona portal orqali davlat xizmatlari elektron shaklda taqdim etilayapti. Qonun hujjatlariga, davlat tashkilotlarining ish faoliyatiga ochiqlik, oshkoralikni taʼminlash nuqtai nazaridan

o'zgartirishlar kiritilayapti va boshqa ko'plab yangiliklar joriy qilinayapti. Bularning barchasi korrupsiya balosini bartaraf etishda alohida ahamiyat kasb etmoqda. Fuqarolar bunday yondashuvni jon-dili bilan qo'llab-quvvatlamogda.

So'nggi vaqtlarda jamiyatimiz hayoti, mamlakatimiz iqtisodiyotining turli sohalarini yanada jadal rivojlantirish bo'yicha qabul qilingan qonunlar, Prezident qaror va farmonlari ana shu ezgu maqsadga qaratilganini anglash qiyin emas. Turizmni rivojlantirish, dunyoning ko'plab davlatlaridan yurtimizga tashrif buyuradigan sayyohlar uchun viza rejimini bekor qilish yoki sud-huquq tizimini takomillashtirish, sudlarning haqiqiy mustaqilligini ta'minlash yoxud tadbirkorlikka keng erkinlik berish, turli byurokratik to'siq va g'ovlarni yo'q qilish haqidagi hamda boshqa bir qancha qaror va farmonlar odamlarning yo'lini ochishga, O'zbekistonimizning jozibasini oshirishga xizmat qilmoqda.

“Korrupsiyaga qarshi kurashish to'g'risida”gi Qonun bu boradagi islohotlar yanada izchil tus olishiga sharoit yaratmoqda, xalqimizda katta umid uyg'otmoqda.

Qolaversa, korrupsiya fuqarolar, ayniqsa, yosh avlodda ijtimoiy adolatga, haqiqatga, davlat organlari va mansabdor shaxslarga bo'lgan ishonchini susaytiradi. Shu nuqtai nazardan o'sib kelayotgan yosh avlodni, ayniqsa, kollej va oliy ta'lim muassalarini bitirib, kasbiy faoliyat boshlash ostonasida turgan yoshlarga korrupsiyaning nechog'li xavfli illat ekani haqida ma'lumotlar berish foydadan xoli bo'lmaydi. Negaki, bugungi kun bitiruvchisi ertangi mutaxassis, jamiyat va davlat boshqaruvining ishtirokchisidir.

NAZORAT UCHUN SAVOLLAR:

1. Korrupsiya deganda nimani tushunasiz?
2. Korrupsiya tushunchasi qanday ma'noni anglatadi?
3. Korrupsiyaga qarshi kurash to'g'risidagi Qonun qacho qabul qilingan?
4. Qonunda korrupsiyaga qanday tariff berilgan?
5. Islom dinida korrupsiyaga qanday munosabatda bo'ladi?
6. Korrupsiyaga nima uchun global darajadagi muammo sifatida yondoshiladi?
7. Korrupsiya kelib chiqishining qanday sabablari bor?

8. Siyosiy vaziyatning notinchligi korrupsiyaga qanday ta'sir korsatadi?
9. Dunyo bo'yicha korrupsiyani oldini olishga qaratilgan qanday hujjatlar bor?

TAVSIYA ETILADIGAN ADABIYOTLAR:

1. O'zbekiston Respublikasining 2017 yil 3 yanvardagi "Korrupsiyaga qarshi kurashish to'g'risida"gi Qonuni/ O'zbekiston Respublikasi Qonun hujjatlari to'plami, №1. 2017
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 7 fevraldagi "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida"gi Farmoni // Xalq so'zi, 2017, 8 fevral
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 29-iyundagi "O'zbekiston Respublikasida korrupsiyaga qarshi kurashish tizimini takomillashtirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi PF-6013-sonli Farmoni. Lex.uz

AXBOROT MANBALARI:

1. www.ziynet.uz
2. www.anticorruption.uz

Mavzu: O‘ZBEKISTONDA KORRUPSIYAGA QARSHI KURASHNING IJTIMOIIY, G‘OYAVIY ASOSLARI

Tayanch so‘z va iboralar: *Korrupsiyaning shakllari, korrupsiyaning turlari, siyosiy korrupsiya, g‘oyaviy korrupsiya, iqtisodiy korrupsiya, ta‘lim va fan tizimidagi korrupsiya, ta‘lim va fan tizimidagi korrupsiyaning oqibatlarini, kadrlar korrupsiyasi*

1.Korrupsiyaning shakllari

Korrupsiya turli shakllarda uchraydi. Faoliyat ko‘rsatish darajalariga ko‘ra korrupsiya quyi darajadagi, yuqori darajadagi va vertikal darajadagi shakllarga farqlanadi.

Quyi darajadagi korrupsiya hokimiyat va boshqaruv organlarining o‘rta va quyi darajalarida ayniqsa keng tarqalgan bo‘lib, amaldorlar va fuqarolarning muntazam o‘zaro aloqasi bilan bog‘liq (ro‘yxatdan o‘tkazish, jarimalar, litsenziyalash, turli ruxsatnomalar olish va boshqalar).

Yuqori darajadagi korrupsiya hokimiyat organlarida ishlaydigan siyosatchilar, oliy martabali amaldorlarni qamrab oladi va juda katta qimmatga ega bo‘lgan qarorlar qabul qilish bilan bog‘liq (qonunlarni ilgari surish va qabul qilish, davlat buyurtmalari, mulk shakllarini o‘zgartirish va boshqalar). Aksariyat hollarda korrupsiya bitimidan manfaatdor bo‘lgan ikkala tomon ayni bir davlat hokimiyati organida ishlaydi. Masalan, quyi turuvchi davlat organing amaldori o‘zining yuqori turuvchi boshlig‘iga u pora beruvchining korrupsion harakatlariga homiylik qilishi yoki qo‘shimcha mablag‘lar, resurslar, vakolatlar berishi uchun pora beradi.

Vertikal korrupsiya ikki ma‘noda ishlatiladi. Birinchidan, yuridik va jismoniy shaxslardan olingan noqonuniy mukofotning bir qismini yuqori darajadagi mansabdor shaxslarga o‘z xavfsizligini ta‘minlash va korrupsiya faoliyatini davom ettirish uchun berib borishdir. Ikkinchidan, davlat organida korrupsiyaviy faoliyatni amalga oshiruvchi har ikki tomon ham bir sohaga mansub bo‘lib, quyi davlat organining mansabdor shaxsi porani o‘z boshlig‘iga berib boradi, boshliq esa quyi organ rahbarini korrupsiya faoliyatini himoyalaydi yoki unga qo‘shimcha moliyaviy, moddiy va boshqa resurslar, vakolat va boshqa imkoniyatlar berilishini ta‘minlaydi. Bu

korrupsiyaning eng xavfli turi bo'lib, ushbu turdagi korrupsiya, odatda yuqori va quyi korrupsiya o'rtasida ko'prik vazifasini bajaradi. Natijada korrupsiyaning uyushgan shakllari va korrupsiya tarmoqlarini shakllanishiga sabab bo'ladi.

Qonunchilida davlat organlarining xodimlari ularni korrupsiyaga oid huquqbuzarliklar sodir etishga ko'ndirish maqsadida biror-bir shaxs o'zlariga murojaat etganligiga doir barcha hollar to'g'risida, shuningdek davlat organlarining boshqa xodimlari tomonidan sodir etilgan shunga o'xshash huquqbuzarliklarning o'zlariga ma'lum bolib qolgan har qanday faktlari haqida o'z rahbarlarini yoki huquqni muhofaza qiluvchi organlarni xabardor etishi shartlilikini belgilangani mansabdor shaxslarning faoliyatida shaffoflik va xolislikni ta'minlash hamda davlat va jamiyat oldidagi mas'uliyatini kuchaytirishga xizmat qiladi.

Shuningdek, korrupsiya turli shakllarga ega: poraxo'rlik, tovlamachilik, firibgarlik, mulkni o'zlashtirish, fitna, hokimiyatni suiste'mol qilish, xushomadgo'ylik, sovg'a, qarindoshlik, homiylik va boshqalar. Korrupsiyaning holatiga turli omillar: ijtimoiy va madaniy sharoit, institutsional va tashkiliy tuzilmalar, siyosiy muhit, shuningdek iqtisodiy va tarkibiy o'zgarishlar siyosati ham ta'sir qiladi.

Yirik korrupsiya deganda, amaldagi davlat siyosatini yo'qqa chiqaradigan, hukumat darajasida amalga oshiriladigan siyosiy va hukumat rahbarlariga xalq hisobidan manfaat ko'rishga imkon beradigan harakatlar tushuniladi.

Mayda korrupsiya deganda, odatda kasalxonalar, maktablar, militsiya bo'limlari va boshqa joylarda asosiy xizmatlardan foydalanishga uringan oddiy fuqarolar bilan aloqa qilishda hokimiyatning quyi va o'rta bo'g'inlari mansabdor shaxslarining kundalik ishonchli vakolatlarini suiste'mol qilishlari tushuniladi.

Qonunchilikda **manfaatlar to'qnashuvi** degan tushuncha mavjud. Bu – shaxsiy (bevosita yoki bilvosita) manfaatdorlik shaxsning mansab yoki xizmat majburiyatlarini lozim darajada bajarishiga ta'sir ko'rsatayotgan yoxud ta'sir ko'rsatishi mumkin bo'lgan hamda shaxsiy manfaatdorlik bilan fuqarolar, tashkilotlar, jamiyat yoki davlatning huquqlari va qonuniy manfaatlari o'rtasida qarama-qarshilik yuzaga kelayotgan yoki yuzaga kelishi mumkin bo'lgan vaziyatdir.

2.Korrupsiyaning turlari. Siyosiy va iqtisodiy korrupsiya.

Korrupsiyaning bir qancha turlari mavjud. Ular quyidagilar:

1. Maishiy korrupsiya

2. Ishbilarmonlik korrupsiyasi

3. Oliy hokimiyat organlari korrupsiyasi

Maishiy korrupsiya – asosan mansabdor shaxslar va davlat xizmatchilarining kundalik ish faoliyatida fuqarolar bilan munosabatlarida keng tarqalgan. Bu fuqarolarga davlat va uning organlari, muassasalari yoki davlat nomidan ish yuritadigan jismoniy va yuridik shaxslar tomonidan tibbiy, ma’rifiy va boshqa xizmatlarni ko’rsatishda namoyon bo’ladi. Ishbilarmonlik korrupsiyasi hokimiyat vakillarining tadbirkorlik sub’ektlari bilan munosabatlarida uchraydi. Oliy hokimiyat organlari korrupsiyasi (elitar korrupsiya ham deyiladi) siyosiy hukmron doiralar hamda odil sudlov tizimi faoliyatida uchraydi. Hokimiyat (ijroiya, vakillik va sud) organlaridagi korrupsiya hozirgi vaqtda jahonning deyarli barcha mamlakatlari, shu jumladan, O‘zbekistondagi muhim muammolardan biri hisoblanadi. Bu turdagi korrupsiya jinoyatlarining o‘ziga xos xususiyati shundan iboratki, ularni o‘zlari qonunga rioya etishlari va uni muhofaza qilishlari lozim bo‘lgan kishilar sodir etadi.

Siyosiy sohada korrupsiya demokratik tamoyillarga o‘tish jarayonini to‘xtatadi, siyosiy maqsadlarni umummilliy rivojlanish maqsadlariga emas ayrim guruhlarining maqsadlariga tobe qiladi, qonun ustuvorligini buzilishiga, siyosiy va sud institutlari faoliyatining samarasi tushishiga, mamlakat obro‘sining tushishiga va haqiqiy siyosiy raqobatning yo‘qolishiga olib keladi, shu bilan hokimiyatga ishonch susayadi, uni jamiyatdan uzoqlashtiradi.

Iqtisodiy sohada korrupsiya davlat mablag‘lari va resurslarining samarasiz taqsimlanishi va sarflanishiga, biznesni yuritishda ko‘p vaqt va moddiy xarajatlarga, moliyaviy va tijorat xavflarining o‘shishiga, narxlarning o‘shishiga, raqobat muhitining yomonlashishiga, xufiyona iqtisodiyotning o‘shishiga, soliq tushumlarining kamayishiga, investitsion muhitning yomonlashishiga, investitsiya-larning kamayishi va umuman mamlakat iqtisodiyoti samarador-ligining pasayishiga olib keladi.

Ijtimoiy sohada korrupsiya ijtimoiy tengsizlik va qashshoqlikning kuchayishi, hokimiyatning byudjet sohasiga zarar yetkazuv-

chi “zarbalar”(“otkat”)lar tufayli ijtimoiy muammolarni echishga qodir bo‘lmay qolishi, uyushgan jinoyatchilikning kuchayishi va jamoatchilik ko‘z o‘ngida qonunning obro‘sizlanishiga olib keladi. Bu axloqiy me‘yorlar mohiyatining yo‘qolishiga va ijtimoiy keskinlikning o‘shishiga sabab bo‘ladi.

Brilliant yoqalilar korrupsiyasi deganda – davlat boshqaruvi, siyosiy va iqtisodiyotning yuqori eshelonidgi mansabdor shaxsning kasbiy faoliyati bilan bog‘liq korrupsiyani, davlat boshqaruvi, iqtisodiy va siyosiy sohadagi jinoyatlarni ortiqcha shov-shuvsiz sodir etishi tushuniladi.

3.Kadrlar korrupsiyasi. Ta’lim va fan tizimidagi korrupsiyaning oqibatlari

Mamlakatimiz ta’lim tizimini tubdan takomillashtirish, uning sifati hamda samaradorligini oshirish, ta’lim muassasalarining moddiy-texnika bazasini mustahkamlash borasida keng ko‘lamli ishlar olib borilmoqda. Shu bilan birga, oliy o‘quv yurtlariga qabul jarayonlarining shaffofligini ta’minlash, ta’limdagi korrupsiya va poraxo‘rlikning oldini olishga ham astoydil kirishilgan. Poraxo‘rlikka qarshi kurash maqsadida olib borilayotgan kompleks chora-tadbirlarga qaramay, “o‘qishga kiritib qo‘yaman, testni hal qilib beraman”, degan va shu orqali mo‘may pul ishlab olish ilinjidagi firibgarlar hali-hanuz uchrab turibdi. Afsuski, “Farzandim diplom olsa bo‘ldi, u yog‘i bir gap bo‘lar” qabilida ish tutadigan, farzandining qobiliyati, bilimi va salohiyati etarlimi yoki yo‘q, bunga ikkinchi darajali masala sifatida qaraydigan ota-onalar ham yo‘q emas. Ushbu holatlar yillar davomida ta’lim tizimidagi korrupsiyaning eng og‘riqli nuqtasi bo‘lib keldi.

Sohadagi islohotlar sabab vaziyat tubdan o‘zgardi, kimning bilimi, qobiliyati, salohiyati bo‘lsa, o‘sha odam o‘qiydi, degan tamoyilga amal qilina boshlandi. SHu bois endilikda ta’limdagi korrupsiyani tag-tomiri bilan yo‘q qilishga astoydil kirishilgan. Bu boradagi dastlabki qadam test imtihonlarini topshirish jarayonini tartibga solish bilan boshlandi. Barcha jarayon nafaqat davlat organlari, balki keng jamoatchilik nazorati ostida shaffof tarzda o‘tadigan bo‘ldi. Hozirda hujjat qabul qilishdan boshlab, test imtihonlarini o‘tkazish jarayonigacha abituriyentlar uchun barcha

sharoit va imkoniyat yaratilyapti. Asosiysi, haqqoniylik va ochiqlik tamoyiliga amal qilinayotir.

Lekin korrupsiyaga qarshi kurash tobora qat'iy bo'lib borsa-da, astoydil ta'lim olib, ne-ne orzular bilan o'qishga topshirgan yoshlar manfaatini hatlab o'tib, harom luqma bilan kun kechirishni o'ziga odat qilgan ayrim nopok insonlar hozir ham uchrab turgani jamiyatimizdagi sog'lom muhitga salbiy ta'sir qilmoqda. Bunday holat nafaqat oliy ta'lim dargohlarida, balki litsey, kollej va texnikumlarda, hatto umumta'lim maktablarida ham ko'zga tashlanmoqda.

Respublika Bosh prokurorining ta'kidlashicha bugungi kunda oliy ta'lim sohasida korrupsiya tarqalgan yo'nalishlar sifatida quyidagilarni aytish mumkin:

- talabalik safiga qabul qilish;
- o'qish jarayonida topshiriladigan turli sinovlar, talabalarning bitiruv malakaviy ishi yoki magistrlik dissertatsiyasini tayyorlash va himoya qilish;
- magistraturaga qabul, shuningdek, talabalarning o'qish joyini ko'chirish, o'qish yo'nalishini o'zgartirish hamda o'qishga qayta tiklashda korrupsiya holatlari kuzatilayapti.

“Korrupsiyaga qarshi kurashish to'g'risida”gi Qonunda belgilanganidek, ta'lim muassasalarida korrupsiyaga qarshi kurashish sohasidagi huquqiy ta'lim va tarbiyani kuchaytirish masalasi ham dolzarb ahamiyat kasb etadi. To'g'ri ishlab, to'g'ri yashash saodatini bolalikdan, yoshlikdan o'rgangan odam mard va halol bo'ladi. Adolatsizlik, qonunga hurmatsizlik, kasbu amalga, ishonchga xiyonat qilib bo'lmasligini o'qib-uqqan, poraxo'rlik va korrupsiyaga, suiiste'molchilikka qarshi o'zida immunitet hosil qilgan yoshlar kelajakda jur'atli, vijdonli inson bo'lib etishadi. Qonunga, tartib-qoidalarga hurmat saqlab, el-yurtga sadoqat bilan xizmat qiladi. Halol mehnat bilan topilmagan boylik totli bo'lmasligini, hech kimga buyurmasligini, yaxshilik emas, yomonlik va kulfat keltirishini tushunadi.

Bir yosh kadr mas'uliyatli vazifaga kelsa, amalga ega bo'lsa, bundan ota-ona, qarindosh-urug' qanchalik quvonadi?.. Bu tabiiy va ezgu tuyg'u, albatta. Lekin ba'zi noto'g'ri, zararli illatlar, bilib-bilmay, tushunib-tushunmay yo'l qo'yib beriladigan odatlar ham borki, ularni aslo esdan chiqarmasligimiz kerak. Gohida shunday

bo'ladiki, yaqinlar, og'a-inilarning «o'g'lim yoki og'ayni, mana, ishlayapsanku, opangni uzatilayotgan qiziga durustroq sovg'a bergin, amakingning yetmay turgan mashina puliga yordam qilib yuborgin, qiynalib yuribdi...» qabilidagi istak va xohishlar yosh kadrlarni buzadi, boshini aylantirib qo'yadi. Yaqinlariga hurmat yuzasidan bechora o'zini o'qqa-cho'qqa urishga, noqonuniy ish qilishga, oson pul topishga harakat qiladi. Istab-istamay, boshi berk ko'chaga kirib qoladi, korrupsiya tuzog'iga ilinadi.

Qarindosh-urug'chilik, tanish-bilishchilikdan davlat va jamiyat manfaatlariga ziyon yetmasligi, qonunlarga, insonning qadr-qimmatiga raxna solinmasligi kerak. Qandaydir manfaat ortidan bog'langan rishta, do'stlik, aka-ukachilik uzoqqa cho'zilmaydi, hech kimga hurmat olib bermaydi. Bunga hayotdan ko'plab misollar topish mumkin. Demak, yuqoridagilardan xulosa qilish mumkinki kadrlar, ta'lim va fan sohasidagi korrupsiya bu mamlakat taraqqiyotiga jiddiy to'siq bo'ladi, xalq ishonchining yo'qolishiga olib keladi. Bu esa davlat va jamiyatning tanazzul tomon borishiga yo'l ochadi.

4.Dunyo va O'zbekistonda korrupsiyani bartaraf etish mexanizmlari

Jahon mamlakatlarida korrupsiyaga qarshi kurashning quyidagi usullari mavjud:

Ichki nazorat – bu usul boshqaruv apparatining o'zida nazoratni kuchaytiruvchi tuzilmalar (har xil ichki inspeksiyalar va boshqa nazorat organlari tuzish orqali) yaratishni taqazo etadi. Bu tuzilmaning asosiy vazifasi xodimlarning ichki etiket qoidalariga rioya qilishini nazorat qilishdir. Hozirgi kunda bizning yurtimizda ham bir qator huquqni muhofaza qilish organlarida aynan shu vazifani bajaruvchi ichki tuzilmalar yaratilgan.

Tashqi nazorat – bu usulda ijro apparatidan mustaqil tuzilmalarning mustaqilligini oshirish nazarda tutilib, aynan ushbu tuzilmalar orqali korrupsiyaga qarshi samarali kurash olib boriladi. Ya'ni, sud hokimiyatining maksimal darajada mustaqilligiga erishish ommaviy axborot vositalariga ko'proq erkinlik berish va h.k.

Saylov tizimi orqali kurashish – demokratik davlatlarda saylangan vakillarni korrupsiya uchun jazolashning asosiy usullaridan biri keyingi saylovlarda unga ovoz bermaslik hisoblanadi.

Korrupsiyaga saylovlar orqali ta'sir o'tkazish eng samarali usul hisoblanadi.

Korrupsiyaga qarshi kurashda jahon mamlakatlari tajribasini o'rganish shuni ko'rsatadiki faqatgina jinoiy qonunchilikni og'irlashtirish yo'li bilan bu salbiy illatga qarshi kurashib bo'lmaydi (XXR da juda ko'p miqdorda pora olganlik uchun o'lim jazosi mavjud). Bu illatni yengish uchun birinchi navbatda aholining huquqiy savodxonligini oshirish, fuqarolik institutlari faoliyatini kuchaytirish lozim bo'ladi.

Korrupsiyaga qarshi kurashda yuqori natijalarga erishgan SHvetsiya, Singapur, Gonkong, Portugaliya kabi davlatlarning tajribasini o'rganish shuni ko'rsatadiki, korrupsiyani yuzaga keltiruvchi omillarni bartaraf etish korrupsiyaga qarshi kurashda muhim o'rin egallaydi. Bunda Konstitutsiyaviy nazorat organlari, huquq-tartibot organlarining ahamiyati ortadi. Ya'ni, korrupsiyaga olib kelishi mumkin bo'lgan normalarni konstitutsiyaviy nazorat organi tomonidan konstitutsiyaga zid deb topish, aholining huquqiy savodxonligini oshirish kabi metodlardan unumli foydalanish ushbu davlatlarni korrupsiya darajasi juda past bo'lgan davlatlar qatoriga olib chiqqan. Biz quyida Singapur davlatida korrupsiyaga qarshi kurashda qo'llanilgan usullar haqida batafsil to'xtalib o'tamiz.

Singapur davlati 1965 yil mustaqillikka erishgach korrupsiya darajasi eng yuqori bo'lgan davlatlar qatorida turar edi. Lekin bu illatga qarshi o'tkazilgan bir qator tadbirlar bu davlatda korrupsiyaning minimal darajaga tushishiga olib keldi. Birinchi navbatda bu yerda byurokratik jarayonlar engillashtirilib sud tizimining mustaqilligi oshirildi (sudyalarning daromadlari va imtiyozlarini oshirish evaziga). SHu bilan birga korrupsiya jinoyatlari uchun sanksiyalar og'irlashtirilib, fuqarolarga korrupsiyaga qarshi jinoyatlarni tergov qilishda hamkorlik qilishda bosh tortganligi uchun juda katta moliyaviy sanksiyalar belgilandi. Bir qator davlat idoralarida ommaviy "tozalashlar" o'tkazilib bu jarayonlar telekanallar orqali butun mamlakatga namoyish qilindi. Yuqorida sanab o'tilgan omillarning hammasi Singapurni qisqa muddatlarda korrupsiya darajasi eng past mamlakatlar ro'yxatida ilg'or davlatlar qatoriga olib chiqdi. SHuningdek, davlat xizmatchisining ahloq standartlariga rioya etishini qattiq nazorat ostiga olish ham Singapur

davlatida korrupsiyaga qarshi kurashda muhim dastaklardan biri bo‘lib xizmat qiladi.

O‘zbekistonning birinchi Prezidenti I.Karimov “jinoyatchilik, korrupsiya bizning o‘z xavfsizligimizga ham, xalqaro xavfsizlikka ham tahdid soluvchi real manbadir. Binobarin, mazkur hodisaga qarshi kurash masalalari birgina bizga taalluqli emas. SHuning uchun ham biz jinoyatchilik haqida butun jahon hamjamiyati qayg‘urmog‘i lozim, deb hisoblaymiz. Suveren O‘zbekiston xalqi va rahbariyati esa ular bilan faol hamkorlik qilishga tayyor va buni dunyoni poklash, uning xavfsizligini ta‘minlash ishiga qo‘shilgan hissa, deb biladi”, deb fikr bildirgan edi.

Jinoyatchi unsurlarning xo‘jalik munosabatlari tizimini shakllantirish jarayonida faol va xufyona ishtirok etishi jamiyatda axloqsizlik vaziyatini to‘g‘dirishi, bu esa o‘z navbatida, mamlakat uchun ham, jahon hamjamiyati uchun ham nomaqbul jinoiy bozor iqtisodiyotining alohida turi shakllanishiga olib kelishini keyinchalik BMT tomonidan ham tan olinib, 2003 yil 9 dekabrda Meksikaning Merida shahrida korrupsiyaga qarshi kurashishda davlatlar o‘rtasidagi aloqalarni yanada kuchaytirish maqsadida 3 kun davom etgan konferensiya tashkil etildi. Bu konferensiya davomida 100 dan ortiq davlat tomonidan Korrupsiyaga qarshi haqaro konvensiya imzolandi. Konferensiyaning birinchi ish kuni (**9 dekabr**) BMT tomonidan butun dunyoda korrupsiyaga qarshi kurash kuni deb e‘lon qilingan. Ushbu konvensiyaning qabul qilinishi va kuchga kirish (2003 yil 31 oktyabr) dunyo mamlakatlarning korrupsiyaga qarshi kurashdagi hamkorligini yangi pog‘onaga ko‘tardi.

Konvensiyada korrupsiyaning rivojlanishi uyushgan jinoyatchilik, terrorizm va boshqa jamiyat uchun xavfli bo‘lgan salbiy omillarga qarshi kurashga ulkan to‘siq bo‘lishi mumkinligiga alohida urg‘u berilgan.

Ushbu Konvensiyaning maqsadi quyidagilardan iborat:

- korrupsiyaga qarshi qaratilgan yuqori samarali chora tadbirlarni qabul qilish va ularni mustahkamlash;
- korrupsiyaga qarshi kurashda halqaro hamkorlikni kengaytirish, engillashtirish va qo‘llab quvvatlash.

O‘zbekiston Respublikasi Birlashgan Millatlar tashkilotining Korrupsiyaga qarshi konvensiyasiga 2008 yil 7 iyuldagi O‘RQ-158-sonli Qonuni bilan qo‘shilgan bo‘lib, ushbu Qonunga

muvofiq O‘zbekiston Respublikasining Bosh prokuraturasi, Ichki ishlar vazirligi, Milliy xavfsizlik xizmati va Adliya vazirligi korrupsiyaning oldini olish bo‘yicha aniq chora-tadbirlar ishlab chiqish va ularni amalga oshirishda boshqa ishtirokchi-davlatlarga yordam ko‘rsatishi mumkin bo‘lgan organlar sifatida belgilab qo‘yilgan.

Ushbu Konvensiyada nazarda tutilgan va korrupsiya sifatida e‘tirof etilishi mumkin bo‘lgan qilmishlar O‘zbekiston Respublikasi Jinoyat Kodeksining bir qator moddalari bilan jinoiy qilmish sifatida ta‘qib qilinadi.

1995 yildan beri **Transparensy International xalqaro tashkiloti** tomonidan tuziladigan Korrupsiyani qabul qilish indeksi e‘lon qilib boriladi. Korrupsiyani qabul qilish indeksi – turli mamlakatlarning davlat sektorida korrupsiyani qabul qilish darajasini baholovchi tarkibiy indeksidir. Mazkur indeks natijalari mansabdor shaxslar faoliyatini jamoatchilik tomonidan nazorat qilish, davlat xizmatini kengaytirish, mansabdor shaxslarni vazifaga qo‘yishda saylov tizimini joriy etish, mansabdor shaxslarga korrupsiya bilan bog‘liq qilmishlar uchun javobgarlikni kuchaytirish, davlat organlari va ularning mansabdor shaxslari faoliyatini baholash mexanizmlariga har tomonlama bog‘liq. Zero, davlatning kuchi mazkur sohadagi jinoyatlarga murosasiz bo‘lish, ya‘ni, doimiy ravishda milliy qonunchilikni takomillashtirib borishda ko‘rinadi.

Korrupsiyani o‘lchash rasmiy muomaladan resurslarni chiqib ketishi va davlat boshqaruvidagi muammoli sohalarni aniqlashga yordam beradi. Davlat xazinasidan yo‘qotilgan pul miqdorini hisoblash bilan bir qatorda, korrupsiya to‘g‘risidagi ma‘lumotlar davlat va jamoat institutlarining alohida e‘tiborini talab qiladigan qonunchilik tizimining sifati, qonunlarga muayyan sohalarda amal qilinishi, davlat siyosatining samaradorligi kabi davlat boshqaruvining muammoli sohalari haqida xabar beradi.

Bugungi kunda dunyoda korrupsiya darajasini o‘lchashning beshta asosiy usuli qo‘llaniladi. Ularning barchasining afzalliklari ham, kamchiliklari ham mavjud. Zero, korrupsiya to‘g‘risida aniq ma‘lumot olish juda qiyin, ushbu faoliyat bilan shug‘ullanuvchi barcha shaxslar ko‘p hollarda kimligi ochiqlanishini xohlamaydilar. O‘zbekiston korrupsiyaga qarshi kurashda uzoq muddatli ijobiy dinamikani namoyish etuvchi 16 ta davlat qatoriga kiradi.

Transparency International xalqaro tashkilotining korrupsiyani idrok etish indeksi bo'yicha, 2010 yildan beri O'zbekiston har yili o'z mavqeyini yaxshilab kelmoqda. **2019 yilda O'zbekiston 25 ball bilan 180 davlat ichida 153-o'rinni egallagan**, 2010 yilda esa u 16 ball bilan 172-o'rinda turgan edi.

Transparency International xalqaro korrupsiyaga qarshi barometrlarining 2016 yildagi ma'lumotlariga ko'ra, O'zbekistondagi respondentlarning atigi 18 foizi pora bergani haqida xabar bergan va ularning atigi 23 foizi korrupsiyani mamlakatdagi uchta eng jiddiy muammolardan biri sifatida qayd etgan. Aholi so'rovlariga ko'ra, eng korrupsiyalashgan soha vakillari – yo'l-patrul xodimlari (respondentlarning 17 foizi ularga pora berganligini tan olgan), ta'lim va tibbiyot xodimlari (respondentlarning 16 foizi buni tan olgan). Respondentlarning korrupsiya to'g'risida xabar berishiga nima to'sqinlik qiladi degan savolga, 39% ular bu savolga javobni bilmasliklarini aytishgan va ikkinchi eng keng tarqalgan javob "Salbiy oqibatlardan qo'rqish tufayli" bo'lgan (17%).

Jahon banki korxonalar o'rtasida o'tkazgan so'rovida firmalarga oltita turli bitimlar, jumladan soliqlarni to'lash, ruxsatnomalar yoki litsenziyalar olish va davlat xizmatlariga ulanish bo'yicha pora berish taklif qilingan vaziyatni baholashga urinadi. Ushbu tadqiqot natijalariga ko'ra, O'zbekistondagi vaziyat dunyo va Yevropa hamda Markaziy Osiyo mintaqasidagi o'rtacha ko'rsatkichlarga qaraganda yaxshiroq. Masalan, O'zbekistonda so'rovda qatnashgan barcha firmalarning atigi 6 foizi o'z amaliyotida pora talab qilinishi bilan duch kelganligini ta'kidlagan, dunyoda bu ko'rsatkich 17 foizni, Yevropa va Markaziy Osiyo mintaqasida esa 11 foizni tashkil etadi.

Jamoatchilik fikrini o'rganish natijalariga ko'ra, "Ijtimoiy fikr" markazi ba'zi joylarda korrupsiya va poraxo'rlik darajasi yuqori darajada ekanligini aniqlagan. Masalan, fuqarolar fikriga ko'ra, 2018 yilda sog'liqni saqlash va tibbiyot sohasi korrupsiya va poraxo'rlikka eng ko'p moyil bo'lgan – buni respondentlarning 43,7 foizi qayd etgan. Keyingi yo'nalishlar ta'lim (39,4%) va soliq sohasi (12,2%). Xuddi shu markaz tomonidan o'tkazilgan "Jamoatchilik fikri ko'zgusida korrupsiyaga qarshi kurashish" so'rov natijalariga ko'ra, *2018 yilda sog'liqni saqlash tizimi, ishga qabul qilish jarayoni, oliy va xalq ta'limi tizimi O'zbekistondagi eng korrupsiyalashgan sohalar qatoriga kiritildi. So'ng quyidagi sohalar: sudlar, prokuratura*

organlari, Ichki ishlar vazirligi, soliq organlari va sanitariya-epidemiologiya nazorati.

O‘zbekistonda aniqlangan korrupsion huquqbuzarliklar davlat korxonalarini va muassasalari, ichki ishlar organlari va banklar eng korrupsiyalashgan sohalardan ekanligidan dalolat beradi. Ushbu joylarning aksariyati aholi tomonidan so‘rov davomida aniqlangan joylarga to‘g‘ri keladi. SHu bilan birga, mansabdor shaxslar tomonidan 2013 yildan 2017 yilgacha sodir etilgan korrupsiyaga oid jinoyatlar 43 foizga kamaygan, aynan prokuratura organlari tomonidan 2015 yildan 2017 yilgacha turli korrupsion jinoyatlar uchun 14 171 shaxsga (2015 yil – 6853, 2016 yil – 4524, 2017 yil – 2794) qarshi 8572 ta jinoyat ishi qo‘zg‘atilgan (2015 yil – 3778, 2016 yil – 2860, 2017 – 1934).

O‘zbekistondagi korrupsiya xavfi bo‘lgan sohalarga quyidagilar kiradi:

Davlat xizmatlarini ko‘rsatish. Boshqa rivojlanayotgan mamlakatlarda bo‘lgani kabi, O‘zbekistonda ham davlat har doim ham aholiga zaruriy xizmatlarni, shu jumladan tibbiy va ta‘lim xizmatlarini etarli darajada sifatli taqdim eta olmaydi. SHu munosabat bilan, shifoxonalarda, eng yaxshi maktablarda, institutlarda va hokazolarda cheklangan joylar uchun odamlar o‘rtasida raqobat mavjud bo‘lib, bu muassasalarda korrupsiya paydo bo‘ladi.

Tibbiy va ta‘lim xizmatlaridan tashqari, O‘zbekistonda davlat xizmatlarini taqdim etishning boshqa ko‘plab sohalari ularning aholining mavjud ehtiyojlariga mos kelmasligi kuzatilmoqda. Xususan, bu suv, gaz, isitish, sug‘orish tizimlari, asfalt yo‘llar, ko‘priklar, parklar va o‘yin maydonchalari qurilishiga tegishli. Bu ushbu tuzilmalardagi korrupsiya darajasi boshqalarga qaraganda yuqori ekanligini ko‘rsatishi mumkin, chunki davlat mablag‘lari boshqa maqsadlarda ishlatilgan bo‘lishi mumkin yoki bunday xizmatlarning cheklanganligi sababli birinchi bo‘lib pora berganlarga xizmat ko‘rsatilish holatlarini jadallashtirishi mumkin.

Iqtisodiy faoliyatni tartibga solish. Xo‘jalik faoliyati mexanizmlarini litsenziyalash va tartibga solish korxonalariga mansabdor shaxslarning “imtiyozli rejim”dan o‘z maqsadlarida foydalanish imkoniyatini yaratadi. Natijada, “foйда”ni davlat amaldorlari bilan bo‘lishish mumkin, ular o‘z navbatida litsenziya

berish yoki savdo-sotiqni himoya qilishni o‘z zimmlariga oladilar. Bugungi kunda O‘zbekistonda 355 turdagi faoliyat turlari mavjud bo‘lib, ularni amalga oshirish uchun tegishli litsenziya talab etiladi. Bundan tashqari, faoliyatning 140 turi turli davlat organlari tomonidan taqdim etiladigan ruxsat beruvchi hujjatlar bilan tartibga solinadi.

Ijtimoiy-tarixiy vaziyat, fuqarolarning huquqiy dunyoqarashi, davlat tuzilishi, iqtisodiy rivojlanish omillaridan kelib chiqib, har bir davlat korrupsiyaga qarshi o‘ziga xos usullarda kurashmoqda. Bu borada eng samarali yo‘l hali topilgan emas. Chunki korrupsiya bir qarashda oddiy jinoyat bo‘lib ko‘ringani bilan aslida uning kelib chiqishi va yashovchanlik sabablari juda chigal va murakkabdir.

Bir davlatda natija bergan usul boshqa davlatda u qadar samara ko‘rsatmasligi mumkin. Shuning uchun har bir davlat va jamiyat korrupsiyaga qarshi kurashish yo‘lini o‘zi tanlaydi, aniqrog‘i, qanday yo‘l to‘g‘ri ekanini hayot ko‘rsatadi.

NAZORAT UCHUN SAVOLLAR:

1. Korrupsiyaning qanday shakllari bor?
2. Korrupsiyaning qanday turlarini bilasiz?
3. Vertikal korrupsiyani tushuntiring
4. Korrupsiyaning qaysi turini eng xavfli deb hisoblaysiz?
5. Jahon miqyosida korrupsiyaga qarshi kurashda qanday usullardan foydalaniladi?
6. Korrupsiyaga qarshi kurash borasida Singapur tajribasi to‘g‘risida nimalarni bilasiz?
7. Transparency International xalqaro tashkilotining faoliyati nimalarga asoslanadi?

TAVSIYA ETILADIGAN ADABIYOTLAR:

1. O‘zbekiston Respublikasining 2017 yil 3 yanvardagi “Korrupsiyaga qarshi kurashish to‘g‘risida”gi Qonuni // O‘zbekiston Respublikasi Qonun hujjatlari to‘plami, №1. 2017
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 7 fevraldagi “O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha

Harakatlar strategiyasi to‘g‘risida”gi Farmoni // Xalq so‘zi, 2017,
8 fevral

3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 29-iyundagi
“O‘zbekiston Respublikasida korrupsiyaga qarshi kurashish
tizimini takomillashtirish bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlar
to‘g‘risida”gi PF-6013-sonli Farmoni. Lex.uz

AXBOROT MANBALARI:

1. www.ziyonet.uz
2. www.anticorruption.uz

ADABIYOTLAR:

1. Davronov Z., Shermuhamedova N, Qahharova M, Nurmatova M, Husanov B, Sultonova A. Falsafa. -Toshkent: TMU, 2019
2. Jonathon A.C. Brown. hadith. -England,2000
3. K. S.Guttenplan. J.Hornsby. C. Janavay. Reading philosophy. Blackwell Publishers Ltd. UK. 2003. P –341.
4. Samuel Guttenpion. Philosophy selected tekts with a method for beginners.
5. А.Азами. Введение в Хадисоведение. Казань:2011
6. Гилязиев З.З. Углубленное изучение истории и культуры ислама. -Казань: Изд- во ДУМ РТ.2009.
7. Жалилов Б. Диншунослик. -Тошкент:2019.
8. Зиновьев А. Логика. Москва, МГУ, 2006.
9. Иззетова Э., Пўлатова Д. Философия. -Ташкент: Шарқшунослик, 2012.340-б
- 10.Лосев А.Ф. Бытие-Имя-Космос. -Москва: Мысль,1993
- 11.Мирзиёев Ш.М. Буюк келажагимизни мард ва олижаноб халқимиз билан бирга курашимиз. – Тошкент: “Ўзбекистон”, 2017. – 488б.
- 12.Отамуродов С. Глобаллашув: миллатни асраш масъулияти. Тошкент: Ўзбекистон, 2018
- 13.Под редакцией. Пржиленского В.И. Философия для бакалавров. Ростов-на Дону: Феникс,2007
- 14.Рудугин А.А. Эстетика. Москва: Изд-во Центр,2003
- 15.Сайид Мухаммад Хотамий. Ислом тафақури тарихи. - Тошкент: Минхож,2003
- 16.Саифназаров И.,Саифназарова Ф. Ёшлар ва оила-Ватан таянчи.-Тошкент: “Та’лим nashriyoti”МЧЖ, 2018. -132б.
- 17.Темур тузуклари. Китобни нашрга тайёрловчи. Жумабой Рахимов.Тошкент: Шодлик нашриети.2018
18. Ўзбекистон фалсафаси тарихи. Аликулов Х. масъул мухаррир, муаллифлар жамоаси. Тошкент: Ношир,2013
- 19.Худойбергенов Р. Ўлим ва барҳаётликнинг фалсафий методологик тахлили. Тошкент: Ўзбекистон, 2017
- 20.Чумаков А.Н. Философия. учебник. 2-издание.-Москва: ИНФРА-М,2018

21. Шарипов М. Мантиқ. -Тошкент:2003
22. Шермухамедова Н.А. Борлиқ ва ривожланиш фалсафаси. -Тошкент: Ношир, 2013
23. Шермухамедова Н.А. Гносеология - билиш назарияси. - Тошкент: “Ношир”, 2011.
24. Шермухамедова Н.А. Инсон фалсафаси. -Тошкент, Ношир,2016
- 25.Шермухамедова Н.А. Фалсафа. 2-нашр. Тошкент: Ношир, 2020. 667бет
- 26.Шермухамедова Н.А.Диний фанатизм феномени./Инсон фалсафаси. Тошкент: Ношир, 2016 314-499бетлар.

AXBOROT MANBALARI

1. www.ziyonet.uz
2. www.philosophy.ru
3. www.antikorrupcion.uz

MUNDARIJA

SO‘ZBOSHI	3
Mavzu: FALSAFA FANINING PREDMETI, MAZMUNI VA JAMIYATDAGI ROLI.....	4
Mavzu: BORLIQ – FALSAFAFASI (ONTOLOGIYA)	29
Mavzu: JAMIYAT FALSAFASI VA INSON BORLIG‘I.....	48
Mavzu: RIVOJLANISH NAZARIYASI (DIALEKTIKA).....	66
Mavzu: BILISH FALSAFASI (GNOSEOLOGIYA)	82
Mavzu: GLOBALLASHUV VA BARQAROR TARAQQIYOT FALSAFASI	96
Mavzu: MANTIQ BILISH NAZARIYASINING TARKIBIY QISMI	115
Mavzu: ETIKA	133
Mavzu: ESTETIKA	149
Mavzu: DIN MADANIYAT FENOMENI	165
Mavzu: ISLOM DINI VA TARIXI	183
Mavzu: DINIY MADANIY AN‘NALARNING AHAMIYATI ...	197
Mavzu: DINIY FANATIZM VA DINDORLIK	209
Mavzu: GLOBAL KORRUPSIYA IJTIMOYIY MADANIY INQIROZ SIFATIDA	220
Mavzu: O‘ZBEKISTONDA KORRUPSIYAGA QARSHI KURASHNING IJTIMOYIY, G‘OYAVIY ASOSLARI	234
ADABIYOTLAR	247

Ilmiy nashr

**OBID HAYDAROV, JAMOLIDDIN OSTONOV,
OZODA SULTONOVA**

FALSAFA

USLUBIY QO‘LLANMA

**(Kunduzgi ta’lim bakalavriat ta’lim yo‘nalishlarining
talabalari uchun)**

Bosishga 22.02.2022 yilda ruxsat etildi.
Qog‘oz bichimi 60x84_{1/32}. Ofset bosma usulda.
Nashr bosma tabog‘i 15.75.
Adadi 100 nusxa. Buyurtma raqami № 11/22.

MChJ “NAVRO‘Z POLIGRAF” matbaa bo‘limida chop etildi.
Litsenziya № 18-3327 30.08.2019 yil.
Manzil: Samarqand shahar, L.M.Isayev ko‘chasi, 38-uy.

